

Қозоқбон Шүлдошев
Жұмабәй Юсупов

Ғадиди тахлил асослари

Мазкур ўқув-услubbий мажмуа ва қўлланма Ўзбек филологияси факультети бакалаврият йўналиши талабаларига «Бадний таҳлил асослари» фанининг таълама фан сифатида ўқув дастурига киритилиши муносабати билан яратилди. Қўлланма адабиётшунослар, олий ўқув юртлари филология факультетлари профессор-ўқитувчилари, аспирантлари, магистрантлари ва талабаларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: ф.ф.д. проф. С. РЎЗИМБОЕВ

Тақризчилар:

ф.ф.д., проф., Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби К. ҚУРОМБОЕВ
ф.ф.н., Урганч шаҳар Огаҳин номидаги лицей директори М. МАТЁҚУБОВА

Урганч Давлат университети Илмий Кенгашининг 2007 йил 26 декабрдаги қарори билан Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Мувофиқлаштирувчи кенгашга нашрга тавсия этилган

ISBN 978-9943-321-06-9

©УрДУ ноширлик бўлими

©Йўлдошев Қозокбой, Юсунов Жумабой, Бадний таҳлил асослари (ўқув-услubbий мажмуа ва қўлланма), Урганч, 2008.157б.

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ

“АДАБИЁТШУНОСЛИК” ихтисослиги магистрлари
(бакалаврлари) учун “БАДИИЙ ТАҲЛИЛ АСОСЛАРИ” фанидан
намунавий ўқув дастури

Тузувчи проф. К. ЙЎЛДОШЕВ
Такризчи проф. У. НОРМАТОВ
Мухаррир доц. Н. БЕКМИРЗАЕВ

ТОШКЕНТ - 2001

“БАДИИЙ ТАХЛИЛ АСОСЛАРИ» фан сифатида

“Бадиий таҳлил асослари” курси филолог мутахассисларнинг бадиий таҳлил асослари профессионал даражада ишлагани урганиши билан боғлиқ. Таълимий кўшима университетлари, шунингдек, Ўзбекистоннинг ЮН, Украина сингари МДХ мамлакатларали ва филологик мактабларда “Бадиий таҳлил асослари” еки “Герменевтика” филологик таълимнинг алоҳида предмети сифатида урганилаётганлиги. Бадиий таҳлидан хабарсизлик еки бу борада етарли малакага эга бўлмаслик олий филологик таълимнинг самарасизлигидан далолат эканлиги. Мишнинг адабиётшунослик илмининг дунё адабиётшунослиги даражасидан орқадалиги, герменевтик усуллардан йироқлиги, психоналитик структурализм имкониятларидан фойдаланолмаслиги, бадиий интерпретациянинг бир ёқламалиги сингари салбий ҳолатлар бадиий таҳлил назариясини билмаслик оқибати эканлиги.

“Бадиий таҳлил асослари” курсининг бошқа бирор фан бевосита шуғулланмайдиган ўз предмети мавжудлиги. Бадиий таҳлил нинг улкан ижтимоий-эстетик аҳамиятга эгалиги, усиз бадиий асар тўла анланмаслиги, бадиий матини тўла англай олмаган филолог одам маънавиятини тўлақонли шакллантира олмаслиги. Бадиий таҳлил нинг ўзига хос тадқиқот методлари мавжудлиги. Уларнинг бошқа фан соҳаларини тадқиқ этишда ишлатилмаслиги. Саналган шу сифатлар “Бадиий таҳлил асослари”нинг алоҳида фанлигини таъминлайдиган омиллар эканлиги.

Бадиий таҳлил қилабилишнинг ижтимоий, эстетик ҳамда тарбиявий аҳамияти мавжудлиги. Бу ҳол адабиётнинг тарбиявий, маърифий ҳамда эстетик функциялари билан боғлиқ эканлиги.

Бадиий таҳлилга олимлар томонидан турлича таъриф бериб келинганлиги. Бадиий таҳлил Чикиш (Шарқ) адабиётшунослик илмида азалдан муҳокама мавзуси бўлганлиги. Форобий, Аҳмад Тарозий, Навоий, Бобур сингари мутафаккирларнинг асарларида бадиий таҳлилга доир қарашларнинг акс этганлиги. Форобий ва Ибн Сино эстетик қарашларида Ботинш (Ғарб) бадиий тафаккури таъсирининг кўпроқлиги.

Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балого” асарида исломий турк эстетикаси, адабиётшунослигига хос жиҳатларнинг ёрқин акс этганлиги. Навоий ва Бобурнинг туркий герменевтикага қўшган ҳиссалари.

БАДИЙ ТАҲЛИЛ ДА ФАЛСАФИЙ ВА МИЛЛИЙ АСОСНИНГ ЎРНИ

Бадий таҳлил да фалсафий-методологик асоснинг муҳим эканлиги. Чунки дунё ва унинг ҳодисаларига ёндашув тарзи белгилаб олинмай туриб, оламни тўғри эстетик идрок этиш ва тасвирлаш мумкин эмаслиги. Фалсафий асос тўғри бўлмаганлиги учун баъзан яхши билан ёмон, хунук билан гўзал тушунчаларига ёндашув тамомила нотўғри, ғайри илмий характер касб этиши мумкинлиги.

Ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида таҳлилга, асосан, моддиюнчи фалсафага асосланиб ёндашилаётгани, бу ҳолат ислоний тафаккур тарзининг маҳсули бўлмиш бадий ҳодисалар моҳиятини очишга ожизлик қилаётганлиги.

Арастунинг бадий асарни тақлид - мимесис натижаси деб изоҳлаганлиги. Бу изоҳнинг унчалик тўғри эмаслиги. Агар эстетик ҳодиса мимесис натижаси бўлса, адабий тур ва жанрлар оламдаги барча халқларда бир хилда бўлиши лозим эканлиги. Ҳолбуки, драматик тур то XX асрга қадар ҳам бир қатор халқлар адабиётида мавжуд бўлмаганлиги. Шунингдек, «Алпомиш» йўсинидаги дostonларнинг қўшлаб халқларда йўқ эканлиги.

Тасаввуф таълимотида тажалли назарияси мавжудлиги ва бунга таяниб, ҳар қандай бадий ҳодисани Аллоҳнинг намоён бўлиши, эманацияси туфайли содир бўлган ҳодиса тарзида изоҳлаш мумкин эканлиги. Туркий адабиёт ўз тараққиёти давомида ўта мураккаб ва чигал такомил йўлини босиб ўтганлиги. Бу мураккаб жараён адабий ҳодисалар табиатига ҳам таъсир ўтказганлиги. Буни ҳисобга олмай туриб, бадий таҳлил да яхши натижага эришиш мумкин эмаслиги.

Фалсафий асос, таяниладиган назарий суянч бадий ҳодиса моҳиятига жиддий таъсир кўрсатиши мумкинлиги. Туркий адабиёт намуналарининг ислондан олдинги даврда ўзига хос йўналишлари бўлганлиги. Турлича фалсафий ёндашув айни бир бадий ҳодисани тамомила бошқача изоҳлашга асос бўлиши мумкинлиги. Шу боис ўзбек филологлари турлича фалсафий йўналишлардан хабардор бўлганликлари ҳолда миллий фалсафий таянчга эга бўлишлари шарт эканлиги.

Бадий асарда акс этган миллий хусусиятлар ҳисобга олингандагина таҳлил тўлақонли чиқиш мумкинлиги. Ҳар қандай эстетик ҳодиса муайян миллий заминга эга бўлганлиги учун ҳам уни тушунтириш ва тадқиқ этишда ўша заминга хос хусусиятлар ҳисобга олинмиши лозим эканлиги. Бирор миллат учун эзгулик ёки

гўзаллик намунаси ҳисобланган ҳодиса иккинчи бир миллий назарида ёзувлик ва қабоҳат деб қаралиши мумкинлиги. Чунинчи, ўзбеклар учун гўзаллик тимсоли бўлмиш ой руслар учун лойқайдлик, бефарқлик рамзи эканлиги.

“Қизил ва Қора”, “Бовари хоним” асарларидаги де Ренан хоним ва Эмма образлари Ботиш китобхонлари учун назокат ҳамда муҳаббат тимсоллари саналсалар, ўзбек китобхонларида, кўпинча, бу аёллар бузуқ кимсалар сифатида таассуро қолдиришлиги. Миллий мансублик ҳисобга олинган тақдирдагина бадий таҳлил ни илмий-эстетик жиҳатдан пухта ва асосли амалга ошириш мумкин эканлиги.

БАДИЙ ТАҲЛИЛ ТУРЛАРИ

Бадий таҳлил тушунчасининг таърифи. Бадий таҳлил га кўп асрлар мобайнида таъриф берилмай келинганлиги. Таҳлилга дастлабки таъриф Оврўпо адабиётшунослигида XIX аср иккинчи ярмида берилган бўлганлиги. Лекин Ботиш таҳлилни кўпроқ талқин (интерпретация) тарзида тушунишга мойиллиги. Бу ҳолат бадий асарлардан асосан ижтимоий маъно кидиришга олиб келганлиги.

Бадий таҳлил га Б. Бобилев, Г. Тараносова сингари россиялик, Ж. Азизов, Г. Усова каби ўзбекистонлик олимлар берган таърифлар ва буларнинг бирёклама табиати. Бадий таҳлилга: «Бадий асарнинг ҳаётий ва бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очишга қаратилган илмий фаолият» тарзида таъриф бериш мумкинлиги.

Бадий асар таҳлил идан кузатилган мақсад ва таҳлил ни амалга оширувчиларнинг таркибига кўра унинг икки: 1) илмий (филологик); 2) ўқув (дидактик) турлари мавжудлиги.

Илмий таҳлил нинг илмий-эстетик фаолият эканлиги. Филологик таҳлил асосан бир киши томонидан амалга оширилиши. Филологик таҳлил қилаётган кишининг на вақт ва на бошқа жиҳатдан чекланганлиги. Илмий таҳлил ни амалга ошираётган киши фақат ўзи белгиланган бош мақсадга қараб интилиши.

Ўқув таҳлилни эстетик-педагогик фаолият бўлиб, ўқувчиларни баркамол шахс сифатида шакллантиришга сафарбар этилганлиги. Ўқув таҳлили мобайнида ўқитувчи асарни танлаш, уни муайян вақт давомидатгина текшириш, таҳлил ни бирор синфдаги ўқувчиларнинг ёш ва интеллектуал даражасига

мувофиқлаштиришга мажбур эканлиги. Шу жиҳатдан дедуктив таҳлилнинг филологик таҳлилга нисбатан мураккаб эканлиги.

Бадий таҳлил қуйидагича уч йўсинда:

- а) муаллиф ёки матнга эргашиб;
- б) асардаги образларга таяниб;
- в) муаммоли тарзда амалга оширилиши мумкин эканлиги.

БАДИЙ ТАҲЛИЛ БОСҚИЧЛАРИ ВА УНИНГ БАДИЙ ТАСВИР БОСҚИЧЛАРИГА МУВОФИҚЛИГИ

Бадий таҳлил муайян ҳозирликни талаб қиладиган жараён эканлиги. Таҳлил мобайнида тайёрланиш, таҳлил лаш ва умумлаштириш-хулосалаш сингари уч босқич босиб ўтилиши лозимлиги. Тайёргарлик босқичида таҳлил этиладиган асар ўрганилиши, унинг таҳлилга тортиладиган жиҳатлари аниқлаб олинлиши, етакчи фикрлар белгилаб чиқилиши зарурлиги. Таҳлил қилиш босқичида эса асосий жараён амалга оширилиши лозимлиги. Чунончи, муайян асарнинг эстетик қиммати, миллий бадий тафаккур тараққиётидаги ўрни, асарнинг эстетик аҳамияти каби жиҳатлар белгилаб берилиши. Хулосалаш ёхуд умумлаштириш босқичида бадий матн юзасидан муайян хулоса берилиши зарур эканлиги.

Бадий таҳлил бадий тасвир билан ҳамisha бақамти эканлиги. Бадий тасвирнинг мукаммаллашини учун илмий таҳлил чуқурлашмоғи, филологик таҳлил пухта бўлиши учун бадий тасвирнинг юксаклиши зарурлиги. Бу ҳолнинг XX аср ўзбек адабиёти ва унинг таҳлиллаш тамойилларида ҳам яққол намоён бўлиши. Миллий адабиётимизда XX аср бошларида баён этиш, ўша асрнинг 30-йилларида тасвирлаш, 50-60- йилларида акс эттириш, 70-80-йилларда ифодалаш, аср адоғига келиб эса тадқиқ этиш босқичига қадам қўйилганлиги. Бу тараққиёт пастдан юқорига тарзда жўн содир этилмай, спиралсимон йўсинда ўта мураккаб ва чигал жараён сифатида рўй берганлиги. Тасвир маҳорати ортиб боргани сари ифодада таъсирчанлик ва табиийлик кучайиб борганлиги. Бир замонлар ёзувчи жамият аҳли учун мутафаккир устоз макомида бўлса, эндиликда эса ижодкор, тадқиқотчи рутбасига эришганлиги. Чунки бадий адабиёт одамларга “ҳаёт қўлланмаси - дарслик” бўлмай қолганлиги ва бунинг сабаблари.

Ўйналиш тушунчаси таҳлил ланаётган бадий асарнинг қайси томонларига кўпроқ эътибор қарагиш лозимлигини аниглаши. Таҳлил этиладиган асарнинг қайси жиҳатларини ўрганиш, тадқиқ этиш лозимлигини аниқлаш жараёни таҳлилнинг ўйналишини тайин этиши. Бадий таҳлилнинг: генетик, типологик, функционал, фалсафий, психологик ва филологик сингари олти ўйналиши мавжуд эканлиги. Бадий таҳлилнинг савияси кўн жиҳатдан унинг қандай ўйналишда амалга оширилганлигига боғлиқ эканлиги.

Бадий асарни генетик ўйналишда таҳлил этишда асарнинг юзага келиш жараёни, вариантлари, ёзилиш сабаблари тадқиқ этилиши. Бу ўйналишдаги таҳлилда муайян асарнинг юзага келишига сабаб бўлган омилларнинг кўрсатилишига алоҳида эътибор қаратилади.

Типологик ўйналишда эса, асар муаллифи билан ўзга адиблар орасидаги ижодий таъсир, бадий ворислик, асарни юзага келтирган бадий ёки ҳаётий манбалар, таҳлил этилаётган асарнинг ўша даврда яратилган бошқа асарларга ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатлари тадқиқ этилиши лозимлиги.

Функционал ўйналишда амалга оширилган таҳлил да текширилаётган асарнинг ижтимоий таъсир кучига алоҳида диққат қаратилиши лозимлиги. Унда ўрганилаётган асарнинг муайян миллат ва инсоният маънавиятига кўрсатган таъсири текширилиши зарурлиги. Таҳлил ланаётган асарнинг миллий адабий жараёнда туган ўрни, унинг замондошлари ёки текширилаётган давр кишилари тафаккурига таъсири ўрганилиши лозимлиги. Ўзбек адабиётшунослигида кейинги вақтда ботини филологиясида ҳар доим устувор мақомга эга бўлган функционал ўйналишдаги таҳлилнинг кенг ёйилганлиги ва бунинг натижалари.

Фалсафий ўйналишда ёзувчи дунёқарашининг хусусиятлари ва таҳлил этилаётган асарда адиб эътиқодининг: олами кўрини, аниглаш, тушунтириш ҳамда акс эттириш тарзининг намоён бўлиши текширилиши. Бунда ижодкор дунёқараши билан жамият аъзоларининг ижтимоий фалсафаси ўртасидаги муносабатнинг тадқиқ қилиниши.

Психологик ўйналишда адибнинг ижодкор шахс сифатидаги ўзига хослиги, бу ўзига хосликнинг асар матни ва ундаги персонажлар тасвирида намоён бўлиш ўйсини ўрганилиши. Шунингдек, ижодий жараён психологияси, асар устида ишлан

усули, шу жараёндаги рухий ҳолати ва уларнинг асар савиясига таъсири текширилиши.

Филологик йўналишда асарда тил, тасвир ва ифода воситаларидан фойдаланишда анъанавий ёки янгича йўлдан борилганлигининг ўрганилиши. Адибнинг сўздан фойдаланиш маҳорати, сўзнинг товлантирилиши текширилиши зарурлиги.

БАДИЙ ТАҲЛИЛ НИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

Бадий асарнинг ҳаётий, бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очиш муайян тамойилларга суянган ҳолдагина амалга оширилиши мумкинлиги. Бадий таҳлил да илмий тушунчалар асосида иш кўрилиб, илмий хулосалар чиқарилса-да, ундан илмга ҳос бир хиллик кутиш мумкин эмаслиги. Таҳлил нинг ҳолис ва асослигини таъминлаш учун

- а) тугал таҳлилнинг бўлиши эмаслиги;
- б) ҳар қандай таҳлил нинг шахсий мулоҳаза эканлиги;
- в) бадий асар ғояни ифодалаш воситаси эмаслиги;
- г) бадий асар воқеликнинг нусхаси эмаслиги;

д) ҳар қандай хулоса фақат бадий матндан келтириб чиқарилиши лозимлиги сингари асосий тамойилларга амал қилиш зарурлиги. Бадий таҳлил нинг булардан ташқари яхлитлик, тизимлилик, эстетик асосларнинг устуворлиги, эмоционаллик, индивидуаллик, тарихийлик, асослилик сингари бир қатор тамойиллари мавжудлиги.

ИЛМИЙ ТАҲЛИЛ

Бадий асар моҳиятини очишда илмий таҳлил нинг рутбаси баландлиги. Илмий таҳлилнинг мақсади ўрганилаётган асарнинг ҳаётий ва бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очиш эканлиги. Таҳлил нинг бу турида текширилаётган асарнинг ҳақиқий бадий қимматини аниқлашга катта эътибор қаратилиши. Филологик таҳлилнинг вазифалари унинг мақсадига мутаносиб тарзда бўлиши. Чунончи, таҳлил этилаётган асарнинг жамият ижтимоий тафаккурига таъсири, миллий эстетик тафаккур тараққиётидаги ўрни ва инсон маънавиятини шакллантиришдаги аҳамиятини очишга қаратилганлиги.

Илмий (филологик) таҳлилнинг замон ва макон нуқтаи назаридан чекланмаслиги. Шунингдек, илмий таҳлил нинг ҳеч қандай ёш ва интеллектуал жиҳатларига эътибор қилинмаслиги.

Унда фақат таҳлилнинг теранлиги, хулосаларнинг асосли эканлигига диққат қаратилиши.

ЎҚУВ ТАҲЛИЛИ

Дидактик таҳлилнинг илмий таҳлилдан жиддий равишда фарқ қилиши. Ўқув таҳлил и эстетик-педагогик фаолият эканлиги. Аввало, ўқув таҳлил идан кузатилган мақсаднинг ўзгача эканлиги. Ўқув таҳлилидан мақсад таҳлил воситасида комил шахс сифатларини шакллантириш бўлиши лозимлиги. Бу мақсад дидактик таҳлилнинг вазифаларини ҳам ўзгартириб юбориши мумкинлиги. Жумладан, ўқув таҳлил и учун бадиий асар ўқийдиган китобхон ўқувчи, ўқиганини тушунадиган ўқувчи, тушунганини таҳлил эта оладиган ўқувчи, таҳлил бўйича фикрини оғзаки ва ёзма тарзда ифодалай биладиган ўқувчи тайёрлашнинг асосий вазифалар эканлиги.

Дидактик таҳлилнинг яхлитлик, тизимлилик, эстетик асосларнинг устуворлиги, эмоционаллик, педагогик мақсадга йўналтирилганлик, индивидуаллик сингари тамойилларига амал қилинганда кутилган илмий натижага эришиш мумкинлиги. Лекин ўқув таҳлилнинг асосий тамойили унинг педагогик мақсадга йўналтирилганлиги экани. Ўқув таҳлил ида ўқувчилар шунчаки тингловчи, қабул этувчи эмас, балки таҳлил қатнашчилари бўлишлари кераклиги.

БАДИЙ ТАҲЛИЛ ДА ШАКЛ ВА МАЗМУН МУНОСАБАТИ

Бадиий таҳлил да шакл ва мазмун муносабатининг ҳал қилувчи аҳамиятга эгалиги. Ҳар қандай мазмун бирор шаклни тақоза этгани, яъни муайян шаклдагина мавжуд бўлганидек, ҳар қандай шаклнинг ҳам бирор мазмунга эгалиги. Шаклсиз мазмуннинг бўлиши мумкин эмаслиги, шакл эса табиий равишда қандайдир мазмунга эга бўлиши. Шунинг учун ҳам дунё адабиётшунослигида мазмунли шакл (содержательная форма) тушунчасининг қўлланилиши. Бадиий ижодда шаклни мазмунга қарши қўйиш ва уни иккиламчи деб қараш мумкин эмаслиги. Бадиий асарнинг бадиийлиги айнан шаклда намоён бўлиши.

Шакл ва мазмун муносабати фалсафий, эстетик ва дидактик муаммо сифатида қаралиши лозимлиги. Айни вақтда фалсафадаги шакл ва мазмун категориялари эстетикада бир қадар ўзига хос тарзда талқин этилиши лозимлиги. Бадиий асарда қандай ифодалаш ҳамиша ҳам нимани ифодатая билан ёнма-ён келиши

ва аҳамияти уйдан кам эмаслиги. Бадий матнда шакл мазмунни инфодалаш воситасигина эмас, балки мазмунни жозибали, ҳиссий, таъсирли қилиш омили ҳам эканлиги.

БАДИЙ ТАХЛИЛ ВА ОБЪЕКТ ВА СУБЪЕКТ МУНОСАБАТИ ХАРАКТЕРИ

Бадий асарни таҳлил қилишда таҳлилчи – субъект билан таҳлил қилинувчи – объект, яъни бадий матн ўртасидаги муносабатнинг тўғри ўрнатилиши фоят муҳим эканлиги. Ижрочи таҳлил га тортилган бадий матнга алоҳида қизиқиш, эҳтирос билан ёндашгандагина унинг жозибасини, яширин ички маъноларини топиши мумкин эканлиги. Агар субъект объектга лоқайд қарайдиган бўлса, ундаги кўзга яққол ташланиб турадиган жиҳатларни ҳам пайқамаслиги мумкинлиги. Бадий матн, яъни объект турли вақтларда идрок этилганда турлича таъсир қилиши мумкинлиги ва бу ҳолнинг табиий эканлиги.

Бадий матн кўпроқ туйғунинг маҳсули бўлганлиги учун ҳам таҳлилчи ҳиссий ҳолати қандайланидиган келиб чиқиб, турлича таъсир қилиши табиий эканлиги. Шунинг учун ҳам бадий таҳлил жараёнида таҳлилчи – субъект объектга ҳос эстетик жиҳатларни бадий ижоднинг универсал қонунарига суянган ҳолда, ҳолислик билан кўриши ва кўрсатиши жоизлиги. Шунингдек, таҳлилчи бадий матндан ташқари яна бир объект – ўқувчи борлигини ҳам кўзда тутиши, ўз кузатиш, мулоҳаза ва ҳулосаларини унинг тушунишини кўзда тутиши зарурлиги.

БАДИЙ МАТННИ ТЕКШИРИШДАГИ ИЛМий МАКТАБЛАР

Биринчи шеърни яратган Одам алайҳиссалом замонларидан буён бадий матнни ўрганиш, ўзлаштиришга урилиб хелинганлиги. Чунончи, одамиятга нозил этилган барча муқаддас китоблар инсониятнинг энг буюк ақл эгалари томонидан тафсир қилинганлиги. Ботиш юртларида муқаддас китобларнинг тафсирига «экссегез» - англитиш, тушунтириш деб, исломда эса тафсир - изоҳ деб қаралганлиги. Шу сингари бадий асарларни ҳам кўпчилик англиши мушкул бўлганлиги учун воситачига эҳтиёж сезилганлиги. Нағижада, жуда қадим замонлардан буён таҳлилнинг турли даража ва савияда бўлса-да, мавжуд эканлиги. Бадий матн таҳлил ининг тарихи мобайнида унинг: типологик, киёсий, функционал, социологик, формал, структурал сингари турлари шаклланганлиги. Бадий асарни текширишнинг юқорида

таҳлил и
пуналишида амалга оширилганлиги. Интерпретация (талқин)нинг таҳлилга нисбатан бир қадар тенденциоз табиатга эгаллиги.

Бадий матнга таҳлил чининг мақсади, фалсафий қарашлар тизими, эстетик тайёргарлик даражаси, илмий ва бадий савияси ва бқ. омиллардан келиб чиққан ҳолда ёндашилиши. Таҳлил ни амалга оширишда турли миллатлар ва минтақаларда турлича муносабатлар тизими қарор топганлиги. Чиқиш ва Ботишда бадий матнга тамомла ўзига хос муносабатда бўлиб келинганлиги. Чиқиш, хусусан, Туркистонда бадий асардан, биринчи навбатда, санъат талаб этилганлиги. Бадий матннинг таъсирли, ўзига хос, бетакрор, нафис ва қутилмаган бўлишига эътибор қаратилганлиги. Ботишда эса бадий матндан кўпроқ ижтимоий маъно қидирилганлиги, яъни у социологик таҳлил қилинганлиги. Шунинг таъсирида адабиётшунослик илмида ҳар қандай бадий асар ўз-ўзидан эстетик, тарбиявий ва ижтимоий-маърифий функцияларни бирваракайига бажаради деб ҳисоблаб келинганлиги. Таҳлил мобайнида муайян бадий асарда айти шу функциялар қайтарзда ва қанчалик даражада адо этилишини аниқлаш имконияти мавжудлиги.

Эстетик функциянинг устувор мавқега эгаллиги. Айти вақтда, тарбиявий ҳамда маърифий функция ҳам назардан қочирилмаслиги лозим эканлиги. Таҳлил мобайнида тарбиявий ва маърифий вазифалар текшириладиган асар замирига нечоғлиқ сингдирилганлигига эътибор қаратиш лозим эканлиги.

Ҳерменевтик таҳлил да тадқиқий йўсин устуворлик қилиши. Таҳлил чи бадий матннинг қатларидаги яширин маъноларни текширишга интилиши жоизлиги. Интерпретацияда эса текшириладиган матн ўша даврднинг талабидан келиб чиқиб талқин этилиши.

БАДИЙ ТАҲЛИЛ ДА АСАРНИНГ ТУР ХУСУСИЯТ- ЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

Бадий таҳлил муваффақиятли чиқиши учун текшириладиган асарнинг тур хусусиятлари ҳисобга олиниши шарт эканлиги. Лирик асарни таҳлил қилишда қўл келадиган усул романни текшириш ёхуд драматик асарни тадқиқ этишга мувофиқ келмаслиги мумкинлиги. Ҳар бир бадий асар тақдорланмас ва тамомла ўзига хос эстетик ҳодиса бўлганлиги, айти вақтда у ўз турдошларига хос умумий жиҳатларга эгаллиги учун ҳам бу талабга риоя қилиш зарур эканлиги. Таҳлил

любайнида ҳар бир асарнинг хусусиятидан келиб чиқиб, аини вақтда, турга ҳос жиҳатлар ҳисобга олиниб иш кўрилгандагина самарага эришиш мумкинлиги.

ЛИРИК АСАРЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Лирик асарлар асосан руҳият манзараларини акс эттиргани ва жунбушга келган ҳиссиёт ифодаси сифатида юзага келгани учун ҳам таҳлил жараёнида сезимлар, туйғулар тизими тасвирига устувор аҳамият берилиши лозимлиги. Лирикада воқеалар баёни, хатти-ҳаракатлар кўлами эмас, балки кечинмалар замзамаси қайтарзда берилишини тадқиқ этиш ва бу борада асосли кузатишлар қилиш муҳим эканлиги.

Лирикада сўз ҳам кайфият ифодасини бериш, ҳам ҳолат тасвирини чизиш, ҳам таассурот манзарасини кўрсатиш воситаси бўлганлиги учун лирик асарни таҳлил қилишда бадий сўздаги етакчи оҳангни илғаб олишга, асар музикасини тайин этишга алоҳида аҳамият бериш лозимлиги. Лирик асарда кайфият қай даражада тасвир этилганлиги унинг эстетик қийматини тайин етувчи асосий омил эканлиги.

ЭПИК АСАРЛАРНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

Ҳаётӣ кўлам, инсоний тақдирлар, қаҳрамонлар руҳияти товланишлари воқеалар асносида идрок этилиши лозим бўлган эпик асарларда таҳлил нинг ўзига ҳос тарзда амалга оширилиши лозимлиги. Эпик асарларда кечинмаларнинг ўзини, кайфиятларнинг ифодасини беришдан кўра, туйғуларнинг пайдо бўлиш жараёни қандайлигини текширишга эътибор қаратиш муҳим эканлиги. Бу хил асарлар таҳилида тимсолларга таяниб иш кўриш, ҳар бир бадий қаҳрамонга ҳос жиҳатларни инкишоф этишга уриниш устувор бўлиши.

Эпик асарларда бадий таҳлил ҳам кўламдор, кўп босқичли бўлиши мумкинлиги. Бадий асардаги персонажларни муайян талабалар асосида гуруҳлаштириб таҳлиллаш мумкинлиги. Аммо уларни ижобий ва салбий қаҳрамонларга ажратиш мумкин эмаслиги.

ДРАМАТИК АСАРЛАРНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

Драматик асарлар таҳлил и тадқиқотчидан ўзгача синчковликни талаб этиши. Аслида сўз ва театр санъатларининг

омухтаси бўлмиш драмани ўқиш, идрок этиш ҳамда таҳлиллан муаян даражада қўшимча зўриқишни талаб қилиши. қаҳрамонлар ва уларнинг туйғулари, инсоний сифатлари ҳақида муаллифнинг характеристикаси бўлмаган шароитда асар қаҳрамонлари ҳолати, руҳияти ва шахсияти борасида фикр юритиш, муайян хулосалар чиқариш тадқиқотчидан катта ақлий куч талаб этиши. Бунинг устига, мутахассисларда ҳам драма асарларини идрок этиш тажрибаси нисбатан кам эканлигининг бу борада қўшимча мураккаблиklar пайдо қилиши.

Драма асарлари таҳлил ида асосий эътиборни қаҳрамоннинг саъбиясини очишга қаратиш лозим эканлиги. Ҳар бир драматик қаҳрамон табиати юзасидан уларнинг ўз сўзлари, хатти-ҳаракатлари орқалигина фикр юритиш мумкинлиги, бу ишда муаллифни ёрдамга чақиришнинг имкони йўқ эканлиги. Драматик асарларни тўлақонли таҳлил этиш учун театр санъати қоидаларидан ҳам хабардор бўлиш лозим эканлиги. Драматик асарда сўзнинг зиммасидаги юкнинг янада оғирлиги. Унда бадий сўз, унинг товланиши эпик ҳамда лирик асарлардаги ровий ва лирик қаҳрамон вазифасини ҳам бажаришга мажбур эканлиги. Драматик асарларда зиддиятли ҳолат, таранг руҳий вазият, инсоний характерлар тўқнашуви кўрсатилиши ундаги шиддатни таъмин этишини ҳисобга олиб таҳлилга қўл урилгандагина бирор муваффақиятга эришиш мумкин эканлиги.

БАДИЙ ТАҲЛИЛ ДА УСЛУБ

Бадий ижод учун услуб қанчалик аҳамият касб этса, бадий таҳлил да ҳам шунчалик ўрни бор эканлиги. Услуб ҳамиша шахсга хос хусусиятти акс эттириши. Шу жиҳатдан бадий таҳлил мобайнида таҳлил қилувчининг индивидуал жиҳатлари, бадий матнни эстетик идрок этиш йўсини унинг таҳлил ида намоён бўлиши. Бадий таҳлилни амалга оширишда ҳар бир таҳлилчи фикрни ифодалаш тарзи, масални қўйиш ва ҳал қилишнинг ўзига махсус йўсинига эга бўлиши лозимлиги. Айрим таҳлилчилар саволлар қўйиб, унга жавоб топишга интилса, бошқаларни ўз фикрини олдин ўтган мутафаккирларнинг қарашларига таянган ҳолда асослашга уриниши самара бериши мумкинлиги. Таҳлил савияси баланд, хулосалар теран, такрорланмас ва янгича бўлиши учун таҳлилчи ўзига хос тарзда пухта тайёргарлик кўрган бўлиши лозимлиги.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИИ ВА УРГА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АЛ-ХОРАЗМИЙ НОМИДАГИ УРГАНЧ ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ

«БАДИИЙ ТАҲЛИЛ АСОСЛАРИ» фанидан
(5220101 Ўзбек филологияси бакалавр йўналиши талабалари
учун)

ИШЧИ ДАСТУР

Урганч-2007

Ўзбек филологияси бакалавр йўналиши 4-босқич талабалари учун 7-семестрда умумий аудитория соати 64, шундан маърузага 32 соат, амалий машғулотларига 32 соат, мустақил таълимга 22 соат режалаштирилган. Дастур вазирлик томонидан таянч олий ўқув юрти сифатида белгиланган Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Республикаси Миллий университетининг Ўзбек филологияси факультети тавсияси билан ЎЗМУ илмий методик Кенгаши тасдиқлаган дастури (Университет, Тошкент, 2003 й.) асосида проф.Ж.Юсупов томонидан қайта тузилди.

“Ўзбек адабиёти” кафедраси мажлисининг 2007 й. 30 августдаги 1- сон баённомаси билан тасдиқланди.

Кафедра мудири _____доц. Г.Эшчонова

Филология факультетининг Илмий Кенгаши мажлисининг 2007 йил 30 августдаги 1-сон баённомаси билан тасдиқлашга тавсия қилинди.

Декан _____доц.О.Чўпонов

Университетнинг Илмий Кенгаши мажлисининг _____ 2007 й. _____ баённомаси билан тасдиқланди.

Кенгаш раиси _____доц. Р.Эшчонов

1. Кириш. «Бадий таҳлил асослари» фанининг мақсади, вазифалари, унинг ўқув жараёнидаги ўрни, талабалар билимига қўйиладиган талаблар.

2. Аудитория машғулотларининг кўлами, ўқитиш ва билимни баҳолаш режаси, фаннинг дастур билан таъминланиши.

3. Маъруза ва амалий, семинар машғулотларнинг мавзулари, мазмуни

ва методик қўлланмалар.

4. Фанни ўқитишда янги педагогик ва информацион технологиялар

қўлланиладиган машғулотлар.

5. Мустақил таълимга берилган дарсларнинг тури ва мазмуни.

6. Рейтинг назоратнинг турлари, уларнинг сони, юқори бали ва ўзлаштиришни баҳолаш усуллари.

7. Фан бўйича талаба билимини баҳолаш критерияси.

8. Фан бўйича ўқув-методик манбалар. Асосий ва қўшимча адабиётлар билан таъминланиш даражаси.

9. Машғулотни ўтиш учун зарур бўлган материаллар, ускуналар ва ёрдамчи ходимлар.

1. «Бадий таҳлил асослари» фанининг мақсади, вазифалари, унинг ўқув жараёнидаги ўрни ва талабалар билимига қўйиладиган талаблар

«Бадий таҳлил асослари» фанидан мақсад филолог мутахассисларни бадий асар билан профессионал даражада ишлашга ўргатиш.

Фаннинг вазифалари:

1. Матнни илмий (филологик) таҳлил қила олиш;

2. Матнни ўқув (дидактик) таҳлил қила олиш;

3. Бадий таҳлилни қўйидаги уч йўсинда таҳлил қила олиш кўникмасини шакллантириш:

- муаллиф ёки матнга эргашиб;

- асардаги образларга таяниб;

- муаммолар таҳлилни амалга ошириш.

таъминланиш даражаси

Дарс тури	маъруза		амалий	Талабаларнинг ишчи дастур билан таъминланиши		
VII-семестр	32		32	48	48	100%

3. Маъруза ва амалий дарсларнинг номлари, мазмуни, услубий қўлланмалар

№	Ўтиладиган мавзу номлари	Соат	Дарс тури	Асосий ва қўшимча адабиёт	Кўргазмалар қуруллар, ёзма материаллар
1	«Бадий таҳлил асослари» фан сифатида.	2	Маъруза	6,7,10	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
2	Бадий таҳлилда фалсафий ва миллий асоснинг ўрни. Бадий таҳлил турлари.	2	Маъруза	6,8,10	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
3	Бадий таҳлил босқичлари ва унинг бадий тасвир босқичларига мувофиқлиги.	4	Маъруза	1,5,6	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
4	Бадий таҳлилниң йўналишлари. Бадий таҳлилниң асосий тамойиллари.	2	Маъруза	1,3,6	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
5	Илмий (филологик таҳлил)	2	Маъруза	1,2,3,6	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
6	Ўқув (дидактик) таҳлил	4	амалий		
7	Бадий таҳлилда шакл ва мазмун муносабати.	4	Маъруза	1,6,7,8	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
8	Бадий таҳлилда объект ва субъект муносабати.	4	амалий	1,3,5,6	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
9	Бадий таҳлилда объект ва субъект муносабати.	4	амалий	1,4,6,8	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
	Бадий таҳлилда объект ва субъект муносабати.	4	амалий	1,2,3,6	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
	Бадий таҳлилда объект ва субъект муносабати.	4	амалий		

10	Лирик асарларни таҳлил қилиш.	2	маъруза	1,2,6,8	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
11	Эпик асарларни таҳлил қилиш.	4	Амалий	1,2,3,6,7	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
		4	Амалий		
12	Драматик асарларни таҳлил қилиш. Бадий таҳлилда услуб.	2	маъруза	1,4,6,9	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
		2	маъруза		
		4	Амалий		

4. Фанни ўқитишда янги педагогик ва ахборот технологиялар

№	Ўтиладиган мавзу номи	Вақти	Дарс тури	Дарс жараёнида қўлланадиган жиҳозлар
1	Бадий таҳлилда фалсафий ва миллий асоснинг ўрни	март	маъруза	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
2	Бадий таҳлилда объект ва субъект муносабати	апрель	Маъруза	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар
3	Лирик асарларни таҳлил қилиш	май	маъруза	Таҳлил намуналари ва илмий манбалар

5. Мустақил дарс турлари ва мазмуни

№	Ўтиладиган мавзу номи	Соат	Назорат	вақти
1	Бадий таҳлилда ўқитувчи ва ўқувчи муносабати	4	Савол-жавоб	март
2	Дидактик таҳлил ва ундан кўзланган асосий мақсад	4	Семинар	март
3	Лирик асарларни таҳлил қилишда ўзига хосликлар	4	Савол-жавоб	апрель
4	Бадий таҳлилнинг асосий тамойиллари	4	Семинар	апрель
5	Бадий таҳлилда тур хусусиятларини ҳисобга олиш	4	семинар	май

5. Ўқитиш назорат турлари сони, юқори балл

Тури	7-семестр			Имтихон баҳолари	
	Сони	Балл	Назорат	Баҳо	Тўпланган балл
ЖН	3	45	Амалий турда	2	54-
ОН	2	40	Ёзма иш. Тест	3	қониқарсиз 55-70
ЯН	1	15	Ёзма иш	4	71-85
Юқори балл 100				5	86-100

Бадий таҳлил асослари фанидан кўп босқичли рейтинг назоратини ўтказиш тартиби

№	Назорат турлари ва босқичлар	Сони	Ўтказиш вақти	Баҳолаш бали
Кундали к Назорат	Оғзаки савол-жавоб	7	Хафтада бир марта	35
	Амалий машғулот Мустақил таълим	2	Бир ойда бир марта	10
	Босқич бўйича			45
Даврий назорат	Ёзма назорат	1	19-хафта	30
	Реферат	1	18-хафта	10
	Босқич бўйича	2		40
Якуний назорат	Ёзма назорат	1	20-хафта	15
	Босқич бўйича	1		15
Жами:				100

7. БАҲОЛАШ КРИТЕРИЯСИ

Жорий баҳолашда ҳар бир амалий машғулотда илмий адабиётлардан фойдаланганлиги учун 1 балл, манбалар билан ишлаганлигига 1 балл, вақтли матбуотдан фойдаланганлиги учун

Талаба, мустақил фикр қилиш билан таъминланади. Яъни бир амалий машғулоти тўлиқ ишлаб чиққан талаба максимал 5 балл, машғулоти тўлиқ бажармаган талаба кам балл тўплайди.

Оралик назоратнинг реферат шаклида берилган мавзулар бўйича масалани асосли тарзда ифодалагани учун 5 балл, ҳар бир саволга аниқ илмий-назарий фикр билдира олганлиги учун 5 баллдан, жами 10 балл қўйилади. Ёзма назорат учун берилган топшириқларнинг ҳар бири учун 3 баллдан, жами 30 балл белгиланди.

Якуний назорат ёзма турда кўп вариантли бўлиб ҳар бир вариантнинг уч саволига жавоб ёзади. Саволларнинг ҳар бири учун 3 баллдан, жами 15 балл қўйилади.

«Бадий таҳлил асослари» фанидан якуний ёзма ишни баҳолаш тартиби

Фан бўйича умумий 100 балл бўлиб, шундан якуний назорат учун 15 балл ажратилган. Фан бўйича 50 вариант тузилган. Ҳар бир вариант 5 саволдан иборат. Ҳар бир саволга 3 балл (максимал) қўйилади.

Талаба берилган «таянч» сўз ва сўз бирикмаларининг мазмунини тўлиқ ва лўнда акс эттириб, уларни бир-бирига мазмунан боғлаб, мантиқий фикр изчиликка эришса, матн имло ва услубий хатолардан холи бўлса, максимал баллнинг 86-100%, яъни 86-100 балл орасида қўйилади.

Талаба берилган «таянч» сўз ва сўз бирикмаларининг мазмунини лўнда очса-ю, аммо уларни мазмунан боғлаб, баъзи камчиликларга йўл қўйса, матн яратишда мантиқий изчиликка эришса олмаса, унда максимал баллнинг 71-85%, яъни 71-85 балл орасида қўйилади.

Талаба берилган «таянч» сўз ва сўз бирикмаларининг мазмунини юзаки ёритиб, уларни мазмунан боғлашда камчиликларга йўл қўйса, айрим имло ва услубий хатоларга йўл қўйса 55-70%, яъни 55-70 балл орасида қўйилади.

Талаба берилган савол ва таянч сўзларнинг мазмунини ёритиб бера олмаса, камида 3 саволга жавоб бермаса унда 55% кам яъни 55 балл ва ундан кам балл қўйилади.

8. Бадий таҳлил асослари фани бўйича асосий ва қўшимча адабиётлар билан таъминланиши

№	Муаллиф	Дарслик ёки ўқув қўлланма	Нашр йили	Нашр тили
1	И.Султонов	Адабиёт назарияси.	Т.1978-79	Ўзбек
2	Аристотель	«Поэтика».	Т.1978	Ўзбек
3	Бахтин М.	«Эстетика словесного творчества»	М.1990	Рус
4	Бобылев Б.Г.	«Теоретические основы филологического анализа художественного текста в национальном подвуде».	М.1991	Рус
5	Гегель	«Эстетика»	М.1973	Рус
6	Йўлдошев К.	«Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари».	Т.1996	Ўзбек
7	Йўлдошев К.	«Ўқитувчи китоби».	Т.1997	Ўзбек
8	Йўлдошев К.	«Ўқитувчи китоби».	Т.2001	Ўзбек
9	Уэллек Р., Уоррен О.	«Теория литературы».	М.1988	Рус
10	Юнг К.Г.	«Психология бессознательного».	М.2001	рус
11	Юсупов Ж.	Кайноқ қалб сурури	Т.,2006	Ўзбек

Тузувчи:

Ж.Юсупов

Ўзбек филологияси бакалавриат йўналиши 4-босқич
талабалари учун «Бадий таҳлил асослари» фанидан назорат
саволлари

1. Бадий таҳлил асослари фани нимани ўрганади?
2. «Бадий таҳлил асослари» фани қандай аҳамиятга эга?
3. «Бадий таҳлил асослари» фанининг ўзига хос тадқиқот методлари мавжудми?
4. Бадий таҳлил асослари» фани ва герменевтика битта нарсамми?
5. Бадий асар одамнинг ўзида, унинг табиатида, маънавиятида эвристик содир қиладими?
6. Бадий адабиётни фақат ҳаётий саволларга жавоб берадиган, ўқувчиларни яшашга ўргатадиган амалий восита гарзидоғина тақдим қилиш тўғрими?
7. Адабий таълимда асар таҳлилининг ҳал қилувчи аҳамияти ҳақондан бери англандиган бўлди?
8. «Бадий таҳлил» фанини ўргатиш яхши йўлга қўйилганми?
9. «Бадий таҳлил асослари» курсининг ўзбек филологик таълимидаги герменевтик йўналишдаги дастлабки фан сифатида ўқитилиши ҳандай аҳамият касб этади?
10. Адабий таълимнинг марказий масаласи нима?
11. Миллий адабиётимизнинг асл намуналари қайси даврда яратилганлигидан қатъи назар ўзларининг ҳақиқий эстетик таҳлилини, талқинини ҳақон топиши мумкин бўлади?
12. Қачон оламни тўғри эстетик идрок этиш ва тасвирлаш мумкин?
13. Нима учун бадий таҳлилда фалсафий-методологик асос муҳим ўрин тутати?
14. Нима учун исломий тафаккур тарзининг маҳсули бўлмиш бадий ҳодисалар моҳиятини англаш, унинг сир уаноатларини очиш мумкин бўлмай қоляпти?
15. Мимесис нима?
16. Арасту нимани мимесис натижаси деб изоҳлаган?
17. Агар эстетик ҳодиса мимесис натижаси бўлса, унда...
18. Фалсафий асос, таълиладиган назарий суянч бадий ҳодиса моҳиятига жиддий таъсир кўрсатиши мумкинми?
19. Фалсафий асоснинг турличалиги айни бир бадий ҳодисани тамомла ҳар хил изоҳлашга сабаб бўлиши мумкинми?

20. Ҳар қандай эстетик ҳодиса муайян миллий заминда пайдо бўлганлиги учун ҳам уни тушунтириш ва тадқиқ этишда ўша заминга хос хусусиятлар ҳисобга олиниши лозимми?

21. Бирор миллат учун эзгулик ёки гўзаллик намунаси ҳисобланган ҳодиса иккинчи бир миллат назарида ёзувлик ва қабоҳат деб қаралиши мумкинми?

22. Бадий таҳлилни илмий-эстетик жиҳатдан пухта ва асосли амалга ошириш мумкинми?

23. Ҳачон адабий асарнинг бутун жозибаси, сири тўлиқ намён этилиши мумкин?

24. Марксча-ленинча фалсафа тафаккур тараккиёти ҳамда инсон фаолияти учун онг ва борлиқ муносабатига қандай ҳараган эди?

25. Марксча-ленинча фалсафа нималарни материянинг мураккаб кўриниши ёки унинг ҳосиласи дея даъво қилди?

26. Марксча-ленинча фалсафий таълимотга таянган адабиётшунослик адабий асарга ундаги инсон тимсолини тадқиқ этишга, тушунтиришга қайси нуқтаи назардан туриб муносабатда бўлди?

27. Бугунги кун софлом фалсафасининг асосий тамойиллари нимада намён бўлади?

28. Аристотель таълимоти асосида шаклланган Ғарб эстетикасида санъат асари қандай тушунилган?

29. Туркистон эстетикаси учун санъат асари қандай тушунилган?

30. Таҷалли назариясига асосланиб бадий асар Ҳақида фикр билдиринг.

31. Ғарб ва Шарҳ эстетикаси нима билан фарҳланади?

32. Санъат асарларига эстетик феномен эмас, балки ижтимоий ҳодиса тарзидагина ёндашиш унинг ҳақиқий қийматини кўрмасликка олиб келади?

33. Ўзбек адабиётшунослиги қачон санъат асарини тўғри таҳлил қилиш ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини беҳато белгилай олиш имкониятига эга бўлади?

34. Нега Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи ҳануз ҳақиқий бадий талқинини топмай келаётир?

35. Бадий таҳлил тушунчаси қачон пайдо бўлди?

36. Адабиётшунослик илмида ҳозирга қадар бадий таҳлил нима, у қандай мақсадларни кўзда тутган ҳолда амалга оширилиши керак деган саволга қатъий жавоб берилди?

37. Ғарб филологлари томонидан «Ҳерменевтика», «Интерпретация» номлари билан қатта-қатта бир қатор китоблар

чиқарилган бўлса-да, тушунчага аниқ таъриф берилган эмас. Нима учун?

38. Замоний оралиқ ўқувчига адабий асардан ўзи яшаётган замонга мувофиқ хулоса чиқариш, асарнинг бадий тизимидан ҳам даврига мос завқ олабилиш имконини берадими?

39. Усмон Носир

Илҳомининг вақти йўқ, селдай келади,

Жаллоддек раҳм этмай, дилни тилади.

Аёндир бир куни айлайди хароб...

сатрларида ўзининг қатагон қурбони бўлишини хаёлига келтирганмикин?

40. Адабий асарнинг бадий таҳлили учун ижодкор образини идрок этиш, муаллифнинг жилвасига айланиш ягона асос сифатида қаралиши ҳақиқий ҳолатга унчалик ҳам мос келадими ва бадий асар таҳлили моҳиятини тўлиғича идрок қилиш имконини берадими?

41. Бадий таҳлил ҳақидаги куйидаги фикрларнинг қайси бири таҳлил моҳиятини тўла изоҳлайди?

42. Бадий таҳлил шаклига кўра қандай турларга бўлинади?

43. Нима учун бадий таҳлил орасида ёзма шакл кенг ёйилган?

44. Бадий асар таҳлилини ундан кузатилган мақсадга кўра қандай турларга бўлинади?

45. Илмий таҳлил қандай таҳлил?

46. Ўқув таҳлили қандай таҳлил?

47. Адабий асарни дидактик таҳлил этиш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти қай йўсинда уюштирилиши мумкин?

48. Таҳлил усуллари бир-бирини инкор қилувчи алоҳида йўналишлар тарзида тушуниладими?

49. Таҳлилдан кузатилган мақсадга қачон эришиб бўлмайди?

50. Бадий тимсолларни ижобий ва салбийга ажратиб ташлаш тўғри эмаслигини ўқувчилар онгига қуйи синфлардан оқсингдириб бориш зарурми?

51. Қачон ўқувчиларнинг фикри чеклаш билмайди?

52. Бадий асарни таҳлил этишда матн билан ишлашнинг нечта босқичи бор?

53. Чуқур бадий таҳлилсиз теран бадий тасвир бўлиши мумкинми?

54. Бадий адабиётнинг ижтимоийлашуви унинг бир қадар примитивлашишига олиб келадими?

55. Бадий адабиётнинг мафкуравий сиқувларга йўлиқishi ва унинг ижтимоий қобикларни ёриб Шарқ тажрибаси ортис боришига ҳамда адабиётда тағмаънони берish санъатининг ривожланишига монанд равишда янги ўзбек адабиёти тасвирининг нечта босқичини бошидан ўтказди?

56. Бадий матн яратиш борасидаги босқичларга деярли мувофиқ равишда бадий таҳлил ҳам муайян босқичларни босиб ўтдими?

57. Адабий асар таҳлили амалиётда бадий таҳлил қайси йўналишларда амалга оширилади?

58. Бадий таҳлилда илмий тушунчалар асосида иш кўрилиб, хулосалар чиқарилса-да, ундан илмга хос бир хиллик кутин мумкинми?

59. Бадий матннинг таҳлили узил-кесил тугалланиши мумкинми?

60. Бадий асар таҳлиliga қўйиладиган иккинчи бир талаб нималардан иборат?

61. Бадий асарга ёндашилганда, унинг реал ҳаёт манзарасини кўрсата билишини мезон қилиб иш кўриш мақсадига мувофиқ бўладими?

62. Бадий таҳлилда амал қилиниши зарур бўлган тамойиллар қайсилар?

63. Адабий асарни таҳлил қилишнинг муҳим принципларидан бири қайси?

64. Илмий таҳлилнинг мақсади нима?

65. Бадий асарни дидактик таҳлил қилиш филологик таҳлил этишдан нимаси билан жиддий фарқ қилади?

66. Бадий асарни дидактик таҳлил этиш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти уч йўналишда уюштирилиши мумкин. Бу ҳол ўқув таҳлилининг қайси уч турини келтириб чиқаради?

67. Дидактик таҳлилга тайёргарлик ва амалга ошириш ҳар бир адабиёт ўқитувчиси учун доим ҳам икки босқичли жараён ҳисобланади. Булар қайси босқичлар?

68. Дидактик таҳлил ўқувчиларнинг иштирок этишларига кўра қандай турларга ажратилади?

69. Дидактик таҳлилда ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш тамойили муҳим ўрин тутадими?

70. Ўқитувчи билан ўқувчиларнинг таҳлилга жалб қилинган асар юзасидан бир хил хулосага келиши шартми?

71. Дидактик таҳлилда ўқувчи ва адабиёт ўқитувчиси қарашларининг ҳар хил бўлиши мумкинлиги адабий асар

таълифда уқитувчи ва ўқувчи ҳаётидаги ўзгаришларни
на нимаи?

72. Мафкура эстетик тафаккурга ҳам ҳукмронлик қилган
ҳолларда бадий асарлардаги мазмун ва шакл муносабати
қандай эди?

73. Шакл ва мазмун тушунчаси нима ўзи?

74. Бадий ижодда шаклни мазмунга қарши қўйиш ва уни
оқшатадиган деб қараш мумкинми?

75. Таҳлилда нимага кўпроқ эътибор бериш керак: шаклгами
ёки мазмунга?

76. Р. Парфи қуйидаги «Ёмғир ёғар» шеърида асосий
эътиборни нимага қаратган?

Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар,

Томчилар томчилар сочимга,

Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар,

Ҳам қайғумга, ҳам қувончимга...

77. Таҳлил қиладиган кишининг хоҳиш-иродасига боғлиқ
бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган ва ўз ҳолича ўқувчиларга эстетик
таъсир кўрсатишга қобил бўлган бадий воқелик нима деб
юритилади?

78. Бадий асарга хос жиҳатларни тадқиқ қилиб, ўзи кашф
қилган эстетик маънолар билан бошқа китобхонларни ҳам ошно
қилишга тугинган шахс нима деб юритилади?

79. Айнан ҳолислик, совуққонлик барча турдаги
хулосаларнинг ҳаққонийлигини таъминлайдими?

80. Бадий таҳлилнинг илмийлигини нима таъминлайди?

81. Таҳлилнинг қайси турлари тўлиғича кўрсатилган?

82. Интерпретация нима?

83. Бадий адабиётни компаративистик ўрганиш қачон пайдо
бўлган?

84. Компаративистика ўзбек адабиётига нима берди?

85. Бадий адабиётни тарихий-функционал ўрганиш деганда
нимани тушунамиз?

86. Формализм намоёндалари мазмунли шаклнинг жозибали,
дилни қувонтирадиган, кўзга ташланадиган бўлишига эътибор
қаратганлар. Ўзбек адабиётида бу оқим намоёндалари кимлар?

87. Структурал таҳлил нима?

88. Структур таҳлил босқичларини тўғри тошинг.

89. Структурал таҳлил тизими тушунчалари қайсылар?

90. Турли жанрлардаги адабий асарлар текширилганда
таҳлил усуллари мутлақо ўзгариб кетадими?

керак?

92. Эпик асарларни таҳлил этиш йўллари қандай?

93. Драматик асарлар таҳлили ўзгача синчковликни талаб этадими?

94. Драма асарлари таҳлилида асосий эътиборни нималарга қаратилади?

95. Бадий таҳлилда услуб қандай мавқега эга?

96. Ўзига хос ҳозирлик кўрмай туриб, оригинал бадий таҳлилни амалга ошириш мумкинми?

97. Кейинги вақтда ўзбек адабиётшунослигида фикр эркинлиги, бадий матнга ёндашув, таҳлил ва хулоса бериш ҳурлиги ҳолати шаклланиб бораётганлигини изоҳланг.

98. Хулосаларни типологик ёндашувларга таяниб чиқариш қандай оқибатларга олиб келади?

99. Драма бадий ҳодиса ҳаёт ҳодисасига айланган, кишининг сезги абзоларига бевосита таъсир этиш қудратига эга бўлган ягона адабий тур экан, унинг хусусиятлари нимада?

100. Эпик асарлар таҳлилида нималарга эътибор берилади?

Тузувчи:

проф. Ж. Юсупов

БАДИИЙ ТАҲЛИЛ АСОСЛАРИ ФАНИДАН ТЕСТ САВОЛЛАРИ

(тўғри жавоб юлдузча билан белгиланган)

1. Бадий таҳлил асослари фани нимани ўрганади?

*А. Бадий таҳлил асослари фани бевосита бадий матнни таҳлил қилиш йўллариини ўрганади.

В. Бадий таҳлил асослари фани бадий асарни тушуниш йўллариини ўрганади.

С. Бадий таҳлил асослари фани бадий матнни эстетик нуқтаи назардан таҳлил қилиш йўллариини ўрганади.

Д. Бадий таҳлил асослари фани бадий асар ғоясини таҳлил қилиш йўллариини ўрганади.

2. «Бадий таҳлил асослари» фани қандай аҳамиятга эга?

*А. «Бадий таҳлил асослари» фани улкан ижтимоий-эстетик аҳамиятга эгадир.

В. «Бадий таҳлил асослари» фани ҳеч қандай ижтимоий-эстетик аҳамиятга эга эмас.

С. «Бадий таҳлил асослари» фани одамнинг маънавиятини шакллантиришда ёрдамчи аҳамиятга эгадир.

Д. «Бадий таҳлил асослари» фанини ўзлаштирмасдан ҳам ҳар қандай бадий асарни таҳлил қилиш мумкин.

3. «Бадий таҳлил асослари» фанининг ўзига хос тадқиқот методлари мавжудми?

*А. Ҳа, мавжуд.

В. Йўқ, мавжуд эмас.

С. «Бадий таҳлил асослари» фани қиёсий-тарихий методга асосланади.

Д. «Бадий таҳлил асослари» фани кузатув методига асосланади.

4. «Бадий таҳлил асослари» фани ва герменевтика битта нарсамми?

*А. Ҳа.

В. Йўқ.

С. Биринчисиини тўлдиради.

Д. Биринчисиини тўлдирмайди.

5. Бадий асар одамнинг ўзида, унинг табиатида, маънавиятида эврилиш содир қиладимми?

*А. Ҳа.

В. Йўқ.

С. Аниқ айтиш ҳийин.

Д. Бадий асар одам онгини салгина ўстиради, ҳолос.

ўқувчиларни яшашга ўргатадиган амалий восита тарзидагина тақдим қилиш тўғрими?

А.Ҳа.

*В.Йўқ, тўғри эмас.

С. Бадиий адабиёт саволларга жавоб бермайди, балки китобхон олдига саволлар қўяди.

Д. Бадиий адабиёт саволларга жавоб беради ва китобхон олдига саволлар қўяди.

7. Адабий таълимда асар таҳлилининг ҳал қилувчи аҳамияти ҳақондан бери англанадиган бўлди?

А.20-йиллардан бошлаб

В. 40-йиллардан бошлаб

С. 60-йиллардан бошлаб

*Д. 80-йиллардан бошлаб

8. «Бадиий таҳлил» фанини ўргатиш яхши йўлга қўйилганми?

А.Ҳа.

*В.Йўқ.

С. «Бадиий таҳлил» фанини ўргатиш энди йўлга қўйилади.

Д.Бирорта тўғри жавоб Йўқ.

9. «Бадиий таҳлил асослари» курсининг ўзбек филологик таълимидаги герменевтик йўналишдаги дастлабки фан сифатида ўқитилиши қандай аҳамият касб этади?

*А. «Бадиий таҳлил асослари» курсининг ўзбек филологик таълимидаги герменевтик йўналишдаги дастлабки фан сифатида ўқитилиши катта маърифий аҳамият касб этади.

В. «Бадиий таҳлил асослари» курсининг ўзбек филологик таълимидаги герменевтик йўналишдаги дастлабки фан сифатида ўқитилиши катта сиёсий аҳамият касб этади.

С. «Бадиий таҳлил асослари» курсининг ўзбек филологик таълимидаги герменевтик йўналишдаги дастлабки фан сифатида ўқитилиши катта ахлоқий аҳамият касб этади.

Д. «Бадиий таҳлил асослари» курсининг ўзбек филологик таълимидаги герменевтик йўналишдаги дастлабки фан сифатида ўқитилиши ҳеч қандай аҳамият касб этмайди.

10. Адабий таълимнинг марказий масаласи нима?

*А.Бадиий асар матни билан ишлаш.

В. Бадиий асар матнини ҳал қилувчи аҳамиятга эга масала деб билмаслик.

С.Шоирлар ижодини ўрганиш

Д.Ёзувчилар ижодини ўрганиш

11. Миллий адабиётимизнинг асл намуналари қайси даврда яратилганлигидан қатъи назар ўзларининг ҳақиқий эстетик таҳлилини, талқинини қачон топиши мумкин бўлади?

*А. Таянчладиган маънавий ва назарий асосларнинг соғлом ақлга, ҳақиқий санъат табиатига, миллий қадриятлар тизимига яқин бўлишига етарли эътибор қилинганда

В. Маънавий ва назарий жиҳатдан бой асарларни анъанавий адабиётшунослик методларига таянган ҳолда таҳлил қилганда

С. Маънавий ва назарий жиҳатдан бой асарларни структурал адабиётшунослик методларига таянган ҳолда таҳлил қилганда

Д. Миллий адабиётимизнинг асл намуналари қайси даврда яратилганлигидан қатъи назар ўзларининг ҳақиқий эстетик таҳлилини, талқинини асар саҳналаштирилганда топиши мумкин.

12. Қачон оламни тўғри эстетик идрок этиш ва тасвирлаш мумкин?

*А. Дунё ва унинг ҳодисаларига ёндашув тарзи белгилаб олинмай туриб, оламни тўғри эстетик идрок этиш ва тасвирлаш мумкин эмас.

В. Бадиий асарни чухур ўрганмай туриб, оламни тўғри эстетик идрок этиш ва тасвирлаш мумкин эмас.

С. Бадиий асар таҳлили методикасини чухур ўрганмай туриб, оламни тўғри эстетик идрок этиш ва тасвирлаш мумкин эмас.

Д. Оламнинг яратилишини билмасдан туриб уни тўғри эстетик идрок этиш ва тасвирлаш мумкин эмас.

13. Нима учун бадиий таҳлилда фалсафий-методологик асос муҳим ўрин тутadi?

А. Фалсафий асос тўғри бўлмаганлиги учун баъзан яхши билан ёмон, хунук билан гўзал тушунчаларига ёндашув тамомилан нотўғри, ғайри илмий характер касб этиши мумкин.

*В. Чунки дунё ва унинг ҳодисаларига ёндашув тарзи белгилаб олинмай туриб, оламни тўғри эстетик идрок этиш ва тасвирлаш мумкин эмас.

С.А ва В жавоблари тўғри

Д.Битта жавоб ҳам тўғри эмас

14. Нима учун исломий тафаккур тарзининг маҳсули бўлмиш бадиий ҳодисалар моҳиятини англаш, унинг сиру саноатларини очиш мумкин бўлмай қолянти?

*А. Чунки ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида таҳлилга, асосан, моддийончи фалсафага асосланиб ёндашилади.

В. Чунки ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида таҳлилга моддийончи фалсафага асосланмасдан ёндашилади.

...узоқ адабиётшунослигида таҳлилга
фалсафий асосланмасдан ёндашилаётир.

Д.В ва С. жавоблари тўғри.

15. Мимесис нима?

А. Танқид

В. Танқид

С. Нусха кўчириш

Д. Суратга олиш

16. Арасту нимани **мимесис** натижаси деб изоҳлаган?

*А. Арасту бадий асарни тақдид - **мимесис** натижаси деб
изоҳлаган.

В. Арасту бадий асарни танқид - **мимесис** натижаси деб
изоҳлаган.

С. Арасту бадий асарни нусха кўчириш - **мимесис** натижаси
деб изоҳлаган.

Д. Арасту бадий асарни суратга олиш - **мимесис** натижаси
деб изоҳлаган.

17. Агар эстетик ҳодиса мимесис натижаси бўлса, унда...

*А. Агар эстетик ҳодиса мимесис натижаси бўлса, адабий тур
ва жанрлар оламдаги барча халқларда бир хилда бўлиши лозим
эди.

В. Агар эстетик ҳодиса мимесис натижаси бўлса, адабий тур
ва жанрлар оламдаги барча халқларда ҳар хилда бўлиши лозим
эди.

С. Агар эстетик ҳодиса мимесис натижаси бўлса, адабий тур
ва жанрлар оламдаги барча халқларда бир-бирига зид ҳолда
бўлиши лозим эди.

Д. Агар эстетик ҳодиса мимесис натижаси бўлса, адабий тур
ва жанрлар оламдаги барча халқларда бир-бирини инкор этган
ҳолда бўлиши лозим эди.

18. Фалсафий асос, таяниладиган назарий суянч бадий
ҳодиса моҳиятига жиддий таъсир кўрсатиши мумкинми?

*А. Ҳа, мумкин.

В. Йўқ, мумкин эмас.

С. Мумкин, аммо таъсир сезиларли бўлмайди

Д. В ва С жавоблар тўғри.

19. Фалсафий асоснинг турличалиги айтилган бадий ҳодисани
тамомига ҳар хил изоҳлашга сабаб бўлиши мумкинми?

*А. Ҳа, мумкин.

В. Йўқ, мумкин эмас.

С. Мумкин, аммо таъсир сезиларли бўлмайди

Д. В ва С жавоблар тўғри.

20. Ҳар қандай эстетик ҳодиса муайян миллий заминда пайдо бўлганлиги учун ҳам уни тушунтириш ва тадқиқ этишда ўша заминга хос хусусиятлар ҳисобга олиниши лозимми?

А.Ҳа.

В.Йўқ, шарт эмас.

С. Бадиий асарда акс этган миллий хусусиятлар ҳисобга олингандагина таҳлил тўлақонли чиқиши мумкин.

*Д.А ва С жавоблари тўғри.

21. Бирор миллат учун эзгулик ёки гўзаллик намунаси ҳисобланган ҳодиса иккинчи бир миллат назарида ёзувлик ва қабоҳат деб қаралиши мумкинми?

*А.Ҳа, мумкин.

В.Йўқ, мумкин эмас.

С.Ҳар бир миллатнинг ўз дунёҳараши мавжудлиги боис бу ҳодиса аҳамият қасб этмайди.

Д.В ва С жавоблари тўғри.

22. Бадиий таҳлилни илмий-эстетик жиҳатдан пухта ва асосли амалга ошириш мумкинми?

*А. Миллий мансублик ҳисобга олинган тақдирдагина бадиий таҳлилни илмий-эстетик жиҳатдан пухта ва асосли амалга ошириш мумкин.

В. Миллий мансублик ҳисобга олинмаган тақдирда ҳам бадиий таҳлилни илмий-эстетик жиҳатдан пухта ва асосли амалга ошириш мумкин.

С. Диний мансублик ҳисобга олинган тақдирдагина бадиий таҳлилни илмий-эстетик жиҳатдан пухта ва асосли амалга ошириш мумкин.

Д. Ирқий мансублик ҳисобга олинган тақдирдагина бадиий таҳлилни илмий-эстетик жиҳатдан пухта ва асосли амалга ошириш мумкин.

23. Қачон адабий асарнинг бутун жозибаси, сири тўлиқ намоён этилиши мумкин?

А. Таҳлил ўзига хослик ва билимдонлик билан амалга оширилганда

В. Фалсафий асос соғлом бўлганда

С.Асар пала-партиш ўрганилмаганда

*Д. Фалсафий асос соғлом бўлса ва таҳлил ўзига хослик ва билимдонлик билан амалга оширилганда

24. Марксча-ленинча фалсафа тафаккур тараққиёти ҳамда инсон фаолияти учун **онг** ва **борлик** муносабатига қандай ҳараган эди?

*А. Буни энг асосий масала деб қаради ва бу ўзаро муносабатлар бирлигида ҳам **борлиқ**, яъни материяга бирламчи ўрин ажратди

В. Буни энг асосий масала деб қарамади ва бу ўзаро муносабатлар бирлигида ҳам **борлиқ**, яъни материяга бирламчи ўрин ажратмади

С. Буни энг асосий масала деб қарамади ва бу ўзаро муносабатлар бирлигида ҳам **борлиқ**, яъни материяга умуман ўрин ажратмади

Д.В ва С жавоблари тўғри.

25. Марксча-ленинча фалсафа нималарни материянинг мураккаб кўриниши ёки унинг ҳосиласи дея даъво қилди?

А. Моддий бўлмаган ҳосилани

В. Моддий бўлмаган тушунчаларни

*С. Моддий бўлмаган ҳосила ва тушунчаларни

Д.Ҳеч нарсани даъво қилмади

26. Марксча-ленинча фалсафий таълимотга таянган адабиётшунослик адабий асарга ундаги инсон тимсолини тадқиқ этишга, тушунтиришга қайси нуктаи назардан туриб муносабатда бўлди?

А. Материянинг бирламчилиги позициясидан туриб ёндашиш талаб этилди.

В. Ҳар қандай жамиятнинг ҳар қандай босқичидаги ҳаётини **фақат** синфий курашлардан иборат деб талқин этилди.

С. Ҳар қандай алоҳида одамнинг тирикчилиги адоғи йўқ зиддиятлар занжири деб талқин қилинди.

*Д.А.В.С жавобларнинг барчаси тўғри.

27. Бугунги кун соғлом фалсафасининг асосий тамойиллари нимада намоён бўлади?

А. **Оллоҳ, олам, одам** муносабатлари энг асосий ва ҳал қилувчи масала ҳисобланади.

В. Инсон руҳий оламининг бекиёс ранг-баранглигидан келиб чиққан ҳолда санъат асарларига ёндашиш бу хил фалсафанинг асосий тамойилларидандир.

С.Материянинг бирламчилигини тан олиш бу хил фалсафанинг асосий тамойилларидандир.

*Д.А ва В жавоблари тўғри.

28. Аристотель таълимоти асосида шакллланган Ғарб эстетикасида санъат асари қандай тушунилган?

А. Санъат асари борлиққа тақлид -- мимесиснинг натижаси ҳисобланган.

В. Санъат асари воқеликка тақдид натижасида вужудга келган ва бадий ижод намунасининг баркамоллиги унинг ҳаёт ҳақиқатига қанчалик мос келиши билан белгиланган.

С. Санъат асари воқеликка тақдид натижасида вужудга келмаган ва бадий ижод намунасининг баркамоллиги унинг ҳаёт ҳақиқатига қанчалик мос келиши билан белгиланмаган.

*Д. А ва В жавоблари тўғри.

29. Туркистон эстетикаси учун санъат асари қандай тушунилган?

А. Туркистон эстетикаси учун минг йиллар мобайнида таяниб келинган назарий асос калом фалсафасининг тасаввуф таълимоти ва ундаги **тажалли** назарияси бўлган.

В. Бутун оламдаги моддий ва маънавий нарсалар Оллоҳнинг тажаллиси экан, бадий ижод ана шу тажаллининг, яъни руҳоний ҳолатнинг ўзига ҳос тарзда эстетик моддийлашувидан иборат деб қаралган.

С. Бутун оламдаги моддий ва маънавий нарсалар Оллоҳнинг тажаллиси экан, бадий ижод ана шу тажаллининг, яъни руҳоний ҳолатнинг ўзига ҳос тарзда эстетик идеаллашувидан иборат деб қаралган.

*Д. А ва В жавоблари тўғри.

30. Тажалли назариясига асосланиб бадий асар хақида фикр билдиринг.

А. Шарқ эстетикаси бадий асарнинг энг кичик унсуридан ҳам гўзаллик қидирган ва тона билган.

В. Бадий асарлардан чиқадиган маъно, фикр, ғояга нафосатнинг табиий ҳосиласи сифатида қаралган.

С. Бадий кашфиёт, инжонлик деярли ҳамيشа асарларнинг қатига яширинган ва ҳеч қачон очик бўлмаган.

*Д. Барча жавоблар тўғри.

31. Ғарб ва Шарқ эстетикаси нима билан фарқланади?

А. Ғарб эстетикаси учун **нимани** тасвирлаш, Шарқ бадияти учун эса **нимани қандай** тасвирлаш муаммосининг ҳал қилиниши муҳим саналган.

В. Шарқда бадий ижод асосида ҳамيشа **гўзаллик** ва **иншқ** масаласи турган. Олам ва одам Аллоҳга ҳос хусусиятлар тажаллиси ўларок гўзал экани ва санъат асари ана шу гўзалликни имкон қадар баланд пардаларда назокат билан куйлаши кераклиги кўзда тутилган.

С. Бадий ижоднинг бутун соҳри ҳам эски воситалар ёрдамида янги туйғуларни, тароватли руҳий ҳолатларни акс эттиришда эканлиги Шарқ эстетикаси учун оддий ҳақиқат саналган.

ҳодиса тарзидангина ёндашиш унинг ҳақиқий қийматиш кўрмасликка олиб келаётими?

*А.Ха.

В.Йўқ.

С.Аниқ билмайман.

Д.Бирорта тўғри жавоб йўқ.

33. Ўзбек адабиётшунослиги қачон санъат асарини тўғри таҳлил қилиш ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини беҳато белгилай олин имкониятига эга бўлади?

*А. Ўзбек адабиётшунослиги ижтимоий қарашлардан кутулиб, бадний адабиётга муаммо кўтариш, масала кўйиш воситаси дея ёндашиш одатларидан фориғ бўлсагина санъат асарини тўғри таҳлил қилиш ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини беҳато белгилай олиш имкониятига эга бўлади.

В. Ўзбек адабиётшунослиги ижтимоий қарашларга асосланган ҳолда асарни тадқиқ қилсагина санъат асарини тўғри таҳлил қилиш ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини беҳато белгилай олиш имкониятига эга бўлади.

С. Ўзбек адабиётшунослиги фалсафий қарашларга асосланган ҳолда асарни тадқиқ қилсагина санъат асарини тўғри таҳлил қилиш ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини беҳато белгилай олиш имкониятига эга бўлади.

Д.В ва С жавоблар тўғри.

34. Нега Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи ҳануз ҳақиқий бадний талқинини топмай келаётир?

А. Бир замонлар шахсга сиғиниш авж олган, қатағон ойболтаси қонсираган даврда бу асардан аксилрус муносабатлари, миллатчилик излари қидирилган ва топилган эди.

В. Абдулла Қодирий шахси оқланиб, асарларини қисман ўрганишга изн теккач, адабиётшунослар буюк адибнинг юксак асарларида миллатчилик ҳам, аксилруслик ҳам йўқлигини, ёзувчининг бор-йўғи «айби» жамиятдаги чинакам илғор кучларни кўролмаганлигида экани ҳақида «мурувват» билан фикр билдирдилар.

С. Юртимиз мустақилликка эришгач эса, «Ўтган кунлар», айнан, рус босқинчилигига қарши нафратни алангалатиш ва уларга қарши курашга даъват этиш учун ёзилган деган даъволар қилинмоқда ва ҳар бир қараш ўзига хос далиллар билан асослаб берилмоқда.

14. Чинакам санъаткор асарини ижтимоийлаштириш асарнинг қадрини оширмайди, балки унинг даҳосини еростантиради. Холбуки, «Ўтган кунлар»дай доҳиёна асар шеърор ган айтиш учунгина ёзилмайди.

15. Бадий таҳлил тушунчаси қачон пайдо бўлди?

А.ХI асрда.

В.ХV асрда

С.ХУII асрда

*Д. XIX аср иккинчи ярмида

16. Адабиётшунослик илмида ҳозирга қадар бадий таҳлил нима, қандай мақсадларни кўзда тутган ҳолда амалга оширилиши керак деган саволга қатъий жавоб берилдими?

А.Ҳа.

В.Йўқ.

С.Аниқ айта олмайман.

*Д. Қатъий жавоб берилмади.

17. Фарб филологларн томонидан «Херменевтика», «Интерпретация» номлари билан катта-катта бир қатор китоблар чоп этилган бўлса-да, тушунчага аниқ таъриф берилган эмас. Нима учун?

А. Китобхон ёки тадқиқотчининг муаллифга етишиши, унинг тажалисига айланиши адабий асарни бутун серқирралиги билан англаб етганлигини билдиради.

В. Бадий асарни муаллиф даражасида идрок этиш санъат намунасига хос деярли барча жиҳатларни ҳис эгиш, асар замиридаги мантикий ва бадий маънони тўлиқ англаш имконини беради.

*С. Чунки муаллиф тасвирлаган бадий манзара билан ўқувчи томонидан идрок этилган бадий манзара ҳаммаша ҳам бир хил бўлавермайди. Баъзан ўқувчи адиб мутлақо кўзда тутмаган, ҳаёлига келтирмаган, ҳатто муаллифнинг қарашларига зид, аммо ўқувчи тўғри деб ҳисоблайдиган бадий хулосага келиниши ҳам мумкин.

Д.А ва В жавоблари тўғри.

38. Замоний оралик ўқувчига адабий асардан ўзи яшаётган замонга мувофиқ хулоса чиқариш, асарнинг бадий тизимидан ҳам даврга мос завқ олабилиш имконини берадими?

*А.Ҳа.

В.Йўқ.

С.Давр нафаси анча сусаяди.

Д.Ижтимоий ҳаёт муаммоларини қайта тиуклаб бўлмайди.

39. Усмон Носир

Илхомимнинг вақти йўқ, селдай келади,

Жаллоддек раҳм этмай, дилни тилади.

Аёндир бир куни айлайди хароб...

сатрларида ўзининг қатағон қурбони бўлишини хаёлига келтирганмикин?

А.Йўқ.

В.Ҳа.

С.Бу сатрлар Усмон Носир учун ўзгача маънога эга бўлган

*Д.А ва С жавоблари тўғри.

40. Адабий асарнинг бадий таҳлили учун ижодкор образини идрок этиш, муаллифнинг жилвасига айланиш ягона асос сифатида қаралиши ҳақиқий ҳолатга унчалик ҳам мос келадими ва бадий асар таҳлили моҳиятини тўлиғича идрок қилиш имконини берадими?

*А. Адабий асарнинг бадий таҳлили учун ижодкор образини идрок этиш, муаллифнинг жилвасига айланиш ягона асос сифатида қаралиши ҳақиқий ҳолатга унчалик ҳам мос келмайди, бадий асар таҳлили моҳиятини тўлиғича идрок қилиш имконини бермайди.

В. Адабий асарнинг бадий таҳлили учун ижодкор образини идрок этиш, муаллифнинг жилвасига айланиш ягона асос сифатида қаралиши ҳақиқий ҳолатга жудаям мос келади, бадий асар таҳлили моҳиятини тўлиғича идрок қилиш имконини беради.

С. Адабий асарнинг бадий таҳлили учун ижодкор образини идрок этиш учун муаллиф билан рақиб даражасига кўтарилиш ягона асос сифатида қаралиши ҳақиқий ҳолатга мос келади, бадий асар таҳлили моҳиятини тўлиғича идрок қилиш имконини беради.

Д.В ва С жавоблари тўғри.

41. Бадий таҳлил ҳақидаги қуйидаги фикрларнинг қайси бири таҳлил моҳиятини тўла изоҳлайди?

А. Таҳлил адабий асарни тўғридан-тўғри ва жўн тушуниш ўрнига уни фикран маъноли қисм ва унсурларга бўлиб қабул этишни кўзда тутадиган илмий фаолиятдир.

В. Ҳар қандай асл бадий асар яхлит поэтик бутунлик ҳисобланади ва мазкур яхлитликка дахл қилиш унинг жозибасини, сеҳрини йўққа чиқариши аниқ.

С. Таҳлил адабий асарнинг бадий мантиғига сингишиш мақсад қилиб қўйилган илмий изоҳдир

*Д. Бадий таҳлил адабий асарнинг ҳаётий ва бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини аниқлашга йўналтирилган илмий фаолиятдир.

12. Бадий таҳлил шаклига кўра қандай турларга бўлинади?

А.Оғзаки

В.Ёзма

С.Махсус сигналлар ёрдамида

*Д.А ва В жавоблари тўғри.

13. Нима учун бадий таҳлил орасида ёзма шакл кенг ёйилган?

А. Бу таҳлил тури фақат айтилган вақт учунгина дахлдор бўлмай, кейинчалик, катта замоний оралиқлардан сўнг ҳам одамларга таъсир кўрсатиши мумкинлиги учун.

В. Бу таҳлил тури фақат айтилган вақт учунгина дахлдор бўлмай, кейинчалик миллат бадий тафаккурини шакллантира олиши мумкинлиги учун.

*С. Бу таҳлил тури фақат айтилган вақт учунгина дахлдор бўлмай, кейинчалик, катта замоний оралиқлардан сўнг ҳам одамларга таъсир кўрсатиши, миллат бадий тафаккурини шакллантира олиши, аجدодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтиши мумкинлиги учун.

Д.Бирорта тўғри жавоб йўқ.

44. Бадий асар таҳлилини ундан кузатишга мақсадга кўра қандай турларга бўлинади?

А.Илмий (филологик)

В.Ўқув (дидактик)

С.Мантикий

*Д.Илмий ва ўқув

45. Илмий таҳлил қандай таҳлил?

А. Илмий таҳлилда бадий асардан чиқарилган хулосаларнинг адабиётшунослик илми эришган даражаларга мувофиқ келиши талаб этилади.

В. Илмий таҳлилда бадий асардан чиқарилган хулосаларнинг адабиётшунослик илми эришган даражаларга мувофиқ келиши талаб этилади.

С. илмий таҳлилда ўрганилаётган асарнинг умумий адабиётдаги ўрни ва миллий тафаккур тараққиётига таъсири даражаси кўрсатилиши кўзда тутилиши керак.

*Д.Жавобларнинг ҳаммаси ҳам тўғри

46. Ўқув таҳлили қандай таҳлил?

А. Ўқув таҳлили эстетик-педагогик фаолият бўлиб, ўқувчиларни баркамол шахс сифатида шакллантириш каби педагогик мақсадга эришиш учун амалга оширилади.

В. Ўқув таҳлили мобайнида ўқитувчи асарни танлаш имконига эга эмас. Таҳлил этилаётган асар муайян вақт давомидагина текширилиши, бу жараёнда синфдаги ўқувчиларнинг

еш ва интеллектуал даражасига мувофиқлаштирилиши лозим бўлади.

С. Ўқув таҳлили мобайнида ўқитувчи асарни танлаш имконига эга. Таҳлил этиладиган асар муайян вақт давомида текширилмасдан, бу жараёнда синфдаги ўқувчиларнинг асосан ён ва интеллектуал даражасига мувофиқлаштирилиши лозим бўлади.

*Д.А ва В жавоблари тўғри.

47. Адабий асарни дидактик таҳлил этиш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти қай йўсинда уюштирилиши мумкин?

А.Муаллифга ёки матнга эргашиб ёхуд ялпи таҳлил

В. Асардаги образларга таяниб таҳлил қилиш

С. Ўқув таҳлилини муаммоли тарзда амалга ошириш

*Д.Жавобларнинг ҳаммаси ҳам тўғри.

48. Таҳлил усуллари бир-бирини инкор қилувчи алоҳида йўналишлар тарзида тушуниладими?

А.Ҳа.

В.Йўқ.

*С. Таҳлилнинг ҳар уч усули деярли ҳамиша аралаш, қоришиқ ҳолда келади.

Д. Таҳлилнинг ҳар уч усули деярли ҳамиша алоҳида ҳолда амалга оширилади.

49. Таҳлилдан кузатилган мақсадга қачон эришиб бўлмайди?

А. Асар юзасидан амалга ошириладиган ҳар қандай фаолият матнга таянилмаганда

В. Матндан келиб чиқилмаганда

С. Матннинг жозибаси очилмаганда

*Д.Барча жавоблар тўғри

50. Бадий тимсолларни ижобий ва салбийга ажратиш ташлаш тўғри эмаслигини ўқувчилар онгига қуйи синфларданок сингдириб бориш зарурми?

*А.Ҳа, ниҳоятда зарур

В.Йўқ, унчалик зарур эмас.

С.Умуман зарур эмас.

Д.В ва С жавоблар тўғри

51. Қачон ўқувчиларнинг фикри чеклаш билмайди?

А. Бадий асар муаммоли таҳлил этилганда, ўқувчиларнинг фикри чеклаш билмайди, ҳаёлот иркин парвоз қилади, бадий ва ҳаёт и муаммони ўз тушунчаси ҳамда тажрибасидан келиб чиқиб ҳал этишга уринади.

В. Бадий асар муаммоли таҳлил этилмаганда ўқувчиларнинг фикри чеклаш билмайди, ҳаёлот иркин парвоз қилмайди, бадий

ва ҳаётий муаммони ўз тушунчаси ҳамда тажрибасидан келиб чиқиб ҳал этишга уринмайди.

С. Муаммоли таҳлил қутилган самарани бериши учун матнга синфдаги ўқувчилар ҳаётий тажрибалари ва эгаллаган билимлари даражасидан келиб чиқиб эркин ёндаша олишлари зарур.

*Д.А ва С жавоблари тўғри.

52. Бадий асарни таҳлил этишда матн билан ишлашнинг нечта босқичи бор?

А. Икки

*В. Уч

С. Тўрт

Д. Беш

53. Чуқур бадий таҳлилсиз теран бадий тасвир бўлиши мумкинми?

А. Бадий тасвирнинг мукаммаллашиши учун филологик таҳлил чуқурлашмоғи, филологик таҳлил пухта бўлиши учун бадий тасвирнинг юксалиши талаб этилади.

*В. Чуқур бадий таҳлилсиз теран бадий тасвир бўлиши гумондир.

С. Чуқур бадий таҳлилсиз теран бадий тасвир бўлиши мумкин.

Д. Барча жавоблар нотўғри.

54. Бадий адабиётнинг ижтимоийлашуви унинг бир қадар примитивлашишига олиб келади?

*А. Ҳа.

В. Йўқ.

С. Салгина примитивлашиш юз беради.

Д. Бадий адабиёт янги ғоялар билан бойийди.

55. Бадий адабиётнинг мафкуравий сиқувларга йўлиқиши ва унинг ижтимоий қобикларни ёриб Шарқ тажрибаси ортиб боришига ҳамда адабиётда тағмаънони бериш санъатининг ривожланишига монанд равишда янги ўзбек адабиёти тасвирнинг нечта босқичини бошидан ўтказди?

А. Икки

В. Тўрт

*С. Беш

Д. Етти

56. Бадий матн яратиш борасидаги босқичларга деярли мувофик равишда бадий таҳлил ҳам муайян босқичларни босиб ўтди?

А. XX асрнинг бошларида бадий таҳлил асар сюжет баёнидан иборат бўлди. Бу хил таҳлил учун асарнинг эстетик қимматини аниқлашдан кўра, унинг ижтимоий аҳамиятини

оспилаш мудар саналарди. Шу сабабдан бадиий матнга функционал ёндашув қарор топди.

В. Ҳар қандай жамият қарама-қарши синфлардан иборат деган қараш ҳукмронлик қилган XX асрнинг 30- йилларидан 70- йилларга қадар бўлган ораликда бадиий матн таҳлилига ижтимоий ёндашув устуворлик қилди. Бадиий асар фақат синфий-партиявий позициядан туриб таҳлил этилди.

С. Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб миллий таҳлитчиликда чинакам таҳлилга юз бурилди, бадиий матн тадқиқ этила бошланди.

*Д.Хамма жавоблар тўғри.

57. Адабий асар таҳлили амалиётда бадиий таҳлил қайси йўналишларда амалга оширилади?

А. Адабий асар таҳлили амалиётда бадиий таҳлил генетик, типологик, ва филологик сингари уч йўналишда амалга оширилади.

В. Адабий асар таҳлили амалиётда бадиий таҳлил типологик, функционал ва филологик сингари уч йўналишда амалга оширилади.

*С. Адабий асар таҳлили амалиётда бадиий таҳлил генетик, типологик, функционал, фалсафий, психологик ва филологик сингари олти йўналишда амалга оширилади.

Д. Адабий асар таҳлили амалиётда бадиий таҳлил генетик, типологик, психологик ва филологик сингари тўрт йўналишда амалга оширилади.

58. Бадиий таҳлилда илмий тушунчалар асосида иш кўрилиб, хулосалар чиқарилса-да, ундан илмга хос бир хиллик кутиш мумкинми?

А.Ҳа, мумкин.

*В.Йўқ, мумкин эмас.

С.В жавоби тўғри.

Д.Биронта жавоб тўғри эмас.

59. Бадиий матннинг таҳлили узил-кесил тугалланиши мумкинми?

А. Бадиий матннинг таҳлили ҳеч қачон тугалланмайди.

В. Баъзан бир асарнинг ўзи бир одам томонидан қайфиятнинг қандайлигига қараб ҳар хил идрок этилиши мумкинки, асл бадиий матннинг хусусияти шундан иборатдир.

С. Турли даврларда идрок этилган айни матн турлича таъкинини топаверади ва бу табиий ҳолдир.

*Д.Барча жавоблар тўғри.

60. Бадиий асар таҳлилига қўйиладиган иккинчи бир талаб нималардан иборат?

А. Ҳар қандай таҳлилнинг шакли мутлақ бўлиши ва у ҳеч қачон мутлақ ҳақиқатлик даъвосини қилиши мумкин эмаслигидир.

В. Таҳлилчи қанчалик билимдон, талантли, тажрибали ва моҳир бўлишига қарамай, унинг фикрлари ҳамиша ҳам фақат шахсий мулоҳаза, субъектив қараш мақомида бўлади.

С.А жавоб тўғри.

*Д.А ва В жавоблар тўғри.

61. Бадий асарга ёндашилганда, унинг реал ҳаёт манзарасини кўрсата билишини мезон қилиб иш кўриш мақсадга мувофиқ бўладими?

А.Ҳа, бўлади

В. Бадий асарга ёндашилганда, унинг реал ҳаёт манзарасини кўрсата билишини мезон қилиб иш кўриш мақсадга мувофиқ бўлмайди.

С. Лирик ёхуд сатирик асарлар талқинида бадий ижоднинг ҳаёт ҳақиқати тарзида қабул қилиниши асарларнинг жозибасини ҳам, таъсир кучини ҳам мутлақо йўққа чиқариши мумкин.

*Д.В ва С жавоблари тўғри

62. Бадий таҳлилда амал қилиниши зарур бўлган тамойиллар қайсилар?

А. Бадий таҳлиlining энг муҳим тамойилларидан яна бири **яхлитлик**дир. Яхлитлик талаби, авало, ўрганиладиган бадий асарга зўравонлик билан қисмларга ажратиб ташлаш мумкин бўлмаган эстетик бутунлик тарзида ёндашишни тақозо қилади.

В. Бадий таҳлилда амал қилиниши зарур бўлган тамойиллардан яна бири **системалилик**дир. **Тизимлилик** принципи яхлитлик тамойилининг маънавий давоми бўлиб, бадий асарни ташкил этган компонентларнинг муайян тизимий кўринишга эгаллигини кўзда тутди ва таҳлилда шу ҳолат ҳисобга олиниши талаб қилади.

С. Бадий асар таҳлилида ҳамиша суяниладиган тамойиллардан бири **тарихийлик**дир. Гарчи бадий асарга тарихнинг иллюстрацияси ёхуд унинг шунчаки эстетик инъикоси деб қараш тўғри бўлмаса-да, ҳар қандай адабий асарнинг муайян замонда, муайян тарихий шароитда, конкрет вақтда яшаб ўтган одам томонидан яратилганлигини ва унда акс эттирилган воқеаларгина эмас, балки руҳий ҳолат манзараларида ҳам ўша тарихий даврнинг тамғаси борлиги тан олинади.

*Д.Барча жавоблар тўғри

63. Адабий асарни таҳлил қилишнинг муҳим принципларидан бири қайси?

А. Адабий асарни таҳлил қилишнинг муҳим принципларидан бири **эстетик асосларнинг устуворлиги** тамойилидир.

В. Бадий таҳлилни амалга оширишда **эмоционаллик** тамойили ҳам катта ўрин тутади.

С. Бадий асарлар таҳлилида амал қилиниши зарур талаблардан яна бири санъат ҳодисаларига **борлиқнинг нусхаси тарзида муносабатда бўлишнинг мумкин эмаслиги**дир.

*Д.Барча жавоблар тўғри

64. Илмий таҳлилнинг мақсади **нима?**

А. Илмий таҳлилнинг мақсади ўрганилаётган асарнинг ҳаётий ва бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очишдан иборатдир.

В. Илмий таҳлилнинг савияси кўп жиҳатдан таҳлилчининг иқтидори, ҳолислиги, илмий жасорати, ҳодиса ортидаги қонуниятни кўра билиш салоҳиятига эга эканлигига боғлиқ бўлади.

С. Филологик таҳлилда бадий матнга муқаддас ва дахлсиз, даврнинг ўтқинчи инжиқликларидан ҳоли феномен тарзида ёндашилса, асарнинг ҳаётий ва бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибаси намоён бўлиши мумкин.

*Д.Барча жавоблар тўғри

65. Бадий асарни дидактик таҳлил қилиш филологик таҳлил этишдан нимаси билан жиҳдий фарқ қилади?

А. Ўқув таҳлили илмий таҳлил сингари фақат илмий-эстетик фаолият бўлиб қолмай, балки педагогик-психологик жараён ҳамдир. Чунки педагогик мақсадга йўналтирилганлик дидактик таҳлилнинг асосий белгисидир.

В. Ўқув таҳлилдан мақсад бадий асарни тўғри қабул этиш орқали ўқувчиларда шахслик сифатларини шакллантиришдан иборатдир.

С. Ўқув таҳлили кўпроқ шахслик хусусиятига таянади, чунки у жонли шахслар иштирокида амалга оширилади ва таҳлил қатнашчиларида муайян шахслик фазилатларини дунёга келтиришга йўналтирилади.

*Д.Барча жавоблар тўғри.

66. Бадий асарни дидактик таҳлил этиш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти уч йўналишда уюштирилиши мумкин. Бу ҳол ўқув таҳлиlining хайси уч турини келтириб чиқаради?

А. Биринчи йўналишда адабиёт ўқитувчиси фақат бадий матнга суянади ва унинг ички тартибига дахл қилмаган, уни

ўзгартирмаган ҳолда асар зимнидаги маънони, жозибани ўқувчиларга кўрсата боради. Бу йўналиш текстуал таҳлил дейилади ва бунда ўқитувчи кўпроқ фаолият кўрсатади.

В. Иккинчи йўналишда ўқитувчининг эътибори асардаги персонажларга қаратилади ва бадий маъно образлар руҳиятини тинлаб бориш жараёнида табиий равишда келиб чиқади. Ўқувчининг санъаткорлик маҳорати ҳам бадий образларнинг қанчалик жонли ва таъсирчан ишланганлигини идрок қилиш асосида очиб борилади. Бу йўналиш **тимсолли** таҳлил дейилади ва унда ўқувчиларнинг ҳам фаол иштирок этишларига имконият бўлади.

С. Учинчи йўналишда эса таҳлил асосан ўқувчилар томонидан олиб борилиши кўзда тутилади. Ўқитувчи талабалари олдида муаммо қўяди ва уларни бу муаммони ечишга йўллайди. Асар таҳлили жараёнида ўқувчилар фақат олдин ўзлаштирган билимларидан фойдаланибгина қолмай, бир қатор янги эстетик-мантикий тушунчаларни ўзлаштириб ҳам оладилар. Негаки, улар ўзаро фикр алмашадилар, баҳслашадилар. Табиийки, бу жараёнда ўқувчиларнинг маънавий оламида ҳам, ақлий дунёсида ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлади. Ўқув таҳлилининг бу йўналиши **муаммоли** таҳлил дейилади.

*Д.Барча жавоблар тўғри.

67. Дидактик таҳлилга тайёргарлик ва амалга ошириш ҳар бир адабиёт ўқитувчиси учун доим ҳам икки босқичли жараён ҳисобланади. Булар қайси босқичлар?

А. Биринчи босқич ўқитувчининг дарсга тайёрланиш жараёни бўлиб, эртасига синфда ўрганиладиган асарни ўзича таҳлил этадики, буни муаллимнинг **индивидуал таҳлили** дейиш мумкин.

В. Иккинчи босқичда эса, ўқитувчи синфдаги ўқувчилар ҳамкорлигида дарсда муайян асарни таҳлил қиладики, уни **ўқувчилар ёрдамида** таҳлиллаш дейиш мумкин.

С. Иккала жавоб ҳам нотўғри

*Д.А ва В жавоблари тўғри

68. Дидактик таҳлил ўқувчиларнинг иштирок этишларига кўра қандай турларга ажратилади?

*А. Дидактик таҳлил ўқувчиларнинг иштирок этишларига кўра **индивидуал, гурӯҳий** ҳамда **оммавий** сингари турларга ажратилади.

В. Дидактик таҳлил ўқувчиларнинг иштирок этишларига кўра **индивидуал** ҳамда **оммавий** сингари турларга ажратилади.

С. Дидактик таҳлил ўқувчиларнинг иштирок этишларига кўри
гуруҳий ҳамда **оммавий** сингари турларга ажратилади.

Д. Ҳеч қандай турларга ажратилмайди.

69. Дидактик таҳлилда **ўқувчиларнинг индивидум**
хусусиятларини ҳисобга олиш таъминли муҳим ўрин тутадими?

А. Ҳа, тугади.

В. Йўқ, тутмайди.

С. Адабий таълим учун ижодкор шахс мияси ва юрагидан
ҳосиласи бўлмиш матнни ёш юракларга етказиш орқали ўқувчи
шахсини шакллантириш мақсад ҳисобланар экан, синфдаги ҳар
бир ўқувчининг алоҳида юраги, ўзига хос руҳияти, кечинмалар
тизими, таъсирчанлик хусусиятлари, эстетик тажрибаси борлиги
ҳисобга олиб иш кўриш лозим бўлади.

*Д. А ва С жавоблари тўғри.

70. Ўқитувчи билан ўқувчиларнинг таҳлилга жалб қилинган асар
юзасидан **бир хил хулосага келиши шартми?**

А. Ҳа, шарт.

В. Йўқ, шарт эмас.

С. Бадий асарни тушунишдаги ўзига ҳосликнинг манбалари
жуда кўп ва у ҳақда узоқ сўз юритиш мумкин, лекин энг муҳими,
ўқитувчи ўша ўзига ҳосликни бир хилликка томон зўрлаб
йўналтирмаслиги зарур. Барчанинг бир хил ўйлашига эришиш –
қўлга киритилиши мумкин бўлган педагогик натижаларнинг энг
ёмонидир.

*Д. В ва С жавоблари тўғри.

71. Дидактик таҳлилда ўқувчи ва адабиёт ўқитувчиси
қарашларининг ҳар хил бўлиши мумкинлиги адабий асар
таҳлилида ўқитувчи ва ўқувчи **ҳамкорлиги** таъминлини инкор
этадими?

*А. Дидактик таҳлилда ўқувчи ва адабиёт ўқитувчиси
қарашларининг ҳар хил бўлиши мумкинлиги, асло адабий асар
таҳлилида ўқитувчи ва ўқувчи **ҳамкорлиги** таъминлини инкор
этмайди.

В. Дидактик таҳлилда ўқувчи ва адабиёт ўқитувчиси
қарашларининг ҳар хил бўлиши мумкинлиги адабий асар
таҳлилида ўқитувчи ва ўқувчи **ҳамкорлиги** таъминлини инкор
этади.

С. Дидактик таҳлилда ўқувчи фаолияти аҳамият касб этмайди.

11 В ва С жавоблар тўғри.

12. Муайян эстетик тафаккурга ҳам ҳукмронлик қилган асарларда бадий асарлардаги мазмун ва шакл муносабати қандай эди?

А. Бадий ҳодисанинг ўзига хос табиаги ҳисобга олинмай, унда соф илмий феноменга ёндашилгандай муносабатда бўлинди.

В. Адабиётшуносликда бадий асарнинг мазмуни бирламчи бўлиши, бадий шакл эса иккинчи даражали мавқеда бўлиши фарқ деган қараш қарор топди.

С. Мазмунни бирламчи деб қаровчи адабиётшунослик бадий асарнинг қандай ёзилганлиги билан эмас, балки унда нима ҳақда ган борганлиги билан кўпроқ қизиқар ва шу тариқа адабиётда ҳақиқат ҳукмронлиги вужудга келарди.

*Д. Барча жавоблар тўғри

73. Шакл ва мазмун тушунчаси нима ўзи?

А. Шакл ва мазмун тушунчаси, аслида, бир-бирига зид бўлмаган ва бири бошқасини тақозо этадиган эстетик категориялардир.

В. Бадий шаклнинг бадийлиги шундаки, у муайян эстетик мазмунни ташийди. Бадий мазмун эса фақат ақлга эмас, балки ҳиссиётга ҳам таъсир этадиган шаклда ифода этилиши билан фалсафий маънодаги мазмун тушунчасидан фарқ қилади.

С. Бадий шаклнинг бадийлиги шундаки, у муайян ижтимоий мазмунни ташийди. Бадий мазмун эса фақат ақлга эмас, балки ҳиссиётга ҳам таъсир этадиган шаклда ифода этилиши билан фалсафий маънодаги мазмун тушунчасидан фарқ қилмайди.

*Д. А ва В жавоблар тўғри

74. Бадий ижодда шаклни мазмунга қарши қўйиш ва уни иккиламчи деб қараш мумкинми?

*А. Бадий ижодда шаклни мазмунга қарши қўйиш ва уни иккиламчи деб қараш мумкин эмас.

В. Бадий ижодда шаклни мазмунга қарши қўйиш ва уни иккиламчи деб қараш мумкин

С. Бадий ижодда шаклни мазмунга қарши қўйиш ва уни иккиламчи деб қараш нафақат мумкин, балки шарт.

Д. Бадий ижодда шаклни мазмунга қарши қўйиш ва уни иккиламчи деб қараш адабиётшуносликда янги йўналишларга йўл очади.

75. Таҳлилда нимага кўпроқ эътибор бериш керак: шаклгами ёхуд мазмунга?

*А.Таҳлилда шаклдан мазмун сари бориш керак.

В.Таҳлилда мазмундан шакл сари бориш керак.

С. Асар таҳлили гоյ қидиришдан бошланадиган бўлса, таҳлилчи ақидага, ҳукму хулосага дуч келади. Ақида бор жойда ҳаёлот парвозига ўрин қолмайди. Ҳаёлот парвози тўхтаган жойда бадиий асар ҳам йўққа чиқади. Айниқса, мўъжизакор лирик асарлар таҳлилга тортилганда, ўқувчиларни ақидага етаклаб келмаслик лозим.

Д.Таҳлилда шакл ва мазмун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

76. Р. Парфи куйидаги «Ёмғир ёғар» шеърида асосий эътиборни нимага қаратган?

Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар,

Томчилар томчилар сочимга,

Ёмғир ёғар, шиғалаб ёғар,

Ҳам қайғумга, ҳам қувончимга...

А. Шоир ёмғир ёғатгани ҳақида хабар бермайди, балки ёмғирни шеърхон кўз ўнгида «ёғдиради».

В. Матн таҳлиliga тўғри йўналтирилган шеърхонлар асар бадиияти шаклга моҳирлик билан жойлашганлигини топа оладилар ва бу нарса уларнинг нафакат эмоционал ривожига, балки тафаккур тараққиётига ҳам таъсир кўрсатиши шубҳасиздир.

С. Таҳлилни шаклни кашф қилишдан бошлаш ундан келтириб чиқариш мумкин бўлган бадиий мазмунни йўққа чиқармайди, балки унинг таъсир кучини оширишга хизмат қилади.

*Д.Барча жавоблар тўғри

77. Таҳлил қиладиган кишининг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган ва ўз ҳолича ўқувчиларга эстетик таъсир кўрсатишга қобил бўлган бадиий воқелик нима деб юригилади?

*А.Объект

В.Субъект

В.Сюжет

Д.Фабула

78. Бадиий асарга ҳос жиҳатларни тадқиқ қилиб, ўзи кашф этган эстетик маънолар билан бошқа китобхонларни ҳам ошно қилишга тугинган шахс нима деб юригилади?

*А.Субъект

В.Объект

С.Терминатор

Д.Таржимон

79. Айнан холислик, совуққонлик барча турдаги хулосаларнинг ҳаққонийлигини таъминлайдими?

А.Илмда айнан холислик, совуққонлик хулосаларнинг ҳаққонийлигини таъминлайди.

В. Бадий таҳлилда эса, совуққонлик, холислик, кўпинча, бадий матннинг жозибасини сезмай қолишга олиб келади.

*С. Айнан холислик, совуққонлик барча турдаги хулосаларнинг ҳаққонийлигини таъминлай олмайди.

Д. Айнан холислик, совуққонлик барча турдаги хулосаларнинг ҳаққонийлигини таъминлай олади.

80. Бадий таҳлилнинг илмийлигини нима таъминлайди?

А. Таҳлилчининг ҳар қандай фикри унинг шахсий мулоҳазаси бўлса ҳам, лекин субъект бу хулосага фақат шахсий хоҳиш-истаги туфайли эмас, балки муайян йўналишдаги илмий-эстетик операциялар ҳамда қандайдир бадий қарашлар тизимига таяниб етиб келади.

В. Таҳлилчининг ҳар қандай фикри унинг шахсий мулоҳазаси бўлса ҳам, лекин субъект бу хулосага фақат шахсий хоҳиш-истаги туфайли эмас, балки муайян йўналишдаги илмий-эстетик операциялар ҳамда қандайдир бадий қарашлар тизимига таяниб етиб келмайди.

С. Бадий таҳлил ёъзнинг объектив мавжудлиги ҳам, таҳлилчининг субъектив-руҳий қарашлари ҳам эмас, балки интересубъектив бадий реаллик тарзида намоён бўлса, илмий йўл тутилган бўлади.

*Д.А ва С жавоблари тўғри

81.Таҳлилнинг қайси турлари тўлиғича кўрсатилган?

*А. Типологик таҳлил, киёсий таҳлил, функционал таҳлил, социологик, формал ва структурал таҳлил

В.Физик, объектив, типологик, социологик, формал ва структурал таҳлил

С. Киёсий, функционал, структурал, тизимий, умумий ва хусусий таҳлил

Д. Функционал, морфологик, социологик, шаклий, илмий ва структурал таҳлил

82. Интерпретация нима?

А. Бадий асар интерпретация қилинганда, унинг нафис санъат асари эканлигига унчалик эътибор қилинмай, диққат асосан матнни ташқин эътишга, яъни тушунтиришга, унда нима ҳақда гапирилаётганлигини очишга қаратилади.

С. Интерпретация текширилаётган матнга ўша давр талабидан келиб чиқиб ёндашишни тақозо этади.

С. Интерпретация текширилаётган матнга ўша давр талабига эътибор бермасдан ёндашишни тақозо этади.

*Д.А ва В жавоблар тўғри

83. Бадий адабиётни компаративистик ўрганиш қачон пайдо бўлган?

*А. Бадий адабиётни компаративистик ўрганиш 19 аср бошларида пайдо бўлган.

В. Бадий адабиётни компаративистик ўрганиш 18 аср бошларида пайдо бўлган.

С. Бадий адабиётни компаративистик ўрганиш 20 аср бошларида пайдо бўлган.

Д. Бадий адабиётни компаративистик ўрганиш 21 аср бошларида пайдо бўлган.

84. Компаративистика ўзбек адабиётига нима берди?

А.У ўзбек адабиётини дунё бадийати контекстида ўрганиш имконини берди.

В.Компаративистика халқаро адабий алоқаларни ўрганишга ва адабий таъсирлар замиридаги қонуниятни очишга қаратилган илм бўлиб, у ўзбек адабиётига «Жаҳон адабиёти» журналини берди.

С. Компаративистика ўзбек адабиётига деярди ҳеч нарса бермади.

Д.А ва В жавоблар тўғри

85. Бадий адабиётни тарихий-функционал ўрганиш деганда нимани тушунамиз?

А. Бадий адабиётни тарихий-функционал ўрганиш таҳлилдаги ўзига хос йўналиш бўлиб, бадий матннинг китобхон онгида таъсирини, адабий асарнинг ўқувчи онгидаги «вариантлар» динамикаси, адибларнинг омма тасаввуридаги мартабаси тарихини таққиқ этиш билан шуғулланади.

В. Бир вақтлар Соҳиб Жамол асарлари, «Қисмат» романи, «Қасос» қиссаси оммавий эди. Эндиликда уларни деярли ҳеч ким ўқимайди. Чўлпон, Қодирий, Фитрат ҳатто «Алпомиш» бир замонлар рад этилди. Кейин яна қабул қилинди. Бу ҳолатнинг ижтимоий, руҳий, эстетик ва функционал сабаблари бор. Тарихий-функционал таҳлил айни шу саволларга жавоб беришга ҳаракат қилади.

С. Бадий асарнинг функцияси тарихий даврга мутаносиб тарзда ўзгариб бораётганлиги таҳлилда ҳисобга олинади.

*Д.Барча жавоблар тўғри

86. Формализм намояндалари мазмунли шаклнинг жозибали, шунинг кувонтирадиган, кўзга ташланадиган бўлишига эътибор қаратганлар. Ўзбек адабиётида бу оқим намояндалари кимлар?

А.А.Кодирий, Чўлпон, Ойбек

В.Б.Рўзимуҳаммад, Ў.Ҳошимов, П.Қодиров

*С. Б. Рўзимуҳаммад, Фахриёр, И. Отамурод, Гўзал Бегим

Д.О.Мухтор, А.Орипов, Э.Воҳидов

87. Структурал таҳлил нима?

А.Структурал тадқиқотда трансформацион таҳлил муҳим ўрин тутди.

В. Структурал таҳлилда қарама-қарши жуфтлик (бинарная оппозиция) муҳим ўрин тутди.

С. Бадий матни структурал ўрганиш тарихий, ижтимоий, сиёсий, фалсафий, биографик, руҳий ва ўзга йўналишдаги ёндашувлардан мутлақо холи туришни фақат матннинг ўзини алоҳида эстетик бутурилиқ тарзида текширишни кўзда тутди.

*Д.Барча жавоблар тўғри

88. Структур таҳлил босқичларини тўғри тоғинг.

А. Аксиомалаштириш, диссоциация.

В. Ассоциация, идентификация – унсурларнинг белгиларига қараб, улар орасидаги алоқадорликни аниқлаш.

С. Интеграция, белгилаш.

*Д. Аксиомалаштириш, диссоциация, ассоциация, идентификация, интеграция

89. Структурал таҳлил тизими тушунчалари қайсилар?

А. Унсур (элемент), тизим (система), муносабат

В. Структура (таркиб), даража,

С. Вазият, муҳолифат, модел

*Д. А, В, С жавоблар тўғри

90. Турли жанрлардаги адабий асарлар текширилганда таҳлил усуллари мутлақо ўзгариб кетадими?

*А. Турли жанрлардаги адабий асарлар текширилганда, таҳлил усуллари мутлақо ўзгариб кетмайди, албатта, лекин таҳлилчининг асарга ёндашиши, муносабат тарзи ўзгаради.

В. Турли жанрлардаги адабий асарлар текширилганда таҳлил усуллари мутлақо ўзгариб кетади.

С. Турли жанрлардаги адабий асарлар текширилганда, таҳлил усуллари мутлақо ўзгариб кетмайди, аммо таҳлилчининг асарга ёндашиши, муносабат тарзи салгина ўзгаради.

Д. В ва С жавоблар тўғри

91. Лирик асарни таҳлил қилишда нималарга эътибор бериш керак?

А. Лирик асарни таҳлил қилишда ундан мантикий ҳулоса чиқаришга шоянмаслик, яхшиси бундай ҳулосани умуман изламаслик керак.

В. Таҳлилда шеърдаги гўзал ўхшатишлар, кутилмаган образли ифодаларни кўришга, тушунишга эътибор қилинса, шеърхон олида гўзаллиكنинг ҳадсиз дунёси очилади.

С. Лирикада сўз ҳам кайфият ифодасини бериш, ҳам ҳолат тасвирини чизиш, ҳам таассурот манзарасини кўрсатиш воситаси бўлганлиги учун лирик асарни таҳлил қилишда бадий сўздаги етакчи оҳангши илғаб олиш, асар мусиқасини тайин этган омиллارни топишга алоҳида аҳамият бериш лозимдир.

*Д.Барча жавоблар тўғри.

92. Эпик асарларни таҳлил этиш йўллари қандай?

А. Эпиклиكنинг энг асосий белгиси: воқеабандлик ва тасвирда тафсилот мавжудлигидир.

В. Таҳлилланадиган асар қанчалик йирик, воқеалар тасвири қанчалар серкатлам, персонажлар сони нечоғлик кўп бўлмасин, таҳлил мобайнида асарларнинг мазмунини сўзлаб бериш мумкин эмас.

С. Эпик асар таҳлил қилинаётганда, образларнинг гап-сўзлари, қилиқлари, фикрлари уларнинг саъжияларига мувофиқлиги, рухий жиҳатдан асосланганлигига эътибор қилиниши ва асарнинг асл қиймати ана шулардан келтириб чиқарилиши лозим.

*Д.Барча жавоблар тўғри.

93. Драматик асарлар таҳлили ўзгача синчковликни талаб этадими?

*А.Ҳа.

В.Йўқ.

С.Мутлақо талаб қилмайди.

Д.Бирорта тўғри жавоб йўқ.

94. Драма асарлари таҳлилида асосий эътиборни нималарга қаратилади?

А. Драма асарлари таҳлилида асосий эътибор қаҳрамон саъжиясини очинга қаратилади.

В. Драма асарлари таҳлилида асосий эътибор қаҳрамон нутқига қаратилади.

С. Драма асарлари таҳлилида асосий эътибор қаҳрамон характериға қаратилади.

*Д.Барча жавоблар тўғри.

95. Бадий таҳлилда услуб қандай мавқега эга?

А.Ҳеч қандай мавқега эга эмас.

В. Бадийий ижод учун услуб қанчалик аҳамият касб этса, бадийий таҳлилда ҳам ўшанчалик муҳим.

С. Бадийий таҳлилни амалга оширишда ҳар бир таҳлилчи амалга хос тарзи ифодага, масалани қўйиш ва ҳал қилишнинг ўзига махсус йўсинига эга бўлиши лозим

*Д.В ва С жавоблари тўғри

96. Ўзига хос ҳозирлик кўрмай туриб, оригинал бадийий таҳлилни амалга ошириш мумкинми?

А.Ҳа, мумкин.

В. Ўзига хос ҳозирлик кўрмай туриб, оригинал бадийий таҳлилни амалга ошириш мумкин эмас.

С. Таҳлилчи адабиётшуносликдаги асосий йўналишлар, бадийий матн интерпретацияси ва ҳерменевтикасига дахлдор барча қарашлар билан таниш бўлиши, улардаги етакчи фикрларни ўзлаштириши ва ҳар бир муайян асар юзасидан ўзига хос қарашга, хулосага келган бўлиши зарур.

*Д. В ва С жавоблари тўғри.

97. Кейинги вақтда ўзбек адабиётшунослигида фикр эркинлиги, бадийий матнга ёндашув, таҳлил ва хулоса бериш ҳурлиги ҳолати шаклланиб бораётганлигини изоҳланг.

А. Ҳозирги вақтда бадийий адабиёт давлат иши бўлмагани каби бадийий таҳлил ҳам сиёсий маъмулотга, мафкурага хизмат қилиш йўлига айлантирилгани йўқ. Бу ҳол қарашларнинг ҳолислиги ва асосланганлигини таъминламоқда.

В. Миллий адабиётшуносликда соф анъанавий эстетик ҳодисалар билан биргаликда шаклий ва мундарижавий жиҳатдан тамомила янгилик бўлган эстетик тажрибалар ҳам пайдо бўлмоқда.

С. Эндиликда аввал кўрилмаган бадийий тажрибага душманлик билан ёндашиш, уни мутлақо қабул қилмаслик ёки муҳолифат деб эълон қилиш ёввойилик тарзида баҳоланадиган бўлди.

*Д.Барча жавоблар тўғри

98. Хулосаларни типологик ёндашувларга таяниб чиқариш қандай оқибатларга олиб келади?

А. Ўзбек адабиётидаги янгиликларни миллий ёки кўшни адабиётларда мавжуд бўлган ҳодисаларга солиштирган ҳолда ўхшаш ва фарқли жиҳатларини кўрсатиш йўли билан баҳолашга

В. Бирор ижтимоий қарашни мақсад сифатида белгиллаб олиб, текширилаётган бадийий матннинг ана шу мақсадга қанчалик хизмат қилгани ёки қилмаганлигини аниқлаш орқали бадийий асарга баҳо беришга

С. Бадий матнининг ўзигагина таянган ҳолда асарнинг бадий-эстетик қимматини очишга, шу орқали унинг миллий тафаккур тараққиётига қўшган ҳиссасини аниқлашга

*Д. Барча жавоблар тўғри

99. Драма бадий ҳодиса ҳаёт ҳодисасига айланган, кишининг сезги аъзоларига бевосита таъсир этиш қудратига эга бўлган ягона адабий тур экан, унинг хусусиятлари нимада?

А. Драмада қаҳрамонлар характери воқелик тарзида, томошачининг кўз олдига намоён бўлади ва кучли таъсир ўтказиши.

В. Кучли ижро туфайли ўртамиёна бир асар томошабинда юксак таассурот қолдириши ҳам мумкин.

С. Кучли ижро туфайли паст савияли асар ҳам томошабинда юксак таассурот қолдириши ҳам мумкин.

*Д. Барча жавоблар тўғри

100. Эпик асарлар таҳлилида нималарга эътибор берилади?

*А. Эпик асарлар таҳлилида бадий шартлилик, образлилик, оламни ўзгача эстетик назар билан кўриш мумкинлиги ҳамиша кўзда тутилиши, муштарийларни хилма-хил ижодий йўналишдаги, турли жанрлардаги бадий ҳодисаларни қабул қила билиш ва асл санъат асарларини суяк оммабоп битиклардан ажрата олишга ўргатади.

В. Эпик асарлар таҳлилида бадий шартлилик, образлилик, оламни ўзгача эстетик назар билан кўриш мумкинлиги ҳамиша ҳам кўзда тутилмавермайди.

С. Эпик асарлар таҳлилида қаҳрамон нутқига асосий эътибор берилади.

Д. В ва С жавоблар тўғри.

«Бадиий таҳлил асослари» фан сифатида

РЕЖА:

«Бадиий таҳлил асослари» фанининг предмети.

«Бадиий таҳлил асослари» фанининг ижтимоий аҳамияти.

«Бадиий таҳлил асослари» фанининг илмий-тадқиқот методлари.

«Бадиий таҳлил асослари»нинг тараққиёт истиқболлари.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Бадиий таҳлил», «ҳерменевтика», «бадиий матн идроки», «маънавият ва бадиий асар», «адабиётшунослик ва таҳлил», «таҳлил ва маънавият».

«Бадиий таҳлил асослари» курси филолог мутахассисларни бадиий асар билан профессионал даражада ишлашга ўргатиш омилidir. Дунёнинг кўпгина университетлари, шунингдек, МДХнинг Россия, Қозоғистон, Украина сингари мамлакатларидаги университетларнинг филология факултетларида анчадан буён «Бадиий таҳлил» ёки «Херменевтика» алоҳида предмет сифатида ўрганилаётир. Бадиий таҳлилдан хабарсизлик ёки бу борада етарли малакага эга бўлмаслик олий филологик таълимни самарасиз қилади. Ўзбек адабиётшунослик илмининг дунё адабиёттануви даражасидан орқадалиги, ҳерменевтик усуллардан йироқлиги, психоналитик структурализм имкониятларидан фойдаланолмаслиги, бадиий талқиннинг, асосан, социологик интерпретация тусида эканлиги бадиий таҳлил назариясини билмаслик, амалиётини ўзлаштирмаганлик оқибатидир.

Бадиий асар таҳлили жуда қадим замонлардан буён илм эгаларининг диққатини тортиб келган. Шунинг учун ҳам унга олимлар томонидан турлича таъриф бериб келинган. Бадиий таҳлил Шарқ адабиётшунослик илмида азалдан муҳокама мавзуси бўлган. Форобий, Аҳмад Тарозий, Навоий, Бобур сингари мутафаккирларнинг асарларида бадиий таҳлилга доир исломий-туркий қарашлар акс этган.

Санъат инсон эвристик фаолиятининг энг олий кўринишидир. Бадиий адабиёт санъатнинг бошқа турлари орасида алоҳида мавқега эгадир. Чунки у инсон маънавиятини шакллантиришда асосий ўрин тутадиган воситадир. Ҳоят кўп ўлчовли мураккаб бутунлик бўлмиш бадиий адабиёт ўқувчи

эстетик-маънавий энергияга айланади. Хис этилмаган, англалмаган гўзаллик маънавиятга таъсир кўрсата олмайди. Шунинг учун ҳам адабиёт ўқитишда бадий асар таҳлили алоҳида мақсадга эришиш учун филолог мутахассис бадий асарни таҳлиллаш йўлларини пухта эгаллаб олиши шартдир. Бадий матн таҳлилисиз баркамол шахс шакллантирилиши амалга ошмайдиган орзудир ҳолос. Чинакам бадий таҳлил бўлмаган жойда бадий матн ўқувчинини туйғуларига таъсир этмайди, маънавиятининг шаклланишини хизмат қилмайди.

Мафкуравий адабиёт ўқитиш, аслида, бадий асарсиз адабий таълим эди. Бунда бадий матннинг ўзи билан эмас, балки ундан чиқарилиши мумкин бўлган ижтимоий маъно билан қизиқишлар эди ҳолос. Натижада, адабиёт ўқитиш куруқ насихат, яланғоч ақидапарастлик, сиёсатшунослик, жамиятшуносликка айланарди. Бу фақат Ўзбекистон адабий таълимигагина хос хусусият бўлмай, коммунистик мафкура ҳукмронлик қилган барча ўлкаларда ҳам аҳвол шу эди. Совет Илғифоқи аталмиш бепоен империянинг ҳамма жойида ҳам талабаларга яланғоч ҳақиқатлар, зерикарли ақидалар, синфий курашлар моҳиятига дахлдор умумлашмалар, адиблар ҳаётига доир маълумотлар сингари ахборотларни етказиш адабий таълим деб қаралар, ёшлар чинакам бадий сўз таъмини хис қилишдан, адабий асар матнидан бевосита завқланишдан узиб қўйилган эди.

Жамият аъзоларининг бирор илмий ҳақиқатни билмай қолиши жамият учун ҳам, шахснинг ўзи учун ҳам жиддий йўқотиш бўлмагани ҳолда, бирор маънавий қадриятни, ахлоқий сифатни ўзлаштирмаганлиги чинакам фожиадир. Мамлакатимиз ўрта мактабларида таҳсил кўрган ҳар бир киши Пифагор теоремасини ёхуд сувнинг кимёвий таркиби нимадан иборат эканлигини тугилмай айтиб беради. «Тўғри бурчакли учбурчак гипотенузаси квадрати катетлар квадратлари йиғиндисига тенг» экани ҳақидаги маълумот таълим тизими учун ўзлаштириш ниҳоятда зарур ҳақиқат ҳисобланади. Ҳолбуки, бу таърифни ўзлаштириш ёки ўзлаштирмаслик на табиат, на жамият ва на шахс ривожига ҳал қилувчи таъсир кўрсата олади. Энг муҳими, мазкур ҳақиқатни билиш ўқувчи маънавиятига, қалбига деярли дахл қилмайди. Пифагор теоремасини билганда ҳам, билмаганда ҳам кишининг, уни ўраб турган оламнинг моҳияти ўзгаришсиз қолаверади. Лекин ҳазрати Навоийнинг: “Лолазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушди ўт, Йўк шафақким, бир қирокдин

«Менга тушди ўт» матлаъли ёки: «Мени мен истаган ўз суҳбатига эришмайдим, Мени истар кишининг суҳбатин кўнглим писанд эмас» тарзида бошланадиган ғазаллари билан танишган, уларнинг баъзиси жозибаси ва манتيқий қудратидан хабардор бўлган одам бўлиб олам ҳам, одамлар ҳам, ҳаёт ҳам бошқачароқ бўлиб қолиши мумкин. Демак, асл бадий асар одамнинг ўзида, унинг табиатида, маънавиятида эврилиш содир қилади. Абдулла Ориповнинг ҳар сатридан инсоний дард балкиб турувчи «Ўйларим» шеърисидаги кўнглидаги сатрлар ўқувчи туйғуларида ўзгариш яшашни инкор этиб қўядими:

Олти ойким, шеър ёзмайман, юрагим зада,
Олти ойким, ўзгаларга тилайман омад.
Олти ойким, дўстларим ҳам пана-панада
Истеъдодим сўнганидан қилар каромат.
Ниманидир ахтараман шеърдан ҳам улў,
Ниманидир қидираман нондан азизроқ.
Дунё ўзи бепоёнку рангларга тўлуғ,
Бироқ менинг кўзларимдан ранглар ҳам йироқ.
...Шеър излайман букун Тошкент кўчаларида,
Секингина зиркирайди беором қалбим.
Мен умримнинг бу суронли кечаларида
На бир таскин топа олдим, на шеър тополдим.
...Таъна қилмай ахир севгим мукофотини
Инсон учун минг оташда қуяр эдим мен.
О, қанчалар севар эдим инсон зотини,
Қандай буюк муҳаббат-ла севар эдим мен.
Бугун тўниб атрофимга қарайман ғамгин,
Ўт беролмас, қалбга энди у ёшлик дамлар.
Мен инсонни бир инсондай севардим, лекин
Нечун кўпдир ҳалигача разил одамлар...

Ҳақиқий бадийят, анланган ва англантилган гўзаллик китобхоннинг маънавиятигагина эмас тафаккурига ҳам ижобий таъсир кўрсатади, унинг шахс сифатида шаклланиш жараёнига тўғри йўналиш беради.

Бадий адабиётни фақат ҳаётий саволларга жавоб берадиган, ўқувчиларни яшашга ўргатадиган амалий восита тарзидагина тақдим қилиш зарарлидир. Чунки бадий адабиёт саволларга жавоб бермайди, балки китобхон олдига саволлар қўяди. Шунингдек, у ёки бу тарзда яшаш керак деб тавсия ҳам бермайди, йўл кўрсатмайди. Чунки инсон табиатининг, ҳаётий вазиятларнинг саноксизлиги, ҳисобсиз муқобилларга эгаллиги бу хил тавсияларни дарров самарасиз қилади. Мабодо, адабиёт бирор

бузилган нарсани тузатса ҳам, фақат муҳаббат дориси билан, инсонийлик малҳами билан тузатади.

Саксонинчи йиллардан бошлаб, адабий таълимда асар таҳлилининг ҳал қилувчи аҳамияти англанадиган бўлди. Ўша англанишнинг, асар таҳлили инсон маънавиятини шаклланишида тугган юксак мавқе тап олишишнинг натижаси ўлароқ «Бадий таҳлил» ёки «Ҳерменевтика» сингари янги филологик фанлар пайдо бўлди ҳамда бир қатор республикалардаги олий мактабларнинг филология факултетлари ўқув режаларига киритилиб, ўқитила бошланди. Афсуски, филолог мутахассисларнинг ҳам бадий таҳлил маданияти ғоят паст, олий мактабларни битириб чиқаётган ёш мутахассисларда санъат асарларини таҳлил қилишнинг дастлабки кўникмалари ҳам шакллантирилмаган бўлишига қарамай, бизнинг республикамизда «Бадий таҳлил» фанини ўргатиш ҳанузгача ҳам йўлга қўйилмаган. Мазкур фан миллий адабиётшунослик томонидан, жилла курса, назарий жиҳатдан ҳам ишлаб чиқилмаган. Хуллас, ҳозирги кунда, худди маданий савияси баланд мамлакатларда бўлгани сингари, «Бадий таҳлил» илмини яратиш ҳамда унинг олий ўқув юртлари филология факултетларида ўқитилишига эришиш ўзбек адабиётшунослиги олдидаги муҳим вазифалардан бўлиб турибди. Шунинг учун ҳам «Бадий таҳлил асослари» курсининг ўзбек филологик таълимидаги ҳерменевтик йўналишдаги дастлабки фан сифатида ўқитилиши катта маърифий аҳамият касб этади.

Қачонки, бўлажак филолог бадий асарларни таҳлил этиш йўл-йўриғини фанний асосларда ўрганмас экан ва ҳар қандай жанрдаги асарни таҳлиллай олиш малакасига эга бўлмас экан, адабий таълимдан кузатилган мақсад тўлиқ амалга ошмайди. Адабиёт ўқитувчиси ночорлигича, адабиёт дарслари зерикарлилигича, асардан чиқариладиган хулоса «ижтимоий насиҳат»лигича қолаверади. Таҳлил ғариб бўлганлиги учун адабиёт ўқитиш жараёни олдида қўйилган бош мақсад - баркамол шахс шакллантиришга эришилмайди, унинг ўрнига қуруқ ва ёқимсиз насиҳат билан ўқувчиларни ҳақиқий адабиётдан бездириш, бинобарин, уларнинг маънавиятини камбағаллаштириш давом этаверади.

Адабиёт мутахассислари таҳлиллаш малакасига старлича эга бўлмаганликлари учун талабаларга нима «бериш»ни ҳам, улардан нимани «олиш»ни ҳам билинмайди. Шу боис, адабиёт дарсларида талабалар зиммасига ғоят сингил ва кераксиз «юк» қўйилади. Енгил-елпи, талабаларнинг ҳаёлотини ишга соймайдиган, ақлнинг

ўриктирмайдиган «жавоб»лар адабиёт учунча ижодий баҳо олиш учун етарли ҳисобланиб келинади. Чунончи, физика дарсида бутун олам тортилиш қонунини яратиш учун Нютоннинг бошига тасодифан тушиб кетган олма туртки бўлганини айтган, аммо қонуннинг моҳиятини билмаган ўқувчига «ёмон» баҳо қўйилади ва тўғри қилинади. Аммо «Хамса» асарининг 2,5 йил мобайнида яратилгани ва унинг беш дostonдан иборатлигини билган талабага, гарчи у «Хамса»ни очиб кўрмаган бўлса-да, «ёмон» баҳо қўйиш мумкин эмас! Чунки адабиёт предмети учун ўша «билим» ҳам етарли!

Бадий асар матни билан ишлашни ўз фаолиятининг марказий масаласи деб ҳисобламайдиган адабий таълим муваффақиятсизликка маҳкумдир. Бадий таҳлилсиз адабий таълим маънавийтсиз шахс, билимсиз мутахассис демакдир. Янгиланган миллий педагогикамиз ўз олдига маънавияти юксак шахсларни шакллантириш мақсадини қўйган экан, адабий таълимда бадий таҳлил ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши шубҳасиздир. Малакали бадий таҳлил бўлмаган жойда мўъжизавий асарнинг сеҳри, сири, жозибаси йўққа чиқади, унинг замиридаги бадий ва ҳаётий маъно пайқалмай қолаверади. Адабиёт ўқитишда бадий таҳлилга эътибор қоят сует бўлганлиги учун ҳам миллат аҳлининг бир неча авлоди Навоий, Бобур, Машраб ва Қодирийсиз яшаб келмоқда. Чунки ёшларга даҳо ижодкорларнинг асарларига ҳос бадий жиҳатлар бутун қўлами, кўп қирраллиги билан етказиб бериш механизми ишлаб чиқилгани йўқ.

Бадий таҳлил йўллари ўзлаштирилмагунча ўқувчилар ҳақиқий адабиётни енгил-елпи, оммавий битиклардан фарқлай олмай юраверадилар. Бу ҳолат уларни ҳафтафаҳмликка, бадий дальтонизм (шабкўрлик)га, дидсизликка олиб боради. Эстетик шабкўрлик, дидсизлик кишини маънавий беписандлик ва ахлоқий лоқайдликка олиб келади. Адабий асарни таҳлил қила олмаган, бинобарин, ундан таъсирлана билмаган киши маънавий кадриятларга менсимай қарайдиган бўлади. Чунки бундай кишига ўзгани ҳис этиш - бегона. Унда тор амалиётчилик, манфаатпарастлик иллатлари ҳуруж қилиш имконияти катта. Шунинг учун ҳам бадий таҳлилни амалга ошириш оддий дидактик юмуш эмас, балки ўта муҳим маънавий тадбир ҳамдир.

“Бадий таҳлил асослари” курсининг бошқа бирор фан бевосита шуғулланмайдиган ўз предмети мавжуд. Яъни ўзбек филологик таълим тизимида мавжуд бўлган бирорта фан бевосита бадий матнни таҳлил қилиш йўлларини ўргатиш билан

битирган филологлар таҳлил малакасини эгалламаган бўлишдан
«Бадий таҳлил асослари» фани улкан ижтимоий-эстетик
аҳамиятга эгадир. Асосли илмий таҳлил бўлмаган жойда бадий
асар тўла англабмайди. Бадий матнни тўла англамаган филолог
ўзга одамнинг маънавиятини шакллантиришда самарага эриша
олмайди. Холбуки, филологлар миллат аҳли маънавиятини
шакллантиришга масъул бўлган касб эгаларидирлар. Жамият
аъзолари ҳаётида бадий адабиётнинг баланд мартабадалигини,
таълим тизимида адабиёт алоҳида имтиёзли мавқеда туришинини
сабаби унинг улкан ижтимоий аҳамиятидан келиб чиқади
Маънавият, ахлоқий қадриятлар ҳам шу йўналишдаги муайян
тажрибаларни ўзлаштиришдан келиб чиқади. Бу хил тажриба ҳар
бир одамнинг ўз бошидан кечирилиши шарт эмас. Балки бадий
асар қаҳрамонлари ҳолатини англаш, уларнинг ҳиссиётлари,
туйғулари жунбушга келганлиги сабабини тушуниш кишида худди
ўша қаҳрамонларники сингари сезимларни вужудга шаклланишига
сабаб бўлади.

«Бадий таҳлил асослари» фанининг ўзига хос тадқиқот
методлари ҳам мавжуддир. Чунончи, компаративистика, кузатиш,
далиллаш, дедукция, индукция, умумлаштириш, шартлилик,
психологик асосланганлик сингари методлар мазкур фанга доир
хулосаларни чиқаришда қўлланиладиган илмий-тадқиқот
усулларидир. Бу тадқиқот методлари фаннинг бошқа соҳаларини
тадқиқ этишда бошқача йўсинда ишлатилади. Тилга олинган ана
шу уч омил «Бадий таҳлил асослари» курсининг алоҳида
фанлигини таъминлайди.

БАДИЙ ТАҲЛИЛДА ФАЛСАФИЙ ВА МИЛЛИЙ АСОСНИНГ ЎРНИ

РЕЖА:

Оламни эстетик идрок этиш ва бадий тасвирлашнинг
ижодкор дунёқарашига алоқадорлиги.

Ижодкор бадий қарашлари тизимининг шаклланишида
фалсафий асосларнинг ўрни.

Бадий тасвир ва миллий мансублик алоқаси.

Материалистик фалсафа ва бадий ижод.

Оламни бадий идрок этиш ва тасвирлашда тасаввуф
таълимотининг ўрни.

«Дунёқараш ва бадий ижод», «оламни эстетик тушуниш ва тасвирлаш», «фалсафа ва дунёқараш», «моддиончилик», «мимесис», «калом фалсафаси», «тасаввуф», «тажалли».

Таяниладиган маънавий ва назарий асосларнинг соғлом ақлга, ҳақиқий санъат табиатига, миллий қадриятлар тизимига яқин бўлишига етарли эътибор қилингандagina янгиланган илмий тафаккур амалий аҳамият касб этади, яъни ишлай бошлайди. Шундагина, миллий адабиётимизнинг асл намуналари қайси даврда яратилганлигидан қатъи назар ўзларининг ҳақиқий эстетик тахлилини, талқинини топиши мумкин бўлади.

Бадий таҳлилда фалсафий-методологик асос муҳим ўрин тутати. Чунки дунё ва унинг ҳодисаларига ёндашув тарзи белгилаб олинмай туриб, оламни тўғри эстетик идрок этиш ва тасвирлаш мумкин эмас. Фалсафий асос тўғри бўлмаганлиги учун баъзан яхши билан ёмон, хунук билан гўзал тушунчаларига ёндашув тамомила нотўғри, ғайри илмий характер касб этиши мумкин. Ҳозирги ўзбек адабиётшунослигида таҳлилга, асосан, моддиончи фалсафага асосланиб ёндашилаётир. Натижада, кўпинча, исломий тафаккур тарзининг маҳсули бўлмиш бадий ҳодисалар моҳиятини англаш, унинг сиру саноатларини очиш мумкин бўлмай қоляпти.

Арасту бадий асарни тақлид - мимесис натижаси деб изоҳлаган. Агар эстетик ҳодиса мимесис натижаси бўлса, адабий тур ва жанрлар оламдаги барча халқларда бир хилда бўлиши лозим эди. Негаки, барча халқларни деярли бир хил борлиқ ўраб туради. Бинобарин, тақлид ҳам деярли бир хилда амалга оширилган бўларди. Ҳолбуки, то XX асрга қадар ҳам бир қатор халқлар адабиётида, жумладан, ўзбек адабиётида драматик тур мавжуд эмасди. Шунингдек, «Алпомиш» йўсинидаги йирик халқ достонлари ҳам ҳамма миллатларда ҳам мавжуд эмас.

Фалсафий асос, таяниладиган назарий суянч бадий ҳодиса моҳиятига жиддий таъсир кўрсатиши мумкин. Жумладан, туркий адабиёт намуналари исломдан олдинги даврда тамомила ўзига хос йўналишда ривожланган. Бунга тошбитиклар, Иссик кўрғонидан топилган, Селенгурда сақланиб қолган адабий ёдгорликлар тонуғдир. Фалсафий асоснинг турличалиги айни бир бадий ҳодисани тамомила ҳар хил изоҳлашга сабаб бўлиши мумкин. Шу боис ўзбек филологлари турлича фалсафий йўналишлардан хабардор бўлганликлари ҳолда миллий фалсафий асосга таянишлари шарт.

Бадий асарда акс этган миллий хусусиятлар ҳисобга олингандагина таҳлил тўлақонли Шарқи мумкин. Ҳар қандай эстетик ҳодиса муайян миллий заминда пайдо бўлганлиги учун ҳам уни тушунтириш ва тадқиқ этишда ўша заминга хос хусусиятлар ҳисобга олиниши лозим. Бирор миллат учун энг ушб ёки гўзаллик намунаси ҳисобланган ҳодиса иккинчи бир миллий назарида ёзувтик ва қабохат деб қаралиши мумкин. Чунонинг ўзбеклар учун гўзаллик тимсоли бўлмиш ой руслар учун лойқайдлик, бефарқлик рамзидир. “Қизил ва қора”, “Боғари хоним” асарларидаги де Ренал хоним ва Эмма образлари Гари китобхонлари учун инсон ҳурлиги, назокат ҳамда эркин муҳаббат тимсоли саналса, ўзбек китобхонларида, кўпинча, бу аёллар буюк кимсалар сифатида таассурот қолдиради. Миллий мансублик ҳисобга олинган тақдирдагина бадий таҳлилни илмий-эстетик жиҳатдан пухта ва асосли амалга ошириш мумкин.

Фалсафий асос соғлом бўлмагач, таҳлил қанчалар ўзини хослик ва билимдонлик билан амалга оширилмасин, адабий асарнинг бутун жозибаси, сири тўлиқ намоён этилиши мумкин эмас. Маълумки, фаолиятнинг барча турида бўлгани сингари бадий таҳлилда ҳам миллий адабиётшунослигимиз шу вақтгача маркеча-ленинча фалсафага асосланиб иш кўриб келди.

Маркеча-ленинча фалсафа тафаккур тараққиёти ҳамда инсон фаолияти учун онг ва борлик муносабати энг асосий масала деб қарайди ва бу ўзаро муносабатлар бирлигида ҳам борлик, яъни материяга бирламчи ўрин ажратади. Моддий бўлмаган ҳосила ва тушунчаларни эса материянинг мураккаб кўриниши ёки унинг ҳосиласи дея даъво қилади. Бу ҳол рухий, ҳиссий, маънавий ва ўзга хил моддиятга бевосита дахлдор бўлмаган тушунчаларга иккинчи даражали ҳодисалар деб қарашга олиб келади. Бинобарин, бадий ижодаги асосий қадрият, яъни инсон руҳияти ифодаси назардан қочиради. Бадий асарларга муносабатда ҳам инсон руҳияти манзараларидаги товланишларнинг ўзига хослигидан келиб чиқиб эмас, балки материянинг бирламчилиги позициясидан туриб ёндашиш талаб этилди. Ҳар қандай жамиятнинг ҳар қандай босқичидаги ҳаётини фақат синфий курашлардан иборат деб, ҳар қандай алоҳида одамнинг тирикчилиги адоги йўқ шиддиятлар занжири деб тақки қилинди. Бинобарин, маркеча-ленинча фалсафий таълимотга таянган адабиётшунослик адабий асарга ундаги инсон тимсолини тадқиқ этишга, тушунтиришга фақат шу нуқтаи назардан туриб муносабатда бўлди. Бундай ҳол кўпилаб асарлардан мутлақо носоғлом хулосалар чиқаришга олиб келди. Бадийят оламининг

юксак намуналари, улардаги интичка руҳий ҳолатлар, ичкин таъсирлар бу хил таҳлил назаридан четда қолиши табиий эди. Чунки санъат асарига ижтимоий муносабат уни табиий равишда таллаштирарди.

Соғлом фалсафа илми учун Оллоҳ, олам, одам муносабатлари ни асосий ва ҳал қилувчи масала ҳисобланади. Олам аҳақиқатининг мақсади бўлмиш одам ва унга ҳос хусусиятларни таниш, сезги аъзоларига бўй бермайдиган тушунчаларни ҳам таниш ва таърифлаш, инсон руҳий оламининг бекиёс ранг-баранглигидан келиб чиққан ҳолда санъат асарларига ёндашиш бу хил фалсафанинг асосий тамойилларидандир. Руҳият, ҳиссиётнинг бойлиги инсонни ўзга жонотлардан ажратувчи жиҳатлар экан, инсон ҳаётининг бадний акси бўлмиш адабиётда айни шу руҳоний ва ҳиссий, демакки, эстетик нуқтаи назарни устувор билиб муносабатда бўлиш бу хил методологиянинг асосий талабларидандир.

Қадимий тарихга эга Шарқ (Шарқ) бадний ижодга Ғарб (ғарб) эстетикасидан кўра ўзгачароқ мезонлар билан ёндашган. Чунончи, Аристотель таълимоти асосида шаклланган Ғарб эстетикасида санъат асари борлиққа тақлид – мимесиснинг натижаси ҳисобланган. Яъни санъат асари воқеликка тақлид натижасида вужудга келган ва бадний ижод намунасининг баркамоллиги унинг ҳаёт ҳақиқатига қанчалик мос келиши, бошқача айтганда, тақлиднинг нақадар усталик билан амалга оширилишига қараб белгиланган.

Шарқ гўзаллик илми, хусусан, Туркистон эстетикаси учун минг йиллар мобайнида таяниб келинган назарий асос калом фалсафасининг тасаввуф таълимоти ва ундаги тажалли назарияси бўлган. Шу боис ҳар бир бадний ижод намунасига илоҳий ҳодиса тарзида ёндашилган. Шарқ учун бадний асарлар ҳеч қачон фақат воқеликнинг инъикосигина бўлмаган. Бутун оламдаги моддий ва маънавий нарсалар Оллоҳнинг тажаллиси экан, бадний ижод ана шу тажаллининг, яъни руҳоний ҳолатнинг ўзига ҳос тарзда эстетик моддийлашувидан иборат деб қаралган. Бинобарин, Шарқда Ғарбдагиларга нисбатан ижодга сеҳрли, мўъжизавор ҳодиса тарзида ёндашиш кенг тарқалган. Кунчиқар эстетикаси бадний асарнинг энг кичик унсуридан ҳам гўзаллик кидирган ва тона билган. Бадний асарлардан чиқадиган маъно, фикр, ғояга нафосатнинг табиий ҳосиласи сифатида қаралган. Чунки ҳар қандай гўзал шакл, аввало, тамкинлик, уйғунлик, мутаносиблик деб қаралган ва унда, албатта, етук фикр, чуқур мазмун бўлиши табиий ҳисобланган. Тажалли назариясига таяниб, ҳар қандай

бадий ҳодисани Аллоҳнинг намоён бўлиши, эманацияси туфайли содир бўлган ҳодиса тарзида изоҳлаш мумкин.

Кунчиқар адабиётида сиртдан қаралганда жуда турғун, котиб қолган ва ўзгармасдай туюлувчи адабий шаклларда ҳам бадий кашфиётлар қилишнинг адоқсиз имкониятлари топилаверган. Бадий кашфиёт, инжалик деярли ҳамيشа асарларнинг қатна яширинган ва ҳеч қачон очик бўлмаган. Чунки бадий гўзаллик излаб топилгандагина эстетик лаззат беради. Шунинг учун ҳам Шарқ адабиётидан таъсирланиш учун бир қадар эстетик маълумотли бўлиш талаб этилган. Бадий асарга жўн муносабат, нафосатни тирикчилик мантиғи билан изоҳлаш миллий эстетикамиз учун бегонадир. Шу боис Шарқда талқин эмас, таҳлил устувор турган.

Ғарб эстетикасида асосий эътибор кўпроқ бадий асарнинг ғояси, қандай фикрни илгари сураётганлигига қаратилади. Санъат асарининг гўзаллигига чиройли либос, жозибали ташқи безак тарзида ёндашиш устуворлик қилади. Шу сабабли Ғарб эстетикаси учун нимани тасвирлаш, Шарқ бадийати учун эса нимани қандай тасвирлаш муаммосининг ҳал қилиниши муҳим саналган. Шарқда бадий ижод асосида ҳамيشа гўзаллик ва ишқ масаласи турган. Олам ва одам Аллоҳга хос хусусиятлар тажаллиси ўлароқ гўзал экани ва санъат асари ана шу гўзаллиқни имкон қадар баланд пардаларда назокат билан куйлаши кераклиги кўзда тутилган. Шунинг учун ҳам Шарқ адабиётида Кунботар аҳли учун бир қадар эриш ҳамда сийқа туюладиган гул ва булбул образлари эскирмас тимсоллар бўлиб келади. Бадий ижоднинг бутун сеҳри ҳам эски воситалар ёрдамида янги туйғуларни, тароватли руҳий ҳолатларни акс эттиришда эканлиги кунчиқар эстетикаси учун оддий ҳақиқат саналган. Хуллас, ўзбек адабиётшунослиги яккаш ижтимоий қарашлардан кутулиб, бадий адабиётга муаммо кўтариш, масала қўйиш воситаси дея ёндашиш одатларидан фориг бўлсагина санъат асарини тўғри таҳлил қилиш ва унинг жамият ҳаётидаги ўрнини беҳато белгилай олиш имкониятига эга бўлади.

Санъат асарларига эстетик феномен эмас, балки ижтимоий ҳодиса тарзидагина ёндашиш унинг ҳақиқий қийматини кўрмасликка олиб келади. Бадий ижод маҳсулига социологик қарашга одатланиб қолинганлиги учун ҳам Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи ҳануз ҳақиқий бадий талқинини топмай келаётир. Бир замонлар шахса сиғиниш авж олган, қатағон ойболтаси қонсиреган даврда бу асардан аксилрус муносабатлари, миллатчилик излари қидирилган ва топилган эди. Абдулла

Кодирий шахси оқланиб, асарларини қисман ўрганишга изн топиб, адабиётшунослар буюк адибнинг юксак асарларида инноватчилик ҳам, аксилруслик ҳам йўқлигини, ёзувчининг борлиги «айби» жамиятдаги чинакам илғор кучларни тарғиблаганлигида экани ҳақида «мурувват» билан фикр билдирдилар. Юртимиз мустақилликка эришгач эса, «Ўтган кунлар», айнан, рус босқинчилигига қарши нафратни алангалатиш ва уларга қарши курашга даъват этиш учун ёзилган деган даъволар қилинмоқда ва ҳар бир қараш ўзига хос далиллар билан асослаб келинмоқда.

Ҳолбуки, «Ўтган кунлар»дай дохиёна асар бирор гап айтиш учунгина ёзилмайди. Адиб учун бу асарни ёзмасликнинг имкони бўлмай қолган. У ҳаёлида юрган ғояни сингдириш учун образлар yaratмаган ва уларнинг оғзига ўз қарашларини чайнаб солиб қўймаган. Романдаги ҳар бир образ тирик одам, ўзигагина хос сажияга эга шахслар, асар қаҳрамонлари фақат ўз табиатлари мантиғига мувофиқ ҳаракат қилишади ва бирор ўринда ҳам адиб уларни етовда олиб юришга уринмайди. Гап айтиш, фикр билдириш мақсад бўлганда ёзувчи образларнинг табиати ҳақида эмас, балки уларнинг қарашлари ҳақида кўпроқ қайғурган ва бинобарин, қаердадир нотабиийликка йўл қўйган бўларди. Қодирийни кеча миллатчи эди дейиш қанчалар тухмат бўлса, бугун, ҳа, у миллатимиз мустақиллигини сақлаб қолиш кераклигини кўрсатиш ёхуд мавжуд тартиботни ўзгартириш зарурлигини билдириш учунгина «Ўтган кунлар»ни ёзган дейиш ҳам ўшанчалик тухматдир.

Чинакам санъаткор асарини ижтимоийлаштириш адибнинг қадрини оширмайди, балки унинг даҳосини нурсизлантиради. Адабиётни юксак аршидан, кўшкидан заминга тушириб қўяди. Туркистон бирлиги учун бевосита курашган, бу ҳақда ўнлаб илмий-тарихий асарлар ёзган Заки Валиди Тўғон ёхуд Боймирза Хайит ижоди билан Абдулла Қодирий романиавислиги ўртасида жуда катта фарқ борлиги кўриниб турган ҳақиқат. Гап бадиий таҳлил воситасида ана шу фарқ нимадалигини-ю Қодирий даҳосининг сири қаердалигини кўрсатиб беришда. «Шум бола», «Ўғри», «Рухлар исёни», «Жаннатга йўл», «Ўйларим», «Юзма-юз», «Адашган рух», сингари юксак санъат намуналарини ижтимоий позициялардан туриб баҳолаш бу асарларнинг чин тароватларини йўққа чиқаришга олиб келади.

Бадий таҳлил тушунчасининг моҳияти.

Бадий таҳлилни турларга ажратишнинг илмий асослари.

Бадий таҳлилнинг шаклига кўра турлари.

Бадий таҳлил мақсадга кўра турлари.

Таҳлил турларининг ўзаро алоқадорлиги.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Бадий таҳлил», «таҳлил турлари», «таҳлилни турларга ажратиш сабаблари», «таҳлилнинг етакчи белгилари», «илмий таҳлил», «ўқув таҳлили», «талқин ва таҳлил».

Бадий таҳлил тушунчаси кўп асрлар мобайнида ўз таърифига эга бўлмай келди. Таҳлилга дастлабки таъриф Овруно адабиётшунослигида XIX аср иккинчи ярмидан берила бошланди. Лекин Фарба бадий таҳлилни интерпретация (талқин) тарзида тушунишга мойиллик кучли эди. Бундай ёндашув бадий асарлардан кўпроқ ижтимоий маъно қидиришга олиб келарди.

Адабиётшунослик илмида ҳозирга қадар бадий таҳлил нима, у қандай мақсадларни кўзда тутган ҳолда амалга оширилиши керак деган саволга қатъий жавоб берилгани йўқ. Гарчи, Фарб филологлари томонидан «Ҳерменевтика», «Интерпретация» номлари билан ката-катта бир қатор китоблар чоп этилган бўлса-да, тушунчага аниқ таъриф берилган эмас. Ҳар бир олим бадий асар таҳлилини ўзича изоҳлайди. Методист олим Б. Бобилев «Мишлий олий ўқув юртларида бадий матни филологик таҳлиллашнинг назарий асослари» мавзuidaги докторлик диссертациясида бадий таҳлиlining мақсадини шундай тушунтиради: «Бадий матнинг филологик таҳлилидан асосий мақсад муаллиф образини идрок этишдир, унга етишишдир. Айни шу ҳолат бадий матни филологик таҳлил қилишнинг асосига қўйилиши лозим¹». Мазкур қараш кўп жиҳатдан, таҳлилга оид хусусиятларни қамраб олган. Дарҳақиқат, китобхон ёки тадқиқотчининг муаллифга етишиши, унинг тажаллисига айланиши адабий асарни бутун серқирралиги билан англаб етганлигини билдиради. Бадий асарни муаллиф даражасида идрок этиш санъат намунасига хос деярли барча жиҳатларни ҳис этиш, асар замиридаги мантиқий ва бадий маънони тўлиқ англаш имконини беради. Адабиётшунослик учун муаллиф даражасига етиб, унинг ҳолатига тушиб таҳлил қилиш бадий асарни тушунишнинг олий босқичидир. Айни вақтда, бадий

¹ Бобилев Б. Г. Теоретические основы филологического анализа художественного текста в парадигмическом подходе. Дисс. докт. пед. наук. М. 1991. С. 296.

санъатчи намуналари орасида муаллиф истагидан ташқари таллоларни ташийдиган, унинг мўлжалидан кўра оғирроқ ижтимоий-эстетик «юк»ни зиммасига олган, муаллифнинг ўзи билмаган ёки билмаган ҳолда бадий кашфиётларга айланган асарлар борлигига адабиёт тарихи гувоҳ. Чунки муаллиф соғирлаган бадий манзара билан ўқувчи томонидан идрок этилган бадий манзара ҳамиша ҳам бир хил бўлавермайди. Билан ўқувчи адиб мутлақо кўзда тутмаган, ҳаёлига келтирмаган, шунинг муаллифнинг қарашларига зид, аммо ўқувчи тўғри деб ҳисоблайдиган бадий ҳулосага келиниши ҳам мумкин. Чунки ҳаётнинг вазиятнинг ўзгариши, ижтимоий воқеликдаги янгича ҳолат билан ижодкорнинг оддий изҳори дилидан чуқур социал маъно келтириб чиқаради. Ҳақиқий бадий асарнинг умри узун ва у фақат яратилган дам учунгина мансуб бўла олмайди. Таниқли рус психологи Л. С. Виготскийнинг: «Санъатни кўпроқ даражада кечиккан муносабат дейиш мумкин, негаки, унинг дунёга келиши билан таъсир кўрсата бошлаши ўртасида ҳамиша оздир-кўпдир замоний оралиқ бўлади²», - деган фикри бунга далил бўла олади.

Замоний оралиқ ўқувчига адабий асардан ўзи яшаётган замонга мувофиқ ҳулоса чиқариш, асарнинг бадий тизимидан ҳам даврига мос завқ олабилиш имконини беради. Усмон Носирнинг фахрия характеридаги иқрори шоир шахсга сиғиниш қурбони бўлиб кетганидан сўнг мутлақо ўзгача маъно касб этди, санъаткорни башоратчи мақомига кўтарди:

Илҳомимнинг вақти йўқ, селдай келади,

Жаллоддек раҳм этмай, дилни тилади.

Аёндир бир кун айлайди хароб...

сатрлари битилган фурсатда шоир ўзининг қатағон қурбони бўлишини ҳаёлига ҳам келтирмаганлиги аён. Шунинг учун ҳам бу сатрлар Усмон Носир учун ўзгача маънога эга бўлган, аммо бугунги ўқувчи учун тамомила бўлакча мазмун ташияжаги тушунарли. Шоир Миртемирнинг «Бетоблигимда» шеъридаги:

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени,

Мен учун йиғласин, мен йиғлаб бўлдим»

мисралари, аслида, бемор санъаткорнинг тушқун рухий ҳолати ифодаси бўлган. Бугунги ўқувчиларнинг тушунчалари туфайли, мустамлака занжирларидан қутулган замондошларимизнинг дунёқарашлари, дидлари сабабли эса адолатсиз замондан норози исёнкорнинг ноласи даражасига кўтарилган.

² Виготский Л. С. Психология искусства. М.: «Педагогика», 1987. -С. 341.

Бадий ижод тарихида юқоридагилардан ҳам таъсирлироқ мисолларни жуда кўп келтириш мумкин. Бу ҳолат кўрсатадики, адабий асарнинг бадий таҳлили учун ижодкор образини идрок этиш, муаллифнинг жилвасига айланиш ягона асос сифатида қаралиши ҳақиқий ҳолатга унчалик ҳам мос келмас, бадий асар таҳлили моҳиятини тўлиғича идрок қилиш имконини бермас экан. Танишган бадий асардан ҳулоса чиқариш, уни тадқиқ қилиш таҳлил этувчининг савияси, диди, дунёқараши, ҳаётий тажрибаси ва бошқа бир қатор омилларга боғлиқ эканлиги маълум ҳақиқатдир. Рауф Парфи ва унга издош бўлган ижодкорларнинг асарлари аксарият ўзбек танқидчилари томонидан мутлақо бир-бирига зид тарзда таҳлил этиб келинганлиги, уларнинг ҳар бири шоирларнинг бадий нияти, санъаткорлик маҳоратини ўзича англаганлиги ҳам шуни кўрсатади.

Бадий таҳлилни асарнинг эстетик унсурларини кидирадиган фаолият деб қарайдиган мутахассислар ҳам бор. Чунончи, Г. Н. Тараносова назарида: «...таҳлил адабий асарни тўғридан-тўғри ва жўн тушуниш ўрнига уни фикран маъноли қисм ва унсурларга бўлиб қабул этишни кўзда тутадиган илмий фаолиятдир³». Бу ҳилда фикрлайдиган мутахассисларнинг қарашларида асосли ўринлар жуда кўп. Дарҳақиқат, бадий таҳлилгина адабий асарни жўн, тўпори қабул этишдан, уни ҳаёт ҳодисаси билан аралаштириб юборишдан, «қаҳра-монларнинг кейинги тақдири нима бўлади, фалончи истончига уйландими?», «Фалон асарларнинг қаҳрамонлари ҳозир нима қилишмоқда?» сингари асарнинг бадий ўзига ҳослигини, эстетик ҳодиса эканини йўққа чиқарувчи қарашлардан қутқаради. Лекин масаланинг бошқа томони бор: ҳар қандай асл бадий асар яхлит поэтик бутунлик ҳисобланади ва мазкур яхлитликка даҳл қилиш унинг жозибасини, сеҳрини йўққа чиқариши аниқ. Г. Тараносова ҳам асар таҳлилининг биринчи тамойили унга яхлит ҳодиса сифатида ёндашиш эканлигини таъкидлайди⁴. Лекин олиманинг адабий таҳлил моҳиятини тушунтирувчи фикрида бадий асарни «қисмлар» ва «унсурлар»га ажратиб ўрганиш асосий тадбир ҳисобланадики, бу ҳол амалиётда унинг қарашларига зид келади.

Юртдошларимиз: Ж. Азизов ва Г. Усоваларнинг қаламига мансуб «Адабий таҳлил назарияси ва амалиёти» рисоласида: «...таҳлил адабий асарнинг бадий мантиғига сингишиш мақсад

³ Тараносова Г. Н. Анализ художественного текста в системе подготовки учителя русского языка и литературы в национальной школе. Дисс. докт. пед. наук. –М.: 1991. –С. 247.

⁴ Тараносова Г. Н. Анализ художественного текста в системе подготовки учителя русского языка и литературы в национальной школе. Дисс. докт. пед. наук. –М.: 1991. –С. 15.

қилиб қўйилган илмий изоҳдир⁵» тарзида таъриф берилади. Бадий таҳлилнинг асл мантиғини акс эттириш жиҳатидан Ж. Азизов ҳамда Г. Усоваларнинг қарашлари ҳақиқатга яқинроқ. Чиндан-да, «муаллиф образига етишиш» ҳам, «адабий асарни фикран қисм ва унсурларга ажратиш» ҳам ўз ҳолича бадий таҳлил моҳиятини акс эттира олмайди. Балки улар бадий мантиқни кашф этиш, унга етишиш йўлидаги босқичлардир. Бироқ юртдош олимлар жуфтлигига мансуб мазкур ҳулосада ҳам, бизнинг назаримизда, кичик бир ёкламалик бордай. Чунончи, унда ҳаётий мантиққа етишиш зарурлиги кўзда тутилмайди. Тўғри, бадий адабиёт учун эстетик мантиқ бирламчи аҳамият касб этади, аммо бу ҳолат адабий асарлардан келиб чиқадиган ҳаётий мантиқнинг муҳимлигини асло инкор этмайди. Шунинг учун ҳам бадий таҳлил тушунчасини характерлашда бадий ва ҳаётий мантиқ тушунчалари ёнма-ён қўйилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб, бадий асар таҳлили тушунчасига қуйидагича таъриф бериш мумкин: Бадий таҳлил адабий асарнинг ҳаётий ва бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини англашга йўналтирилган илмий фаолиятдир. Адабий таҳлилга ана шу тарика таъриф бериладиганда, ҳодисага ҳос деярли барча асосий хусусиятлар қамраб олинди дейиш мумкин. Аслида «таҳлил» атамаси арабча бўлиб, «ҳалоллаш», «эритиб юбориш», «мураккаб бутунни қисмларга ажратиш» маъноларини англатади. Яъни таҳлил дейилганда, бадий матннинг маноси ва жозибасининг ҳалоллаб берилиши, ўқувчига бегона бўлган матнни эритиб, унинг шуурига жойлашга қаратилган фаолият кўзда тутилади. Санъат асаридан келиб чиқадиган ҳаётий маънони топиш, эстетик унсурларни кашф этиш, ўрганилаётган асарнинг бошқа асарлардан фарқини аниқлаш, муайян миллат ёки инсоният эстетик тафаккурини ривожлантиришга қўшган ҳиссасини кўрсатиш ғоят муҳим. Айни вақтда, бадий асардан манбаи нимада эканини, китобхонни муайян асардан таъсирланишга олиб келган бадий омиллар, кўркем сўзнинг мантикий тушунчалар доирасига сиғмайдиган жозибаси қасрдан келиб чиқаётганини аниқлаш ҳам ўта аҳамиятлидир.

Бадий таҳлил шаклига кўра:

оғзаки;

ёзма сингари икки турга бўлинади.

Бадий асар оғзаки шаклда ҳам таҳлил қилинади. Лекин бундай таҳлилга ёзма равишда тайёргарлик кўрилса, самаралироқ бўлади. Бадий таҳлил орасида ёзма шакл кенг ёйилган. Бу

⁵ Азизов Д., Усов Г. Теория и практика литературоведческого анализа. –Т., «РУМЦ», 1992. –С. 52

таҳлил тури фақат айтилган вақт учунгина дахлдор бўлган, кейинчалик, катта замоний оралиқлардан сўнг ҳам одамларга таъсир кўрсатиши, миллат бадий тафаккурини шакллантира олиши, аждодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтиши билан характерланади.

Бадий асар таҳлилни ундан кузатиш мақсадга кўра:
илмий (филологик);

ўқув (дидактик) сингари икки турга бўлиш мумкин.

Филологик (илмий) таҳлил адабий асарнинг мантиғи ва эстетик ўзига хослигини англашга йўналтирилган кучли хиссий интеллектуал фаолиятдир. Илмий таҳлилда бадий асардан чиқарилган хулосаларнинг адабиётшунослик илми эришган даражаларга мувофиқ келиши талаб этилади. Таҳлил жараёнида билдириладиган ҳар бир фикр ҳам мантиқий тушунчалар, ҳам эстетик қонуниятлар билан асосланган бўлиши лозимдир. Шунингдек, илмий таҳлилда ўрганиладиган асарнинг умумий илмий адабиётдаги ўрни ва миллий тафаккур таракқиётига таъсири даражаси кўрсатилиши кўзда тутилиши керак. Филологик таҳлил оммабонликдан юқориқ туришни ва ҳар қандай адабий ҳодисага мутахассис назари билан қаралишини тақозо қилади. Илмий таҳлилдаги асосий нарсаси бадий асарнинг бадийлигини, таъсирчанлигини, жозибасини, сўхрини таъминлаган жиҳатларни кўрсата билишдир. Филологик таҳлил илмий-эстетик фаолият натижасидир. У, асосан, бир киши томонидан амалга оширилади. Илмий таҳлил билан шуғулланаётган мутахассис вақт жиҳатидан ҳам, имконият жиҳатидан ҳам чекланмаган бўлади. Илмий таҳлилни амалга оширадиган киши фақат ўзи белгилаб олган бош мақсадга қараб ишлайди.

Ўқув таҳлили эстетик-педагогик фаолият бўлиб, ўқувчиларни баркамол шахс сифатида шакллантириш каби педагогик мақсадга эришиш учун амалга оширилади. Ўқув таҳлили мобайнида ўқитувчи асарни танлаш имконига эга эмас. Таҳлил этиладиган асар муайян вақт давомидагина текширилиши, бу жараёнда синфдаги ўқувчиларнинг ёш ва интеллектуал даражасига мувофиқлаштирилиши лозим бўлади. Шу жиҳатдан дидактик таҳлил филологик таҳлилга нисбатан мураккаброкдир.

Адабий асарни дидактик таҳлил этиш жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти қуйидаги уч йўналишда уюштирилиши мумкин:

- а) муаллифга ёки матнга эргашиб ёхуд янги таҳлил;
- б) асардаги образларга таяниб таҳлил қилиш;
- в) ўқув таҳлилни муаммолар тарзда амалга ошириш.

Биринчи йўналишда адабиёт ўқитувчиси фақат бадийи матнга суянади ва матн мантигини, унинг ички тартибини асло ўқутирмаган ҳолда асар зимнидаги маънони, жозибани ўқувчиларга кўрсата боради. Бу усулни текстуал таҳлил усули дейиш мумкин ва бунда ўқитувчи кўпроқ фаолият кўрсатади.

Иккинчи йўналишда ўқитувчининг эътибори асардаги персонажларга қаратилади ва образлар руҳиятини англаб бориш жараёнида асарнинг бадийи маъноси ўзлаштирилади. Адибнинг санъаткорлик маҳорати ҳам бадийи образларнинг қанчалик жонли ва таъсирчан ишланганлигини таҳлиллаш асносида очиб борилади. Бу йўналишни тимсолли таҳлил йўли дейиш мумкин ва бу йўналишда ўқувчиларнинг ҳам анчагина фаол иштирок этишларига имконият бўлади.

Учинчи йўналишда эса таҳлил асосан ўқувчилар томонидан олиб борилиши кўзда тутилади. Ўқитувчи талабалари олдида муаммо қўяди ва уларга бу муаммони ечиш йўллари кўрсатади. Асар таҳлили жараёнида ўқувчилар фақат билган тушунчаларидангина фойдаланиб қолмай, бир қатор янги эстетик-мантикий тушунчаларни ўзлаштириб ҳам олишади. Негаки, улар жамоа бўлиб ишлайдилар. Ўзаро фикр алмашадилар, баҳслашадилар. Табiiйки, бу жараёнда ўқувчиларнинг маънавий оламида ҳам, ақлий дунёсида ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлади. Ўқув таҳлилининг бу усули муаммоли таҳлил дейилади.

Алоҳида таъкидлаш керакки, таҳлилнинг айтилган усуллари бир-бирини инкор қилувчи алоҳида йўналишлар тарзида тушунилмаслиги керак. Адабий таълим амалиётида таҳлилнинг ҳар уч усули деярли ҳамиша аралаш, қоришиқ ҳолда келади. Текстуал таҳлилни образларга таянмай туриб амалга ошириб бўлмайди. Муаммоли таҳлилни ҳам бадийи матнга асосланмай бажариш мумкин эмас. Ҳар қандай муаммо матндан келиб Шарки, ҳар қандай мустақил фикр ҳам матннинг сеҳру жозибасини очишга хизмат қилиши жоиз. Текстуал таҳлилда матннинг маромини бузмаслик, муаллиф юрган йўлга, у ўрнатган бадийи тартибга риоя қилиш устувор бўлади, лекин таҳлилнинг қолган икки турида ҳам бадийи матн асосий ўрин тутати. Шу маънода, ҳар қандай таҳлил моҳият эътибори билан текстуал таҳлилдир.

Текстуал таҳлил кўпроқ 6-7-синф ўқувчилари билан олиб бориладиган машғулотларда қўлланилади. Айниқса, кичикрок ҳажмли насрий асарларни дидактик таҳлил этишда бу усул жуда қўл келади. Таъкидлаш жоизки, асар юзасидан амалга ошириладиган ҳар қандай фаолият фақат матнга таяниши,

матндан келиб Шарқи, матнинг жозибасини очишга хизмат қилиши лозим. Шунинг учун ҳам ҳар қандай усулда ўқув таҳлидини амалга оширишдан олдин, албатта, ўқувчилар бадий матн билан яхши таниш бўлишлари шарт. Акс ҳолда, таҳлилдан кузатилган мақсадга эришиб бўлмайди.

Катта ҳажмли эпик асарлар кўпроқ юкори синфларда ўрганилади. Уларни ўргатишда тимсолий таҳлил усулидан фойдаланиш яхши самара беради. Чунки ўрганиладиган асар ҳажман катта, ажратилган вақт эса қисқа бўлгани учун уларни текстуал таҳлил қилишнинг имкони йўқ. Бундай вақтларда асосий эътибор ўрганилаётган асардаги образларга қаратилади. Тимсолларнинг руҳияти, ўйлари, кечинмалари, ҳагги-ҳаракатлари, саъжиялари ҳам ҳаётийлик, ҳам бадийлик нуқтаи назаридан таҳлил қилинади ва шу йўсинда муаллифнинг бадий маҳорати намоён этилади.

Ўқувчилар тимсолларни жонли одамлар, ўз тақдирига, ўзига хос инсоний табиатга эга тирик кишилар тарзида қабул қилишларига эришиш керак. Шундагина, бу тимсоллар туйган туйғулар ўқувчиларга ҳам юқади, таъсирлантиради, бинобарин, тарбиялайди. Шунингдек, бадий тимсолларнинг ижобий ва салбий гуруҳларга ажратилишига йўл қўймаслик, ҳар бир бадий тимсолнинг қарама-қарши табиатли киши нуқтаи назаридан қандай баҳоланиши мумкинлигига эътибор қаратилиши лозим. Атрофимиздаги одамларни жўнгина яхши ва ёмонга ажратиш нотўғри бўлганидек, бадий тимсолларни ҳам ижобий ва салбийга ажратиб ташлаш тўғри эмаслигини ўқувчилар онгига қуйи синфларданок синдириб бориш зарур.

Олам чексиз ва ўта мураккаб бўлгани каби, одам ҳам ғоят мураккаб ва табиатининг қирралари ададсиз товланишларга эга бўлган мавжудотдир. Шунинг учун ҳам мураккаб инсоннинг тимсолини қандайдир тавсифий қолига тушириб қўйиш унинг киёфасини нурсизлантиради. Ҳаётдаги ҳар бир алоҳида одам тўлиқ ечими ҳеч қачон топилмайдиган муаммодир. Бадий адабиёт ана шу адоқсиз муаммонинг қирраларини бутун мураккаблиги, жилвалари, соялари ва товланишлари билан тасвир этиш орқали ўқувчини ўзгани ҳис этишга, бегона кишининг дардини англашга одатлантиради. Тимсолий таҳлил натижасида ҳар бир ўқувчида табиати йўналиши ва мактаб қўйган педагогик вазифанинг характериға қараб, бола руҳиятида муайян сифатлар ҳосил қилинади. Қандайдир шахслик фазилатлари шакллантирилади.

Адабий асарни муаммоли таҳлил қилиш йўли миллий методика илмида жуда кам ўрганилган бўлиб, адабий таълим амалиётида ҳам унинг қўлланилиш доираси - анча тор. Бу усулнинг назарий жиҳатлари ишлаб чиқилмаганлиги учун ҳам адабиёт ўқитувчиларининг кўпчилиги уни қай йўсинда тадбиқ этишни билишмайди. Айрим новатор, ўз устида ишлайдиган ва илланадиган ўқитувчиларгина муаммоли усул билан бадий таҳлил қилишга қўл урадилар. Бадий асар муаммоли таҳлил этилганда, ўқувчиларнинг фикри чеклаш билмайди, ҳаёлот эркин парвоз қилади, бадий ва ҳаётӣ муаммони ўз тушунчаси ҳамда тажрибасидан келиб чиқиб ҳал этишга уринади. Ўқувчилар пухта муаммоли таҳлил қила олишлари учун бадий матн билан яхши танишибгина қолмай, уни тўлиқ ҳазм қилган бўлишлари ҳам керак. Чунки ўзлаштирилган фикр фикр уйғотади, сингдирилган ҳиссиёт туйғу кўзғатади.

Муаммоли усул билан таҳлил этишда ўқувчиларни шунчаки баҳсга тортиш керак эмас, балки уларнинг бутун кучи бадий матннинг маъзиви очишга йўналтирилган бўлиши лозим. Муаммоли таҳлил кутилган самарани бериши учун матнга синфдаги ўқувчилар ҳаётӣ тажрибалари ва эгаллаган билимлари даражасидан келиб чиқиб эркин ёндаша олишлари зарур. Мисол учун, 9-синфда Софоклнинг «Шоҳ Эдип» асари ўрганилади. Агар мазкур асар муаммоли йўл билан таҳлил этиладиган бўлса, ўқитувчи болалар олдига: «Эдип айбдорми ёки гуноҳкор?» тарзида савол қўйиши ва ўқувчилардан ўз фикрларини бадий матнга таянган ҳолда асослашларини талаб этиши мумкин. Гуноҳ, гуноҳкорлик, айб, айбдорлик, қисмат, унга ишониш, кибр, инсон маънавияти сингари тушунчалар атрофида фикр юритиш жараёнида ўқувчилар Эдип шахсининг улкан фожиасини яқиндан, бевосита, ҳис этадилар. Ўзларининг ҳаётӣ ва маънавий-ахлоқӣ тажрибаларидан келиб чиқиб Эдип ва атрофидагиларнинг ҳатти-ҳаракатларига баҳо берадилар.

БАДИЙ ТАҲЛИЛ БОСҚИЧЛАРИ ВА УНИНГ БАДИЙ ТАСВИР БОСҚИЧЛАРИГА МУВОФИҚЛИГИ

РЕЖА:

Бадий таҳлилни амалга ошириш босқичлари.

Бадий тасвирлаш босқичлари.

Асар таҳлили жараёнида бадий тасвир босқичларига ҳос жиҳатларни ҳисобга олишнинг зарурияти.

Илмий ва ўқув таҳлилларида босқичларга амал қилишнинг ўзига ҳослиги.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Таҳлил босқичлари», «тасвир босқичлари», «тайёрланиш», «таҳлил қилиш», «хулосалаш», «баён этиш», «кўрсатиш», «акс эттириш», «тасвирлаш», «тадқиқ этиш».

Бадий таҳлил муайян ҳозирликни талаб қиладиган илмий-эстетик жараёндир. Бу жараён муайян босқичларга бўлинган ҳолда амалга оширилади. Чунки бошқа ҳар қандай фаолият сингари бадий таҳлил ҳам бирданига содир этилмайди. Бадий асарни таҳлил этишда матн билан ишлашнинг уч босқичи борлигини кузатиш мумкин. Биринчи босқичда тадқиқотчи бадий асар юзасидан ўзи тақдим этмоқчи бўлган талқинга имконият ҳозирлайди. Илмий таҳлилнинг иккинчи босқичида бадий матн таҳлил қилинади ва бу таҳлил имкон қадар ҳаётий ва бадий мантиқ нуктаи назаридан ҳамда оламни эстетик кўра билиш жиҳатидан асосланган бўлишига эътибор қилинади. Учинчи босқичда матндан хулоса чиқарилади, асарнинг ютуқ ва камчиликлари кўрсатилади ҳамда унинг қадриятларимиз тизимидаги ўрни белгилаб берилади. Айтилганлардан кўринадики, бадий таҳлил мобайнида тайёрланиш, таҳлиллаш ва умумлаштириш-хулосалаш сингари уч босқич босиб ўтилиши лозим.

Тайёргарлик босқичида таҳлил этиладиган асар матни ўрганилади, унинг таҳлилга тортиладиган, алоҳида эътибор қаратиладиган жиҳатлари аниқлаб олинади, асосий кузатишлар белгилаб чиқилади. Ана шунда иккинчи – асосий босқич муавваффақиятли тарзда амалга оширилиши мумкин.

Таҳлиллаш босқичида эса асосий иш амалга оширилиши лозим бўлади. Бунда матннинг жозибадорлигини таъминлаган эстетик омиллар: тимсоллар тизими, персонажлар руҳиятини кўрсатишда қўлланилган усуллар, ифода тарзидаги ўзига хослик, тил хусусиятлари сингари жиҳатлар текширилади. Таҳлил қилинаётган асарнинг эстетик қиммати, миллий бадий тафаккур тараққиётидаги ўрни, асарнинг миллат эстетик онгини ривожлантиришдаги ўрни белгилаб берилади.

Хулосалаш-умумлаштириш босқичида асарнинг муайян ижодкор эстетик тақдири ва миллий бадий тафаккур тараққиётида тутган ўрни юзасидан умумлашма хулоса берилади.

Бадий таҳлиллаш босқичлари деярли ҳамиша бадий тасвир босқичлари билан бақамти келади. Бадий тасвирнинг мукаммаллашиши учун филологик таҳлил чуқурлашмоғи, филологик таҳлил пухта бўлиши учун бадий тасвирнинг юксалиши талаб этилади. Чуқур бадий таҳлилсиз, теран бадий

тасвир бўлиши гумондир. Кўп асрлик ўзбек адабиёти тарихи мобайнида бадий матн ривожини билан адабий фикр, яъни эстетик таҳлил тараққиёти ёнма-ён келади. Навоий замонасида буюк адиб оштикларига яқин келадиган танқидчилик мавжуд бўлганлиги учун ҳам юксак бадий асарлар пайдо бўлган. Тўғри, у пайтларда ҳозирги маънодаги таҳлил бўлмаган эса-да, Гарозий, Навоий, Бобур асарларида намоён бўлган бадий таҳлил адабиёттанувиининг қандай савияда эканлигини кўрсатиши жиҳатидан характерлидир.

XX аср бошларида ўзбек адабиёти ташқи эстетик-фалсафий тасвирларга тўла берилди. Натижада, миллий адабиётнинг аввалги мукамаллигига бир қадар салбий таъсир кўрсатилди. Миллий адабиёт жаҳоний эстетик талабларни ҳисобга олган ҳолда эврилишга учради. Янги жанрлар юзага келди, маиший турмуш, оддий одам тасвир объектига айлантирилди. Ижтимоий муаммолар бадий адабиётнинг мавзусига айланди. Бадий адабиётнинг ижтимоийлашуви унинг бир қадар примитивлашишига олиб келди. Бадий адабиётнинг мафкуравий сиқувларга йўлиқиши ва унинг ижтимоий қобикларни ёриб Шарқ тажрибаси ортиб боришига ҳамда адабиётда тағмаънони бериш санъатининг ривожланишига монанд равишда янги ўзбек адабиёти тасвирнинг беш босқичини бошидан ўтказди. Бу босқичларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

- а) баён этиш (XX аср бошлари);
- б) тасвирлаш (30-йиллар);
- в) акс эттириш (50-60-йиллар);
- г) ифодалаш (70-80-йиллар);
- д) тадқиқ этиш (аср адоғи).

Туркистонда асарлар мобайнида бадий асарга эстетик феномен тарзида ёндашиб келинган. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларидан эътиборан бадий адабиётга ижтимоий юк ортишга аҳамият берилди. Шу боис бадий асарда ниманинг ифодаланганлиги муҳим бўлиб қолди. Бу даврдаги аксар битикларда муаллиф ғояси баён қилиниши биринчи планга чиқди.

Адиблар кўп асрлик миллий ифода йўсинидан узоқлашиб, Ғарб тажрибасини ўзлаштира боргани сари шўролар ҳукмронлигининг дастлабки даври, яъни 20-йиллар мобайнида меҳнаткашлар ҳаёти, кечинмалари, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари-ю туйғуларини тасвирлаш санъатини эгалладилар. Адиблар эндиликда айтиб бериш, яъни баёндан тийилиб, асарларида одамни сиртдан туриб, тасвирлашга эътибор қилдилар. Бу ҳолда одамнинг ҳамма жиҳати эмас, балки зарур хусусиятлари илғаб олиниб, сараланиб, тасвирга тортилди.

Бадийий тажрибалар ортиб борувчи бароарида акс эттириши босқичига ўсиб ўтирди. Энди персонаж, қаламга олинган одам ичдан ўзи бўлиб кўрсатилди, яъни акс эттирилди. Бу даврда баён ҳам, тасвир ҳам қониқтирмай, ҳаёт ҳақиқатига мувофиқлик асосий мезонга айланди. Ҳолбуки, туркий адабиёт учун ҳаёт ҳақиқатига риоя этиш ҳеч бир замонда ўлчов бўлмаган эди.

XX асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб шу кунга қадар ҳам баён қилиш, тасвирлаш, акс эттириш сингари фаслият турлари билан биргаликда тадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратила бошланди. Ҳозирда асар қаҳрамонлари муайян ҳолга келганлигининг ижтимоий, психологик, интеллектуал-физиологик сабаблари текширилиши расм бўлиб бормоқда.

Бадийий матн яратиш борасидаги босқичларга деярли мувофиқ равишда бадийий таҳлил ҳам муайян босқичларни босиб ўтди. Жумладан, XX асрнинг бошларида бадийий таҳлил асар сюжет баёнидан иборат бўлди. Бу хил таҳлил учун асарнинг эстетик қимматини аниқлашдан кўра, унинг ижтимоий аҳамиятини белгилаш муҳим саналарди. Шу сабабдан бадийий матнга функционал ёндашув қарор топди. Ҳар қандай жамият қарама-қарши синфлардан иборат деган қараш ҳукмронлик қилган XX асрнинг 30- йилларидан 70-йилларга қадар бўлган оралиқда бадийий матн таҳлилига ижтимоий ёндашув устуворлик қилди. Бадийий асар фақат синфий-партиявий позициядан туриб таҳлил этилди. Аслида, бу хил ёндашувни таҳлил дейиш ҳам қийин. Бу даврда талқин ётакчилик қилди. Чунки бу хил таҳлилда матннинг бадийий жиҳатлари, жозибаси эмас, балки нимага бағишлангани, қандай масалани кўтариб чиққанлиги, қандай ижтимоий кучларга хизмат қилганлиги текширилди. Ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб миллий таҳлилчиликда чинакам таҳлилга юз бурилди, бадийий матн тадқиқ этила бошланди. Асарнинг жозибасини таъминлаган омиллар, унинг завқиеблигига сабаб бўлган воситалар кўрсатила бошланди.

Айтиш керакки, бадийий таҳлилнинг тараққиёти пастдан юқорига тарзда жўн содир этилмай, ўта мураккаб тарзда намоён бўлган жараёндир. Аср бошларида Фитрат, Қодирий, Чўлпон, В. Махмуд сингари бадийий матнга эстетик ҳодиса тарзида ёндашувчи ва асарнинг жозибасини таъминлаган омилларни кўрсатишни кўзда тутган таҳлилчилар бўлгани сингари Айн, С. Ҳусайн, А. Саъдий, Р. Триғулов, Туйғун сингари соф вулгар социологлар ҳамда Ойбек, О. Ҳошим, Ҳ. Олимжон сингари ижтимоий ва эстетик ёндашувни уйғунлаштиришга интилган таҳлилчилар ҳам фаолият кўрсатишди. Таҳлил маҳорати ортиб боргани, тажриба

инсонинг, эстетик ҳодисаларга мафкуравий ёндашув камаигани
қатъиёндада таъсирчанлик ва табиийлик ҳам кучайиб борди.

БАДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ

РЕЖА:

Таҳлил йўналиши тушунчасининг моҳияти.

Бадий матнни ўрганишда таҳлил йўналишини тўғри
қўлланishнинг аҳамияти.

Генетик йўналишга ҳос хусусиятлар.

Типологик йўналишнинг белгилари.

Функционал йўналиш сифатлари.

Фалсафий йўналишга ҳос хусусиятлар.

Таҳлилнинг психологик йўналиши.

Бадий таҳлилнинг филологик йўналишга ҳос хусусиятлар.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Таҳлил йўналиши», «генетик йўналиш», «типологик
йўналиш», «функционал йўналиш», «фалсафий йўналиш»,
«психологик йўналиш», «филологик йўналиш».

Бадий таҳлилда қатъий илмий тартибга риоя этган ҳолда
сувдан образга, образдан гоёга қараб борилади ва таҳлилнинг
барча босқичларида бадий сўзнинг эстетик жозибаси диққат
марказида туради. Таҳлил этилаётган асарни қайси жиҳатдан
ўрганиш, тадқиқ этиш лозимлигини белгилаш унинг йўналишини
тайин этади. Бадий асар таҳлилининг тўлақонли бўлиши, кўп
жиҳатдан, таҳлилчининг матини қандай йўналишда текширишни
аниқ билишига боғлиқдир.

Адабий асар таҳлили билан махсус шуғулланган
мутахассисларнинг кўрсатишларича, амалиётда бадий таҳлил
генетик, типологик, функционал, фалсафий, психологик ва
филологик сингари олти йўналишда амалга оширилади⁶. Албатта,
бу ҳилдаги таснифлар жуда шартли қабул этилиши лозим. Негаки,
одатда бадий таҳлил жараёнида бу йўналишлардан бири устувор
ўрин тутиши мумкин бўлса-да, деярли ҳеч қачон биттаси соф
ҳолда қўлланилмайди. Чунки ўрганилаётган асарга ҳар жиҳатдан
қараш зарурияти ҳамиша сақланиб қолади.

Бадий асарни генетик йўналишда таҳлил этишда асарнинг
юзага келиш жараёни, вариантлари, ёзилиш сабаблари тадқиқ
этилиши кўзда тутилади. Бу йўналишдаги таҳлилда муайян асарни
юзага келтирган омилларнинг кўрсатилишига алоҳида эътибор
қаратилган.

Типологик йўналишда эса, асар муаллифи билан ўзга адиблар
орасидаги ижодий таъсир, бадий ворислик, асарни юзага

⁶ Тараносова Г. Н. Анализ художественного текста в системе подготовки учителя русского языка и литературы в национальной школе. Дисс. докт. пед. наук. - М.: 1991. - С. 19.

келтирган бадий ёки ҳаётӣй манбалар, таҳлил этилаётган асарнинг ўша даврда яратилган бошқа асарларга ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатлари сингари жиҳатларга эътибор қаратилиши лозим.

Функционал йўналишда амалга оширилган таҳлилда текширилаётган асарнинг ижтимоӣй таъсир кучига алоҳида диққат қаратилади. Унда ўрганилаётган асарнинг муайян миллат ва инсоният маънавиятига кўрсатган таъсири текширилади. Таҳлилланаётган асарнинг миллий адабий жараёнда туган ўрни, унинг яратилган замондаги одамлар ёки текширилаётган давр кишилари тафаккурига таъсири ўрганилиши лозим. Асарда қандай ижтимоӣй қонуният қайси образ орқали очилгани текширилиши зарур. Кейинги вақтда ўзбек адабиётшунослигида ҳам Ғарб эстетикасида ҳар доим устувор мақомга эга бўлган функционал йўналишдаги таҳлил кенг ёйилган ва бу ҳол бир қатор ижобий хусусиятлар билан биргаликда тенденциозлик, бирёқламалик, матннинг бадийй жозибасини эътибордан қочириш сингари салбий ҳолатларни ҳам келтириб чиқаради.

Фалсафий йўналишда ёзувчи дунёқарашининг хусусиятлари ва таҳлил этилаётган асарда адиб эътиқодининг: оламни кўриш, англаш, тушунтириш ҳамда акс эттириш тарзининг намоён бўлиши текширилади. Лекин бундай таҳлил бадийй матндан айри фалсафий мушоҳадалардангина иборат бўлиб қолмаслигига эътибор қилиниши керак. Чунончи, бадийй матнга боғланмаган, ижодкорнинг айни ўрганилаётган асаридан келиб чиқмайдиган ҳар қандай «чуқур маъноли» хулоса таҳлил учун мутлақо аҳамият касб этмайди ва ўрганилаётган матннинг на бадийй ва на фалсафий жиҳатини очиб беради.

Психологик йўналишда адибнинг ижодкор шахс сифатидаги ўзига ҳослиги, ижодий жараён психологияси, асар устида ишлаш усули, шу жараёндаги руҳий ҳолати ва уларнинг таҳлилланаётган асарда қолдирган нуқси, унинг савиясига кўрсатган таъсири кабилар ўрганилади. Бундай таҳлилий йўналишда юқорида саналган жиҳатларнинг қай йўсинда бадийй услубга айланиши, бадийй ҳақиқат шаклига кирганлиги текширилади.

Филологик йўналишда асосий эътибор ўрганилаётган асарнинг эстетик ҳодиса эканини ҳар жиҳатдан асослашга қаратилади. Бу йўналишдаги таҳлилда ўрганилаётган асар филологик ҳодиса сифатида ҳам тил, ҳам тасвир воситалари, ҳамда улар ўртасидаги давомийлик ва новаторлик нуқтаи назаридан текширилади. Сўзнинг ўз ва бадийй маъноси, контекстдаги жозибаси, бадийй матн замирига яширилган мазмун ва бу яширилганликнинг ҳам ҳаётӣй, ҳам эстетик сабаблари сингари бир қатор жиҳатларга устувор эътибор қаратилади.

БАДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ АСОСИИ ТАМОЙИЛЛАРИ РЕЖА:

Таҳлил тамойиллари тушунчаси ва унинг моҳияти.

Бадий таҳлил тамойилларини тайин этишнинг илмий-назарий асослари.

Таҳлил турлари ва унинг тамойиллари муносабати.

Бадий таҳлил тамойилларининг таҳлил амалиётидаги ўрни.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Тамойил», «таҳлил тамойиллари», «туғал таҳлилнинг бутуни мумкин эмаслиги», «ҳар қандай таҳлилнинг шахсий мувоҳазадан иборат эканлиги», «бадий асарнинг ғоя ифодалаш воситаси эмаслиги», «бадий асар борлиқнинг нусхаси эмаслиги», «эстетик асосларга таяниш зарурлиги», «таҳлил ва тамойил».

Бадий асарнинг ҳаётий, бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очиш муайян тамойилларга суянган ҳолдагина амалга оширилиши мумкин. Бадий таҳлилда илмий тушунчалар асосидан кўрилиб, хулосалар чиқарилса-да, ундан илмга хос бир хиллик кутиш мумкин эмас. Бадий асарнинг бутун сеҳру жозибаси тўлиқ намоен бўлиши, ўрганилаётган асарнинг ғоясигина эмас, балки акс эттирилган инсон руҳияти манзаралари ҳам англашилиши учун бадий таҳлил бир қатор тамойилларга амал қилинган ҳолда бажарилиши керак. Асарни нафосат талабларига мувофиқ тарзда бадий таҳлил этиш учун риоя қилиниши шарт бўлган муайян талаблар тизими мавжудки, уларга бўйсунмаслик мумкин эмас. Тамойил тушунчаси бирор фаолиятнинг амалга оширилиши учун шарт бўлган ҳолда ва талабларни ўз ичига олади. Таҳлилга қўйиладиган биринчи талаб – бу мукамал, тугал таҳлилнинг бўлиши мумкин эмаслигидир. Санъат ҳодисасига хос хусусиятларни мантиқ категориялари ва тафаккур тушунчалари қилига тўлиқ, тугал ва бешикаст ағдариш мумкин эмас. Мантикий категорияларга тўлиқ ағдариш, барча жиҳатларини беистисно тугал тушунтириш мумкин бўлган ҳодиса – санъат ҳодисаси эмас. Санъат феномени мантикий тушунчаларга сиғмаган жойдан бошланади. Бинобарин, энг зўр тадқиқотчи ҳам асл ижод намунасини тўлиқ, ўзгача талқинга ўрин қолдирмайдиган тарзда таҳлил қилолмайди. Айтиш керакки, коммунистик мафкура бадий асарларнинг мантикий қилиларга тўлиқ тушадиган, изоҳлаш имконияти бўладиган тарзда яратилишини талаб этарди. Мазкур талабга бўйсунган, ўз талантини ғайри эстетик кўрсатмага мослаштирмақчи бўлган ижодкорлар яратган битиклар шунинг учун ҳам асл бадийят намунаси бўла олмаганлар. Чўлпоннинг «Гўзал», «Бинафша»,

«Сирлар», «Тауф нафрнинг», «Шайх зашор фасал», «Хато қилдим», «Ёмғир тинмади», «Дарё мавжларига ёзилмиш ғазал», Абдулла Ориповнинг «Ўйларим», «Генетика», «Денгизга», «Баҳор», «Саратон», «Онажон» ва ҳоказо асарларини охиригача, ҳаммани қониқтирадиган тарзда изоҳлаб, тушунтириб бериб бўлмайди. Уларни мантиқ илмининг тор ва ҳиссиз қолипларига тушириш - имконсиз. Ақл билан изоҳлаш мушкул бўлгани учун ҳам бадий адабиёт яратилади.

Чинакам бадий матн ўз умри билан яшайди. У матнни идрок этган авлоднинг савияси, диди, интеллектуал даражасига мувофиқ равишда турли даврларда турлича қабул этилади. Ҳатто баъзан бир асарнинг ўзи бир одам томонидан кайфиятининг қандайлигига қараб ҳар хил идрок этилиши мумкинки, асл бадий матннинг хусусияти шундан иборатдир. Турли даврларда идрок этилган айни матн турлича талқинини топаверади ва бу табиий ҳолдир. Демак, бадий матннинг таҳлили ҳеч қачон тугалланмайди.

Бадий асар таҳлиliga қўйиладиган иккинчи бир талаб – бу ҳар қандай таҳлиlнинг шахсий мулоҳаза характерида бўлиши ва у ҳеч қачон мутлақ ҳақиқатлик даъвосини қилиши мумкин эмаслиғидир. Таҳлилчи қанчалик билимдон, талантили, тажрибали ва моҳир бўлишига қарамай, унинг фикрлари ҳамиша ҳам фақат шахсий мулоҳаза, субъектив қараш мақомида бўлади. Илмий ҳақиқатлар ҳаммага бирдай тегишли бўлса, эстетик ҳақиқатлар ҳақида бундай дейиш мумкин эмас. Ҳар бир ўқувчи, китобхон, мутахассис ҳар қандай асарни ўзича ўқийди, ўзича тушунади, ўзича таъсирланади, ўзича ҳис этади. Демакки, ўзича хулоса чиқаради. Бир асарни ўқиган кўпчилик кишилар ўртасида ўзаро ўхшаш, бир-бирига тўғри келувчи фикрлар бўлиши мумкин бўлгани сингари, мутлақо бир-бирига тўғри келмайдиган қарашлар бўлиши ҳам мумкин ва бу табиий ҳол ҳисобланиши керак.

Коммунистик мафкура ҳар қандай асарнинг ҳамма томонидан бирдай қабул этилишини талаб қиларди. Аслида, бу - жамият аъзоларини эстетик йўл билан бир қолипга солишга уриниш эди. Коммунистик партиянинг олий органлари томонидан «Звезда», «Ленинград» журналлари ҳақидаги, М. Зощенко, А. Ахматоваларнинг ижоди тўғрисидаги қатағонга чорловчи қарорларнинг юзага келиши сабаби ҳам бу журналлар ва тилга олинган ижодкорлар оммани бир хил ўйлашга, аниқроғи ўйламасликка ўргатадиган адабий вазиятга дахл қилган эдилар. Улар ҳар хил қабул қилиш мумкин бўлган ижод намуналари яратгандилар, чоп

... бир шахс бу хилдаги талқинни қабул этмаслиги ва бадийи
... ўз позициясидан келиб чиқиб баҳо бериши мумкин.
Бадийи асарнинг ўта индивидуал фаолият натижаси эканидан
... қабул этилиши ҳам ғоят индивидуал жараёنлигини кўзда
... жониз бўлади.

Адабий асарнинг илмий таҳлили олдида қўйиладиган
... биринчидан яна бири санъат асарига ғояни ифодалаш воситаси,
... библириш йўлигина деб қарамаслик ва унинг эстетик
... эканини ҳисобга олиш кераклигидир. Ўзбек
... адабиётшунослиги ва филологик таълимида ҳанузгача санъат
... асарларига ижтимоий ёндашиш устувор мавқеда турганлиги ҳамда
... нуқсонни бартараф этиш, ундан кутулиш бирмунча узоқ давом
... ладиган жараён эканлиги аён бўлганлиги учун ҳам бадийи асарга
... қандайдир ғояни ўтказиш йўли деб қараш нотўғридир.

Бадийи асарлар таҳлилида амал қилиниши зарур талаблардан
... бири санъат ҳодисаларига борлиқнинг нусхаси тарзида
... муносабатда бўлишнинг мумкин эмаслигидир. Санъат асарини
... воқелик билан, реал борлиқ билан солиштириб баҳолаш, ундан
... асарнинг бадийи нусхаси бўлишни талаб қилиш «мимесис»
... теориясига бориб тақалади. Санъат ҳодисасини ижодкорнинг
... баъбатга ёки ижтимоий ҳаётга тақлидидан иборат деб тушуниш
... таққикотчидан ҳар қандай асарга унинг воқеликка мос келиши
... ҳуд келмаслиги нуқтаи назаридан ёндашишни тақозо этади. Буюк
... мутафаккир, мимесиснинг асосчиси Аристотел яшаган
... асмонлардаёқ санъат ҳодисаларининг ҳаётга ҳамиша ҳам мувофиқ
... келавермаслиги кузатишган ва буни алломанинг ўзи ҳам Софокл
... ва Эврипид трагедияларини қиёслаш муносабати билан айтиб
... ўтган.

Бадийи адабиёт инсоннинг ички туйғуларини, нозик
... сезимларини, сўзга бўй бермайдиган руҳий ҳолатларини
... ифодалаш воситаси эканлиги кўзда тутилгандагина таҳлил соғлом
... мантикка мувофиқ амалга оширилиши мумкин. Негаки, бадийи
... мантиқ ҳамиша ҳам ҳаёт мантигига мувофиқ келавермайди.
Баъзан бадийи тасвир ҳаёт ҳодисасига қараганда теранроқ,
... аҳамиятлироқ, салмоқлироқ бўлиши ҳам мумкин. Чунки бадийи
... асар тартибсиз, хаотик кўринишдаги ҳаёт воқелигидан яхлит ва
... ички интизомга бўйсунувчи, қатъий бадийи мантикка биноан
... ҳаракатланувчи эстетик воқелик яратиш натижасида вужудга
... келади. Бу ҳақда норвегиялик модернчи адиб ва адабиётшунос Э.
Ховардсхольм: «Поэзия реал борлиқнинг тақлиди ҳам ёки унинг
... қандайдир талқини ҳам эмас. Поэзия ўз ҳолича ортқ даражадаги

реалликдир⁷». Шунинг учун ҳам бадийи асарга ёндашилганда, унинг реал ҳаёт манзарасини кўрсата билишини мезон қилиб иш кўриш мақсада мувофиқ бўлмайди. Айниқса, лирик ёхуд сатирик асарлар талқинида бадийи ижоднинг ҳаёт ҳақиқати тарзида қабул қилиниши асарларнинг жозибасини ҳам, таъсир кучини ҳам мутлақо йўққа чиқариши мумкин.

Бадийи асарга юқорида айтилган талабларга амал қилган ҳолда ёндашилгандагина тўғри таҳлил юзага келиши ва унинг миллий тафаккур ҳамда руҳият тараққиётида бир қадар самараси бўлиши мумкин.

Бадийи таҳлилнинг энг муҳим тамойилларидан яна бири яхлитликдир. Яхлитлик талаби, авало, ўрганиладиган бадийи асарга зўравонлик билан қисмларга ажратиб ташлаш мумкин бўлмаган эстетик бутунлик тарзида ёндашишни тақозо қилади. Дарҳақиқат, асл санъат яхлитликдан иборатдир. Санъат асарининг ички бутунлигига дахл қилинмагандагина унинг моҳиятини англаш мумкин. Бунинг устига, таҳлил ёрдамида баркамол шахс маънавиятини шакллантириш ҳам кўзда тутилар экан шахсни ҳам фақатгина яхлит ҳолда шакллантириш мумкинлигини ҳисобга олиш зарур бўлади. Чунки инсонга аввал ақлий, сўнг ахлоқий, сўнгра жисмоний, ундан кейин меҳнат, ундан сўнг ватанга муҳаббат, улардан кейин инсонпарварлик ва ҳ.к. тарзидаги сифатларни сингдириб бўлмайди. Инсон ё турли омиллар таъсирида бир қатор маънавий фазилатлар мажмуига эга яхлит бир шахс сифатида шаклланади ёхуд ҳеч қачон тўла маънодаги шахсга айланоилмай қолаверали. Эзгу инсоний фазилатларнинг бири иккинчисини, албатта, тақозо қилади, бири бошқасидан келиб чиқади.

Агар бадийи асарга мўъжизавий бир бутунлик тарзида ёндашилмайдиган бўлса, унинг сиру жозибаси бир зумда йўққа чиқади ва адабий асар ўзига хос таъсир қудратидан тамомила маҳрум бўлади. Таҳлил қилинаётган асарнинг барча жиҳатига бирваракайига сиңчқовлик билан ёндаша билиш ва унинг узвларидаги жозибани кашф этишга эътибор қаратиш таҳлилнинг муваффақиятини таъминлайдиган омилдир.

Бадийи таҳлилда амал қилиниши зарур бўлган тамойиллардан яна бири системалиликдир. Тизимлилик принципи яхлитлик тамойилининг мантикий давоми бўлиб, бадийи асарни ташкил этган компонентларнинг муайян тизимий кўринишга эгалигини кўзда тутати ва таҳлилда шу ҳолат ҳисобга олинишини талаб қилади. Асл санъат асарида бири иккинчисига боғлиқ бўлмаган

⁷ Ховардсхолм Э. Модернизм. В китобе «Нравать вост своим именами». М., «Прогресс», 1986. С. 459.

асар бадийий унсур учрамайди. Кўчим, портрет, ўхшатиш, тасвир, муболага, кичрайтириш сингари қатор тасвир воситалари асарда тасодифий равишда йиғилиб қолмайди. Уларнинг айна шу асарда, аynи шу тартибда туруқлашувининг ички мантиқий қонуният мавжудки, тахлил мобайнида аynи шу қонуният аёнлаши керак. Шунинг учун ҳам тахлилни уюштиришга қўйилган мутахассис системалиликка амал қилиши жоиз.

Ўзимлилик тамойили бадийий асар унсурларига эстетик зарурият, сабабий алоқадорлик силсиласи тарзида қарашни кўзда тутилади. «Ўғри» ҳикоясидаги амин портрети асар умумий таълимидан узилган ҳолда, шунчаки персонажнинг қандай кифоли эканини билдириб қўйиш учунгина берилмаганлиги, балки аynи шу портрет тасвири асар яхлитлиги, сюжет ривож мантиқчилигини таъминловчи асосий омилилардан бири эканлиги таъминловчилар назаридан қочирилмаслиги зарурдир. Зеро, бу портрет тасвирисиз амин ва Қобил бобо муносабати тушунарли бўлмас эди.

Бадийий асар тахлилида ҳаминша суяниладиган тамойиллардан тарих тарихийликдир. Гарчи бадийий асарга тарихнинг таъсири таъсиратияси ёхуд унинг шунчаки эстетик инъикоси деб қараш тарих бўлмаса-да, ҳар қандай адабий асарнинг муайян замонда, муайян тарихий шароитда, конкрет вақтда яшаб ўтган одам замонидан яратилганигини ва унда акс эттирилган воқеаларига эмас, балки руҳий ҳолат манзараларида ҳам ўша тарихий замоннинг таъсири борлиги тан олинади. Тахлилга тортилган ҳар қандай бадийий асарнинг яратилган даврини ва имкони бўлса, унинг яратилишига туртки бўлган асосий сабабни билмай туриб, асарни чуқур ўрганиш ва ҳаққоний хулосага келишнинг имкони йўқ. Ўрганилаётган асарга тарихийлик нуқтаи назаридан ёндашилмаса, қаҳрамонлар руҳий ҳолатини ҳам, уларни фаолиятга ундаган сабабларни ҳам тушунмаслик мумкин.

Замонавий ўзбек адабларининг аксар асарларига тарихийлик тамойилига таянмай туриб, фақат эстетик мезонлар билан ёндашишнинг ўзи тахлилчини мақсадга олиб келмаслиги мумкин. Чунки агар мумтоз адабиётнинг асл намуналари яратилишдан оқ соф санъат асари тарзида дунёга келган, санъаткор аждодларимиз учун бадийий шакл устувор мақомда турган бўлса, замонавий ождодкорлар учун ўзгача ҳолат ҳосилдир. Оламни эстетик идрок этилишида туркона ўзига ҳосликни, маълум даражада, бузиб, глобал тасвир йўналишида кетаётган ўзбек адабиётининг бугунги намоёндалари томонидан яратилган деярли барча асарлар бирор ҳаётий туртки туфайли вужудга келган ва ўша тарихий шароит

ҳисобга олинмаса, асарни тўғри тушуниш ҳамда тушунтириш имконсиз. Чунончи, ғафур ғуломнинг «Сен етим эмассан», Э. Воҳидовнинг «Нидо», «Рухлар исёни», Рауф Парфининг «Абдуллажон марсияси», «Чўлпон», «Она Туркистон», О. Матчоннинг «Кўрдим Шукр Бурҳон», «Қайси йил кўкларда Жайхун бўйида», «Энг сўнги хазина» сингари асарларини таҳлиллашда тарихийлик тамойилига таянмай туриб, самарага эришиб бўлмайди.

Адабий асарни таҳлил қилишнинг муҳим принципларидан бири эстетик асосларнинг устуворлиги тамойилидир. Херменевтик амалиётда бадий таҳлилнинг мақсади нималиги ҳаминша ҳам тўғри белгилаб олинавермаганлиги учун эстетик асосларнинг устуворлиги тамойилига кўпинча амал қилинмайди. Бадий асар инсон руҳияти манзараси бўлгани боис ўқувчиларни энг қабарик, энг таъсирчан туйғулар тасвири билан юзма-юз қилади. Шу тариқа, китобхонлар ўзга одамларнинг руҳиятига ошно этиладилар. Кўпинча, одамлар ўз руҳиятини англай олмай юрган бир пайтда китобхонлар ўзгаларнинг кечинмаларини ҳис этишга одатланишади. Натижада, кишининг туйғулари ўткирлашади, фикри теранлашади, кечинмалари нозиклашади. Таҳлилда эстетик асослар устувор бўлсагина, ўқувчиларнинг қалб кўзи очилади ва улар туйғусизликдан, ҳиссизликдан қутуладилар. Бадий асарни ўрганиш асносида юракдаги бепарволик иллати солган зантлар, қўтирлардан тозаланиш инсон маънавияти учун зўр саодатдир.

Маълумки, текшириладиган асарнинг бадий жозибаси асар сиртигагина манаман деб турмайди. Асардаги нафосатни, зарифликни англаш учун унинг бадий қатламларини кашф этиш зарур. Бунинг учун муайян адабий билимлар мажмуидан ташқари эстетик фаросат ва гўзалликни қидира билиш малакаси ҳам шаклланган бўлиши керак. Яширинган гўзалликни топиш осонмас. Яширинмаган бўлса, гўзаллик ҳисобланмайди. Юзада турмайдиган, ижодкор томонидан «шифрланган» бадий маънони топиш адибнинг эстетик идеалини, тасвирлаш маҳоратини пайкаган мутахассисгагина насиб этади. Эстетик таҳлилга тортилмаган бадий асар тест саволларига ўхшаш номаълумликдир. Бу номаълумликни очадиган мантикий-эстетик қалит мавжуд. Бадий таҳлил айти шу қалит вазифасини бажаради. Бадий таҳлилнинг эстетик асослар устуворлигида ўтказиш нозик сезимларни илғашга қалит топиш демакдир.

Таҳлилда эстетик асосларга етарли эътибор бермаслик ўрганилаётган асарни фақат мантикий силлогизмлардангина иборат қилиб қўяди. Таҳлилга бу ҳилда ёндашиш асл санъат

Ботзор эмаски, оҳимдин жаҳонга тушти ўт, Йўк шафакким, бир сирокчин осмонга тушди ўт» матлаъси билан бошланадиган асарнинг фақат мантиқий тушунчалар асосида таҳлил қилинса, киши асарнинг айтилган гўзаллик ҳам, чуқур фалсафий маъно ҳам топа олмайди. Бу асарга эстетик бутунлик ва юксак руҳий ҳолат ифода этилган тарзида ёндашилгандагина унинг жозибасини ҳис этиш мумкин бўлади. Қип-қизил бўлиб очилган чексиз-чегарасиз ботзор кўйида турган қалби гўзалликка ташна лирик қаҳрамон таъассуфига етолмай шунчалар куядики, ичи оловга тўлиб кетган. Унинг назарида бепоён, уфқларга қадар туташиб кетган қизиллик ботзор эмас, балки маъшуқа фирғидан куйган ғамбода ошиқнинг бепоён дунёни тутиб кетган олов. Лолазор бориб туташган уфқ ботзорнинг қизиллик ҳам шафақ нури эмас, балки ошиқнинг бепоён чиққан олов ерни ёндириб бўлиб, ер осмон билан қўшилиб жойдан кўкка туташди ва энди осмон ҳам бир таъассуфдан ёниб келмокда. Шу хилдаги изоҳгина асарнинг асосий маъносини очишга хизмат қилади.

Таҳлилга эстетик тамойил асос қилиб олинганда муаллиф ботзордан яратилган образли эстетик реалликка кириш, бадий таҳлилнинг ички қонуниятларини кашф этиш мумкин. Ҳар қандай ижодкор аслида ёзганларини кўпчилик тушунишини, ҳис қилишини истайди. Бунинг учун адибни омма даражасига тушириш эмас, балки оммани ижодкор даражасига кўтариш талаб қилинади. Бадийят бағридаги яширин гўзалликни сезмаслик адибнинг нафақат нафосат ва маънавият нуқтаи назаридан, балки ақлий тараққиёт жиҳатидан ҳам камолот босқичида эмаслигини кўрсатади.

Бадий таҳлилни амалга оширишда эмоционаллик тамойили ҳам катта ўрин тутади. Бадий адабиётнинг ўзи - бошлича ҳиссиётга асосланган ҳодиса. Демак, бадий таҳлилда ҳиссиётни кўнда тутиш муҳим. Таҳлилда ҳиссиёт ҳисобга олинмайдиган бўлса, бадий асарнинг эстетик ўзига ҳослиги йўққа чиқади. Таҳлил шундай уюштирилиши керакки, асар бадий ва ҳаётий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини очишга қаратилган ҳар бир гадбир кишининг туйғулари оламига дахл қилсин, уларда муайян ҳиссиётлар уйғотсин.

Ҳиссийлик тамойили зўракиликни, ясамаликни, сунъийликни кўтармайди. У кишини таҳлил қилинаётган асарнинг бадий қатламларига олиб кириш, қаҳрамонлар ва муаллиф ҳолатига тушириш, уларнинг қайғу ва қувончларини ҳис этдириш демакдир. Афсуски, таҳлил тажрибасида эмоционаллик принципига ҳамшиша

ҳам амал қилинмаиди. Таҳлилда эмоционаллик тамонилига амал қилинмагач, бадий асар матни эмас, балки у ҳақдаги хулоса муҳим бўлиб қолади. Бадий матнсиз бадий таҳлил юзага келади.

ИЛМИЙ ТАҲЛИЛ

РЕЖА:

Илмий таҳлил, унинг мақсад ва вазифалари.

Илмий таҳлилга хос хусусиятлар.

Илмий таҳлилда адиб, ўқувчи ва матн муносабати диалектикасининг ҳисобга олиниши.

Таҳлилда давр руҳи, тадқиқотчи шахси тутган ўрин.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Илмий таҳлил», «илмий таҳлил мақсади», «илмий таҳлилнинг вазифалари», «ёзувчи, ўқувчи, матн муносабатлари характери», «давр ва таҳлил», «таҳлил ва миллий менталитет».

Бадий асар моҳиятини очишда илмий (филологик) таҳлил баланд рутбада туради. Филологик (илмий) таҳлилга хос хусусиятларни аниқлаш учун бу хил таҳлилнинг мақсадини белгилаш зарурдир. Илмий таҳлилнинг мақсади *ўрганилаётган асарнинг ҳаётий ва бадий минтиғи ҳамда эстетик жозибасини очишдан иборатдир*. Таҳлилнинг бу тури олдида текширилаётган асарнинг ҳақиқий бадий қимматини аниқлаш, унинг миллат бадий ҳаётидаги асл ўрнини тайин этиш, муайян асарнинг миллат бадий тафаккурига қўшган янгилигини холис аниқлаб бериш, унинг жамият аъзолари ижтимоий онига таъсирини белгилаш, асарнинг миллий эстетик тафаккур тараққиётидаги ўрни ва инсон маънавиятини шакллантиришдаги аҳамиятини очиш каби вазифалар туради.

Илмий (филологик) таҳлилда таҳлил бажарилаётган замон ва макон ҳамда таҳлилнинг адресатига хос хусусиятлар деярли ҳисобга олинмаган ҳолда иш кўрилади. Яъни бирор асар таҳлилин фалон вақт орасида, айтилган бирор жойда, қимларнингдир диди-ю бадий имкониятларига мослаб амалга ошириш зарурияти бўлмайди. Шунингдек, илмий таҳлилда бажарувчи бўлажак ўқувчиларининг ёши ва интеллектуал ҳозирлик даражаларининг қандайлигига деярли эътибор қаратмайди. Чунки илмий таҳлилда тадқиқ қилинаётган бадий матн ва у ҳақдаги хулосаларни қабул қилувчи кишилар ё умуман тасаввур этилмайди, ёхуд тасаввур қилинганда ҳам «кўзда тутилган» ўқувчи гоаят мавҳум қиёфага эга бўлади. Филологик таҳлилда фақат таҳлилнинг теранлиги, хулосаларнинг асосли эканлиги ҳамда текширилаётган бадий асарнинг имкон қадар кўпроқ қирралари қамраб олиниши ва унга

...асосиятларни илмий бориш тулароқ очиниши оиққат
...нинилади.

Бадий таҳлилнинг ҳар қандай тури учун дахлдор бўлган бир
...қоида борки, унга амал қилмаслик таҳлилни боши берк
...кирилтади. Бу олтин қоида шундан иборатки,
...ишлайётган асарнинг жанри, бадий савияси, ҳажми
...ишлайётган қатъи назар, унинг мазмунини сўзлаб бериш
...мас.

Ҳар қандай бадий таҳлил уч қудратли асос устига қурилади:
...ишчи, ўқувчи, матн. Санъат асари билан ўқувчи ўртасидаги
...лик бартараф қилинганда, унинг эстетик жозибаси англаб
...ишлайётганина, у маънавий факторга айланади, шахснинг мулки
...либ, унинг ахлоқий қиёфаси шаклланишига хизмат қилади. Бу
...ишчи ўқувчига матинни тўлиқ анламаслик ҳолати жиддий тўсик
...либ туради. Уни бартараф қилиш учун филолог мутахассиснинг
...ий таҳлили зарур бўлади. Шунинг учун ҳам филолог илмий
...ишчи жараёнида муштарийлари юрагида бадий матнга
...дорлик ҳиссини туғдиришга эришиши лозим.

Филологик таҳлилда таҳлилчи ёзаётган ишининг ҳажми
...ишчи ҳақида кайғурмай, кўнглидаги туйғуларни, миёсидаги
...ишчи моддийлаштиришга интилгани маъқул. Бунинг учун у
...ишчи режа тузиб олиши, режада текширилаётган бадий
...ишчи қайси жиҳатларига қандай ёндашмоқчи эканлигини
...ишчи қўйгани маъқул. Шунда у туйғу ва фикрининг етовида
...ишчи кетмайди, балки қарашлар ва ҳиссиётларни бош мақсадига
...ишчи қилдира олади.

Илмий таҳлилнинг савияси кўп жиҳатдан таҳлилчининг
...ишчи, ҳолислиги, илмий жасорати, ҳодиса ортидаги
...ишчи кўра билиш салоҳиятига эга эканлигига боғлиқ
...ишчи. Филологик таҳлилда мутахассис жасоратли бўлмаса,
...ишчи савиясига эмас, балки муаллифнинг ижтимоий мавқеига
...ишчи илмий хулоса бериши мумкин. Ёки ҳукмрон қарашлар,
...ишчи қатламларнинг таййиқи ҳамда рўйхушлигига асосланган
...ишчи иш кўриш хавфи ҳам бўладики, бундай ҳолда илмий
...ишчи таҳлилнинг аҳамияти шубҳали бўлади. Шунинг учун ҳам
...ишчи таҳлилда бадий матнга муқаддас ва дахлсиз, даврнинг
...ишчи инжиқликларидан холи феномен тарзида ёндашилса,
...ишчи ҳаётий ва бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибаси
...ишчи бўлиши мумкин. О. Шарафиддиновнинг «Чўлпонни
...ишчи», У. Норматовнинг «Ўткан кунлар» ҳайрати», «Абдулла
...ишчи англаш машаққатлари» сингари таҳлилий асарлари шу
...ишчи ёндашув медаларидир. Филологик таҳлилда таҳлилчи

фикрларининг изчил, англашимли, холис, аини вақтда, бир қадар эҳтиросли йўсинда баён этилишига эришиши лозим. Чунки ҳиссиётга йўғрилган бадий матн ҳақида совуқ тилда фикрлаш ўринли бўлмайди. Шу ўринда илмий таҳлилни амалга ошириш бўйича мисол келтириш фойдалидир. Биз Ўзбекистон халқ шоири Тўра Сулаймон шеърларининг илмий таҳлилини намуна сифатида келтирамиз:

«Дунёнинг буюк адибларидан бири Эрнест Хемингуэйда шундай гап бор: «Ёзувчи бўлиш учун истеъдод билан бахтсиз болалик кифоя қилади». Шу маънода Тўра Сулаймон ёзувчиликка ҳар жиҳатдан муносиб, ҳеч минн йўқ кишидир. Гўзал Бахмал тоғлари қўйнидаги Алдашмон қишлоғида туғилган бўлажак шоирнинг армонларга тўла болалиги шўролар тузумининг авжи қатағон даврига тўғри келди. Отасини ёт унсур сифатида қаматишиб, уйларидаги кўрпа-тўшаккача инқилобий ҳукуматга ўтказишди. Қулоқнинг болаларини эса, ҳар йўл билан турткилаб, камситишга уринишди. Бу машғум воқеа туфайли хаёлпараст ва таъсирчан Тўра синикиброк, ўйчанроқ бўлиб ўсди. Бу ҳолат унинг хотирасида чуқур из қолдирди ва бутун ёзганларида ана шу синиқлик, кўнгли яримлик нуқси сезилиб туради. Шеърларининг бирида шоир:

Отамнинг аламли пок сийнасида

Ушалиб, ушалмай

Қолган армонман,- деб ёзганида болаликнинг ана шу аччиқ изтиробларини кўзда тутгани. Отаси камокдан чиққач, 1939 йилда Тўралар оиласи Мирзачўлнинг «Малик» деб аталмиш хўжалигига кўчиб келишди. Шу тариқа у тоғда дунёга келиб, чўлда дунё таний бошлади. Болаликда оиланинг бошига тушган шўришлар ёш Тўрани жуда эрта улғайтирди. Унда ўзгаларни англаш, бировнинг дардини ҳис қилиш сифатлари тенгдошларидан олдинроқ шаклланди ва бир умрга қолди. Тийнатидаги айни шу сифатлар шеъриятга ошно қилди. Чунки у оламга, одамларга, дунёнинг шеваларига шунчаки бир томошабин сифатида қарай олмасди. У кўп ўқирди, бутун-бутун дostonларни ёд биларди. Болалигиданоқ нималарнидир айтгиси келаётганини, бошқаларга таъсир этмаган нарсадан ҳаяжонга тушиб, терга ботганини қузарди. Лекин узоқ вақт ёзганини бировга кўрсатмай юрди. Биринчи шеъри эълон қилинганида йигирма олти ёшда эди. Ўша вақтлар ёзган бир шеърида у ўзини шеърият дунёсида умид билан йўлга чиққан қарвонга ўхшатади:

Мен ҳам умид билан сафарга чиқиб,

Узоқ манзилларга кўз тиккан жонман.

Бирда Сирдан тошди, бирда туюқни,

Катта йўлга чиққан

Кичик карвонман.

Шеър - истеъдод маҳсули, кўнгил мулки. Оламни шоирона оғроқ еттолмайдиған, унинг бошқаларга номаълум жиҳатларини тўра еттолмайдиған киши шоир бўлолмайди. Ўқиб шоир бўлиш имкин эмас. У - қисмат. Шоир бўлмасликнинг уддасидан чиқа олмайдиғанлар қисмати. Шоир ҳамиша нимадандир норози, нимадандир ҳаяжонда. Оламни боридан гўзалроқ, одамларни соғиртисидан комилроқ кўриш истаги шоирни доим безовта қилади. Шу боис у тинимсиз тўлғанади, изланади:

Сувлар ҳам тиниди сунбула келиб,

Тиниб-тинчимади бу кўнглим, хайҳот.

На баҳор, на ёздан, на тўкин куздан

Ҳечам қоникмади, бу кўнглим, хайҳот!

Шоир бир умр ўзини излаб, ўзини текшириб, ўзини кашф еттолмоққа интилиб яшайди. Т. Сулаймон - ана шундай интилишнинг узок йўлини малолланмай босиб келаётган ижодкор. У ҳар не топса, ўзидан топиши мумкинлигини билади. У қалбини ҳаётсиз тафтиш қилади. Чунки излагани ташқарида эмас, унинг юрагида. Ўз юрагини англамаган одам ўзгани тушунолмайди. Ўзгани тушунолмаган кимса, Ҳақ билан сирлашолмайди. Ҳақ билан сирлашишнинг энг беҳато йўли унга бевараз муҳаббатдир, уни адоқсиз севишдир. Тўра Сулаймон шеървати - ишқ ҳақидаги битиклар. У муҳаббат туфайли қалам тусди, муҳаббатни куйга солди ва ҳануз севги изтиробларини аниб адо қилолмайди:

Мен сени суйдим, Қоракўз,

Суйдим, суйдиrolмадим.

Ишқингда куйдим, Қоракўз,

Куйдим, куйдиrolмадим.

Шундай ҳолатга чинакамига тушган одам шеър ёзмай, шоир бўлмай иложи йўқ.

Шоир ҳамиша дард билан яшайди. Бир шеърда: «Дардсиз аннамоқлик - дардмандлик асли», деб бежиз айтмаган. Оламда қанчаки асл шоир бор ҳаммаси дардманд. Улар гўзалликнинг, нузулликнинг дарди билан оғриган беморлар. Барча чинакам асарлар ғамнинг мевалари ўларок дунёга келган. Асримизнинг буюк ижодкорларидан бири: «Шоир дилига қилма ҳавас бут эса бағринг, Шоир юрагин доимо вайрон ёзажакман» дея нола қилганида, иккинчи бир буюк шоир: «Дилу жон ўртанар, дил ором истар, Илҳомнинг пичоғи санчилар буткул» деб

озорланганида ҳақ эдилар. Биласизки, Одамнинг лойини қоришга сув бўлсин деб ёғдирилган қирқ кунлик ёмғирнинг ўттиз тўққиз кунни ҳам, бир кунни шодлик ёмғири эди. Навоий ҳазратлари: «Кўнгилда ҳам йўқлиги ўзи ҳамдур, Алам йўқлиги асру аламдир» деганларида барча ижодкорларнинг кўнгилларидагини ўртага ташлагандилар. Шундан бўлса керак, Тўра Сулаймон аламангиз шеърларни кўп ёзади. Шундай шеърлари ўқувчилар қалбини тўлиқроқ эгаллайди, хотираларида ҳамишаликка қолади:

Излай-излай ҳориб бўлдим, сенсиз ёлғиз ғариб бўлдим,

Энди бостан изларингни тўрт томондан тополмасман.

Йўқотганларининг топилмаслигини, кетганларининг қайтмаслигини билган кишининг адоқсиз армонлари ифодасига қаранг:

Гиёҳ билан қопланмиш кўҳна қабр бошлари,

Майсадаги шудринглар - кимларнинг кўз ёшлари?

Бу ерда ётар отам ҳам узангидошлари,

Баҳор, кетма, менинг боғимдан.

Адолатнинг топталганини кўргандаги кўнгил розлари ҳам ғамли оҳанг бўлиб мисраларга қуйилади:

Бемаврид ҳешларимнинг кўзларида ёш кўрсам,

Бир мард билан нопокнинг йўлини туташ кўрсам,

Қайси бир беғуноҳни кенг йўлда адаш кўрсам,

Бир бетайин кимсанинг оёғида бош кўрсам...

Кўнглимда армон ётар терскайдаги қор мисол.

Инсоннинг сўнгги макони ҳақида ўйга толган шоир қисмат олдидаги ўз ожизлигидан изтироб чекмоқда бўлган киши руҳияти товланишларини андуҳ билан ўзига хос йўсинда тасвирлайди:

Бу маскан қопқасиздир, бу кўрғон ҳоконсиздир,

Бориш бору келиш йўқ, бу гўша омонсиздир,

Т. Сулаймон шеърда руҳиятнинг таъсирчан манзарасигина эмас, ижтимоий юк, салмоқли инсонпарварлик миссияси бўлишини истайди. Шу боис унинг назарида шеър бир кўнгилнинг розигина эмас, балки ҳар қандай одамнинг кимлигини аниқлайдиган мезон, маънавиятини тайин этадиган ўлчовдир:

Ўлан билмас эр аста айний бошлар,

Қайдан билсин ўланни бағри тошлар.

Тўра Сулаймон шеърини таъсирли ҳиссий тимсоллар воситасида ифодаланган ёмби ва залворли фикрлар шеъриндир. Пайғамбаримизнинг: «Сўзда сеҳр бор, шеърда ҳикмат», деган ҳадисларидаги икки жиҳатни ҳам шоир ўз ижодида намоён қилишга тиришади. Руҳиятнинг тушунтириш мушкул бўлган қатламларини тадқиқ этиш, ҳиссиётдаги энг мураккаб

Шоирларни бор чигалликлари билан тасвирлашга эътибор ўта олган бир шароитда Т. Сулаймон ғоят миқёсли, қамровли шеърларни, гўзал бадий топилдикларни содда йўсинда, оқшатиштирмай, мураккаблаштирмай тасвирлаш йўлидан боришти. Кўпинча, шеъриятдаги соддалик жўнликка олиб боради. Т. Сулаймон ижодида эса, соддалик теранликка хизмат қилган. Шоирнинг эларо машҳур бўлиб кетган шеъри - «Тебратар»нинг содда ва мазмунига эътибор қилинг:

Шамол шамолни тебратар.

Шамол булутни тебратар.

Булут ёмғирни тебратар.

Ёмғир майсани тебратар.

Майса бияни тебратар.

Бия қимизни тебратар.

Қимиз йигитни тебратар.

Йигит сулувни тебратар.

Сулув бешикни тебратар.

Бешик болани тебратар.

Бол дунёни тебратар.

Шоир чигал ташбеҳлар, болохонадор ўхшатишлар, замзамали образлар яратишга атай уринмайди. Қадимий дунё тартиботининг энди муҳим бўғинлари бўртик шеърый манзарасини соддагина шикрлар бағрига жойлай олади. Чинакам шоирлик томчида уммонни, қатим нурда қуёшни, ата-чечак бир ниҳолда тирахтнигина эмас, бутун бошли ўрмонни кўра олиш демакдир. Нук! Кўра олиш кифоя эмас, балки шеърхонга ҳам кўрсата олишидир. Кўрсатганда ҳам шунчаки эмас, балки ўқувчининг эҳсиётини кўзгайдиган, туйғуларини безовта қиладиган тарзда:

Така туёқни асрагай,

Туёқ тулпорни асрагай,

Тулпор Темурни асрагай,

Темур Туронни асрагай,

Турон Куръонни асрагай,

Куръон имонни асрагай,

Имон инсонни асрагай,

Инсон оламни асрагай,

Оламни Ўзи асрагай.

Тақадан бошланган гап оламни асраш билан тугади. Нарса-олисалар ўртасидаги сабабий боғланишларни, умумдунё тартиботдорлигини бу қадар гўзал ва ўзбекона идрок эта билмоқ эҳсонда содда йўсинда таъсирчан ифода қилмоқ учун Тўра Сулаймон истеъдоди керак.

Асл ижод бузилган мувозанатдир. дунёдан бирор
шоир рухий мувозанатдан чиқмай туриб, ҳали бирорта тузукрок
шеър ёзолган эмас. Мувозанатдан, яъни рисоладаги одамларда
бўладиган рухий ҳолатдан Шарқ ҳар бир ижодкорда ўзгача
кечади. Лекин деярли барча ижодкорларнинг ҳам қалби ялонғоч,
ҳимоясиз, рўй берган ҳодисаки бор унга таъсир кўрсатмай
қолмайди. Бир ҳақиқат аёнки, ижодкор бир умр ўз болалигини
тасвирлаш билан банд бўлади. Қишлоқда нари борса, ўн етти
ёшигача яшаган адиблар бир умр шу ҳақда ёзишади. Негаки,
ижодий ҳолат қай бир даражада болаликдир. Адиблар ҳар доим
ҳам шоир ёки ёзувчи эмаслар. Улар фақат ижод қилаётганларида,
илҳомнинг юлдузли онларидаги адиблардир. Қолган вақтларда
ҳаммамиздай одамлар. Шунинг учун ҳам Тўра Сулаймоннинг:

Телбанамо эдим ёшликда

Телбаликнинг ҳали акси бор мисраларини фақат
ҳазилкашлик ёки камтарликнинг ифодаси эмас, балки илҳомий
ҳолатнинг суврати дейиш мумкин. Ўзига шахсан дахлдор
бўлмаган нарсадан кучли таъсирланиш, каттик хурсанд бўлиш ёки
қайғуриш, шу ҳолатини қоғозга кўчирмасликнинг иложини
тополмаслик рўзгорий мезонлар билан ўлчанганда телбаликнинг
ўзгинаси. Лекин шоир маиший ўлчовлар билан эмас, жаҳоний
миқёслар билан иш кўради, маънавий тарозилар билан тортади.

*Шоир девонафетъл бўлганлиги, дарवेशонаш яшаганлиги учун,
ахлоқий ва ҳуқуқий қолипларга кўнда риоя қилавермайдиган зот
бўлганлиги учун ҳам бизнинг назаримизда анча эркин ҳаёт
кечирадиганга ўхшаб кўринади. Чуқурроқ ўйлаб қаралса, унинг
эрки қўлининг эркидан чекланганроқ бўлса борки, ортиқ эмас.
Нега? Чунки шоир ижодидан эркин бўлолмайди. Аслан ижод
эркинлиги тушунчаси ижодкорнинг эркинлигини эмас, айнан
ижоднинг эркинлигини англатади. Шоир ўз туйғуларига,
ҳиссиётига хўжайин бўлолмайди. Ҳиссиётини бошқара олган
одам ижодкор эмас. У илҳомига ҳам бийлик қилолмайди. Билъакс
шоир ўз илҳомининг қулидир. Унда фақат жунбушга бўлган
туйғуни, қўйилиб келаётган фикрни гўзал шаклда ифодалай олиш
эрки бор ҳолос. Илҳомни тўрлаб бўлмайди. Талантли шоирлар
исталган вақтда эмас, кўнгиллари тусагандagina шеър ўқий
оладилар. Бундайроқ шоирларга илтимос қилдингиз, бас
ўқийверишади. Негаки, биринчи тоифадагилар чинакам истеъдод
соҳиблари ва улар илҳом билан иш кўрадилар. Кейингилар эса
ижрочилар уларга томошабин бўлса бас. Шу боис илҳомни
зўрлаб бўлмайди. Зўрланган илҳом чала насл беради. Шу сабаб
Тўра Сулаймон бутун туйғуга, бутун юракка эгаллиги ҳақида фахр
билан ёзади:*

Менга туташ юлдуз тўла тун керак.

Мен ёртилаб муҳаббатни олмайман,

Мен ёрти дўст хонасида қолмайман

У чала суймайди, чала яшамайди, чала довнаммайди, чала сўянмайди, чала дўстлашмайди. Ўз сўзига, ўз туйғусига эга бўлганидиган ғурурланади. Туйғулар ўзиники бўлгани боис «қўқумли». Бировдан туйғу олиб, бировнинг овози билан қуйлаб, бировнинг сўзи-ла тасвирлаб, эътироф қозониш мумкин эмас. Шоир шунинг учун: «Ўзга сўзни чалчулик қилма» дея илғижолади. Т. Сулаймон бутун ижодий умри мобайнида ўз сўзини табиғатга уриниб келмоқда. Қуйидаги мисраларга эътибор беринг. Ундан бири шоир бўлган бизникидай юртда ҳам бошқа бировникига ўхшатиб бўладими уларни?

Бу оламда Ой танҳо, муборак Куёш танҳо,

Бўй қизларнинг ичида бир шу эгма қош танҳо,

Унингдек ҳеч ким менга бўлмаса сирдош танҳо,

Гўрғули султон бир ён, Тўра Сулаймон бир ён.

Ёки мана бу ташбеҳ бошқа бирор шоирни эсга соладими:

Осмон ўртасинда нозланадир ой.

Бу мисралар кишини беихтиёр шоир тасаввурига мос руҳий ҳолатга туширади. Сўзнинг қудрати шуда! Тўра Сулаймон сўзнинг таъсирини теран ҳис этади. Сўзнинг кўпчилик хотирасидан кутарилган халқона оҳангдор шаклларини, унут бўлаёзган қадимий маъноларини топади. Шоир сўз изламайди, балки ҳолатга ном қидиради. Унинг туйғулари - халқона. Бинобарин, ифода ҳам шунга мос. Ҳолатга ярашқин сўз топа билиш шоир учун саодат. «Тўлғаной» достонида: «Уни чечан демаким таъбири ярашмаса...» дейди шоир ва ўзи имкон борича ярашқин таъбир топишга, таъсирли тасвир қилишга уринади.

Ҳар қандай ижодкорнинг асл қиёфасини унинг тили белгилайди. Шу маънода Тўра Сулаймон тамомил аъзога хос шоирдир. Тўғри, у ҳам бошқалар фойдаланиб юрган сўзларни ишлатади. Лекин у бу сўзларни китобдан олмайди. Китобдан олинган сўз образга ёпишмайди. Бадиий матнда ҳам бегоналиги билиниб туради. Т. Сулаймон сўзга айрича бир эркинлик билан ёнади. У ҳар қандай асов сўзни ҳам юввош тортитиради. Сўзни руҳга бўйсундира билади. Ўзи сўзнинг эмас, руҳнинг стихияси етовиди юради. Оддийгина сўздан фақат Тўра Сулаймонга хос тасвир услубини вужудга келтира олади. Қуйидаги тасвирларга эътибор қилинг:

Кўкда сузган булут момикдан ҳам оқ,

Булутни пахтага ўхшатиш кимлардан қолмаган, лекин момикқа ўхшатилиши услубни ўзгартирган. Шеърининг оҳанги миртемирона эди. Аммо устоз булутни «паға», «оқ» дея сифатларди. Чўлда, пахта орасида улғайган Т. Сулаймон унинг момикқа ўхшашлигини кўра билди. «Соғиниш» шеърида: «Яйловларда майса қимтир қўй-қўзи» тарзидаги тасвирда «қимтир» бағоят ўрнида ишлатилган, бу сўздаги маъно нозиклигини ҳаммаям илғайвермайди. Ходисаларни «тўрачаси»га қўриш намунаси: «Тоғлар тўши ёришди, демак тонг отаётир». Қуёш ҳақида бир сўз демай, уни кўрсатиш мумкин экан. ғоят мавҳум, моддийлаштириб бўлмайдиган ҳолатни аниқ тасвирлай олиш маҳорати намоён бўлган тасвир: «Келинларнинг лабида Бўсанинг иси қолди».

Шоир шеърларида хиссиётини изоҳламайди. Уни шундай бир ифода билан берадики, шу ифода қатида руҳий ҳолатни туғдирган сабабга муносабат ҳам яширинган бўлади: «Кўнлимда армон ётар терскайдаги қор мисол,-» дейди бир шеърида. Қуёшга терс тарафдаги қор узоқ вақт эримай, қирланиб ётганидай, лирик қаҳрамон кўнглидаги армон эриб кетадиган эмас, ўшандоқ бўлса, унга шоирнинг муносабати тайин, албатта, ва у ўз-ўзидан шеърхонга ҳам юқади.

Тўра Сулаймон бадий тажрибалар ўтказишга ўч эмас. У қачонлардир пайдо бўлган тажрибалардан усталик билан фойдаланади. Эски шаклнинг янгича талқинларини топа билади. Шоир сўзнинг бирламчи маъноларига мурожаат этишни хуш кўради: «бўй қиз» дейди бўйга етган қиз ҳақида, «бўзалам» дейди биз чимзор деб юрган тушунчани, «узангидош» деб атайди хўп ўзбеки қилиб, хўп таъсирчан қилиб, дўст, тенгдош, жўра, сафдош сингари бир қанча сўзларни исроф қилиб ҳам тўлиқ ифодалаб бўлмайдиган яна бир тушунчани. Тилимизда ҳамиша бўлган, эндиликда айрим кексаларгина қўллаётган хушёр маъносидаги «соқ» сўзи жойида ишлатилгани боис ифодавийликни неча баробар ошириб юборади. Тўра Сулаймон сўзга авайлаб, қизганиб ёндашади. Уларнинг бемаврид йўқолишига йўл қўймасликка уринади. «Тўлганой» достонида «тўрлаб садрга тушганда» деган жумла бор. Тоғлик қипчоқларда ҳаётдан ёш кетган йигитнинг кийимларини от устига ташлаб, от билан садр тушиш одати бўлган. Юқоридаги жумлада ана шу ҳолат ифодасини топган. Беш яшар отнинг йилқичилар тилида «тўлан» эканини ҳамма ҳам билваермайди. Диккатга сазовор жихати шундаки, у бу хилдаги сўзларни, маълумотларни шунчаки экзотика учун, этнографик

...қиратиб қолди эмас, жуда уринли ва табиий тасвир воситаси
сирли шиналади.

Тўғаймоннинг сўзга алоҳида бир эҳтиёткорлик билан
...и, эҳтироми, фикрларини ҳикмат йўсинида ифодалаганида
...роқ кўринади. Шоир асарлари синчиклаб кўриб чиқилса,
...аймон томонидан бир қатор мақолу ҳикматлар яратилганига
...и бўлиши мумкин. Жумладан: «Сутсиз сигир сузоғон келар»,
...ида тоғлар эгар бошини», «Қувиб ўлган - мангулик, Қочиб
...и кумулик» ва ҳ.к.

У орасида: «юздан югурик, мингдан тулпор» деган гап бор.
...иғаро кенг тарқалган ўнлаб қўшиқларнинг, ўз
...ларига эга бўлган ўн тўққиз китобнинг муаллифи Тўра
...мон ўзбек бадий тафаккурининг камёб сиймоларидан бири.
...он қизғин ижодий фаолият билан банд. «Ўлмасликка ишора
...и ошқиним,-» дея умидланган шоирга ижодий омадлар ёр
...и.

ЎҚУВ ТАҲЛИЛИ

РЕЖА:

Ўқув таҳлили, унинг мақсад ва вазифалари.

Дидактик таҳлилга хос асосий хусусиятлар.

Ўқув таҳлилида матн, ёзувчи, ўқувчи ва ўқитувчи
...абатларининг ўзига хослиги.

Ўқувчи ва ўқитувчининг дидактик таҳлилда иштирок этишига
... хусусиятлар.

Ўқув таҳлилида савол ва топшириқларнинг аҳамияти.

Ўқув таҳлилига хос тамойиллар.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Ўқув таҳлили», «таҳлилнинг педагогик мақсадга
...ирилганлиги», «дидактик таҳлил қатнашчилари», «таҳлил
...ишчиларининг ўзаро муносабатлари», «ўқув таҳлили -
...иёт», «дидактик таҳлилнинг вақт, жой ва
...ишчиларнинг тайёргарлик даражасига кўра чекланишлари».

Дидактик таҳлилни уюштиришнинг назарий асосларини
...ишдан олдин ўқув таҳлилининг илмий таҳлилдан фарқини
...лаб олиш зарур бўлади. Аслида, дидактик таҳлил ҳам бадий
...ининг сирини кашф этишга, муаллифнинг ниятини англашга,
...р жозибасини таъминлайдиган жиҳатларни аниқлашга
...тилган фаолиятдир. Ўқув таҳлили бир қатор қирралари
...и филологик таҳлилдан муайян даражада фарқ қилса-да,
...ид нарса эмас. Ҳар қандай дидактик таҳлил илмий таҳлил
...жасига қўтарилишга интилади ва унга етганда ўқув
...лидан кўзда тутилган мақсадга тўлиқ эришилган бўлади.

Асл ижод бузилган мувозанатдир. Дунёдаги бирорта шоир рухий мувозанатдан чиқмай туриб, ҳали бирорта тузукрок шеър ёзолган эмас. Мувозанатдан, яъни рисоладаги одамларда бўладиган рухий ҳолатдан Шарқ ҳар бир ижодкорда ўзгача кечади. Лекин деярли барча ижодкорларнинг ҳам қалби ялонғоч, ҳимоясиз, рўй берган ҳодисаки бор унга таъсир кўрсатмай қолмайди. Бир ҳақиқат аёнки, ижодкор бир умр ўз болалигини тасвирлаш билан банд бўлади. Қишлоқда нари борса, ўн етти ёшигача яшаган адиблар бир умр шу ҳақда ёзишади. Негаки, ижодий ҳолат қай бир даражада болаликдир. Адиблар ҳар доим ҳам шоир ёки ёзувчи эмаслар. Улар фақат ижод қилаётганларида, илҳомнинг юлдузли онларидагина адиблардир. Қолган вақтларда ҳаммамиздай одамлар. Шунинг учун ҳам Тўра Сулаймоннинг:

Телбанамо эдим ёшликда

Телбаликнинг ҳали акси бор мисраларини фақат ҳазилкашлик ёки камтарликнинг ифодаси эмас, балки илҳомий ҳолатнинг суврати дейиш мумкин. Ўзига шахсан дахлдор бўлмаган нарсадан кучли таъсирланиш, қаттиқ хурсанд бўлиш ёки қайғуриш, шу ҳолатини қоғозга кўчирмасликнинг иложини тополмаслик рўзғорий мезонлар билан ўлчанганда телбаликнинг ўзгинаси. Лекин шоир маиший ўлчовлар билан эмас, жаҳоний миқёслар билан иш кўради, маънавий тарозилар билан тортади.

Шоир девонафёъл бўлганлиги, дарвешивах яшаганлиги учун, ахлоқий ва ҳуқуқий қолипларга кўнда риоя қилавермайдиган зот бўлганлиги учун ҳам бизнинг назаримизда анча эркин ҳаёт кечирадиганга ўхшаб кўринади. Чуқурроқ ўйлаб қаралса, унинг эрки қўлнинг эркидан чекланганроқ бўлса борки, ортиқ эмас. Нега? Чунки шоир ижодидан эркин бўлолмайди. Аслан ижод эркинлиги тушунчаси ижодкорнинг эркинлигини эмас, айнан ижоднинг эркинлигини англатади. Шоир ўз туйғуларига, ҳиссиётига хўжайин бўлолмайди. Ҳиссиётини бошқара олган одам ижодкор эмас. У илҳомига ҳам бийлик қилолмайди. Билъакс шоир ўз илҳомининг қулидир. Унда фақат жунбушга бўлган туйғуни, қўйилиб келаётган фикрни гўзал шаклда ифодалай олиш эрки бор ҳолос. Илҳомни зўрлаб бўлмайди. Талантли шоирлар исталган вақтда эмас, кўнгиллари тусагандагина шеър ўқий оладилар. Бундайроқ шоирларга илтимос қилдингиз, бас ўқийверишади. Негаки, биринчи тоифадагилар чинакам истеъдод соҳиблари ва улар илҳом билан иш кўрадилар. Кейингилар эса ижрочилар уларга томошабин бўлса бас. Шу боис илҳомни зўрлаб бўлмайди. Зўрланган илҳом чала насл беради. Шу сабаб Тўра Сулаймон бутун туйғуга, бутун юракка эгаллиги ҳақида фалр билан ёзади:

Менга бутун кўнгил керак. кун керак,
Менга туташ юлдуз тўла тун керак.
Мен ёртилаб муҳаббатни олмайман,
Мен ёрти дўст хонасида қолмайман

У чала суймайди, чала яшамайди, чала довлашмайди, чала ёвлашмайди, чала дўстлашмайди. Ўз сўзига, ўз туйгусига эга бўлганлигидан ғурурланади. Туйгулар ўзиники бўлгани боис «юкумли». Бировдан туйғу олиб, бировнинг овози билан куйлаб, бировнинг сўзи-ла тасвирлаб, эътироф қозониш мумкин эмас. Шоир шунинг учун: «Ўзга созни чалулик қилма» дея илғижо этади. Т. Сулаймон бутун ижодий умри мобайнида ўз созини чалишга уриниб келмоқда. Куйидаги мисраларга эътибор беринг. Учдан бири шоир бўлган бизникидай юртда ҳам бошқа бировникига ўхшатиб бўладими уларни?

Бу оламда Ой танҳо, муборак Куёш танҳо,
Бўй қизларнинг ичида бир шу эгма қош танҳо,
Унингдек ҳеч ким менга бўлмаса сирдош танҳо,
Гўрўғли султон бир ён, Тўра Сулаймон бир ён.
Ёки мана бу ташбеҳ бошқа бирор шоирни эста соладими:
Осмон ўртасинда нозланадир ой.

Бу мисралар кишини беихтиёр шоир тасаввурига мос руҳий ҳолатга туширади. Сўзнинг қудрати шунда! Тўра Сулаймон сўзнинг жиҳосини теран ҳис этади. Сўзнинг кўпчилик хотирасидан кўтарилган халқона оҳангдор шаклларини, унут бўлаёзган қадимий маъноларини топади. Шоир сўз изламайди, балки ҳолатга ном қидиради. Унинг туйғулари - халқона. Бинобарин, ифода ҳам шунга мос. Ҳолатга ярашиқли сўз топа билиш шоир учун саодат. «Тўлғаной» достонида: «Уни чечан демаким таъбири ярашмаса...» дейди шоир ва ўзи имкон борича ярашиқли таъбир топишга, таъсирли тасвир қилишга уринади.

Ҳар қандай ижодкорнинг асл қиёфасини унинг тили белгилайди. Шу маънода Тўра Сулаймон тамомилга ўзига хос шоирдир. Тўғри, у ҳам бошқалар фойдаланиб юрган сўзларни ишлатади. Лекин у бу сўзларни китобдан олмайди. Китобдан олган сўз образга ёпишмайди. Бадиий матнда ҳам бегоналиги биллиниб туради. Т. Сулаймон сўзга айрича бир эркинлик билан ёндашади. У ҳар қандай асов сўзни ҳам юввош тортитиради. Сўзни руҳга бўйсундира билади. Ўзи сўзнинг эмас, руҳнинг стихияси етовида юради. Оддийгина сўздан фақат Тўра Сулаймонга хос тасвир услубини вужудга келтира олади. Куйидаги тасвирларга эътибор қилинг:

Кўкда сузган булут момикдан ҳам оқ,

озорланганида ҳақ эдилар. Биласизки, Одамнинг лойини қоришга сув бўлсин деб ёдирилган қирқ кунлик ёмғирнинг ўттиз тўққиз куни ғам, бир куни шодлик ёмғири эди. Навоий ҳазратлари: «Кўнгилда ғам йўқлиги ўзи ғамдур, Алам йўқлиги асру аламдир» деганларида барча ижодкорларнинг кўнгилларидагини ўртага ташлагандилар. Шундан бўлса керак, Тўра Сулаймон аламангиз шеърларни кўп ёзади. Шундай шеърлари ўқувчилар қалбини тўлиқроқ эгаллайди, хотираларида ҳаминшаликка қолади:

Излай-излай ҳориб бўлдим, сенсиз ёлғиз ғариб бўлдим,

Энди босган изларингни тўрт томондан тополмасман.

Йўқотганларининг топилмаслигини, кетганларининг қайтмаслигини билган кишининг адоксиз армонлари ифодасига қаранг:

Гиёҳ билан қопланмиш кўҳна қабр бошлари,

Майсадаги шудринлар - кимларнинг кўз ёшлари?

Бу ерда ётар отам ҳам узангидошлари,

Баҳор, кетма, менинг боғимдан.

Адолатнинг топталганини кўргандаги кўнгил розлари ҳам ғамли оҳанг бўлиб мисраларга қуйилади:

Бемаврид хешларимнинг кўзларида ёш кўрсам,

Бир мард билан нопоқнинг йўлини тугаш кўрсам,

Қайси бир бегуноҳни кенг йўлда адаш кўрсам,

Бир бетайин кимсанинг оёғида бош кўрсам...

Кўнглимда армон ётар терскайдаги қор мисол.

Инсоннинг сўнгги макони ҳақида ўйга толган шоир қисмат олдидаги ўз ожизлигидан изтироб чекмоқда бўлган киши руҳияти товланишларини андуҳ билан ўзига хос йўсинда тасвирлайди:

Бу маскан қопқасиздир, бу кўрғон ҳоконсиздир,

Бориш бору келиш йўқ, бу гўша омонсиздир,

Т. Сулаймон шеърда руҳиятнинг таъсирчан манзарасигина эмас, ижтимоий юк, салмоқли инсонпарварлик миссияси бўлишини иштайди. Шу боис унинг назарида шеър бир кўнгилнинг розигина эмас, балки ҳар қандай одамнинг кимлигини аниқлайдиган мезон, маънавиятини тайин этадиган ўлчовдир:

Ўлан билмас эр аста айний бошлар,

Қайдан билсин ўланни бағри тошлар.

Тўра Сулаймон шеърини таъсирли ҳиссий тимсоллар воситасида ифодаланган ёмби ва залворли фикрлар шеърлатидир. Пайғамбаримизнинг: «Сўзда сەҳр бор, шеърда ҳикмат», деган ҳадисларидаги икки жиҳатни ҳам шоир ўз ижодида намоён қилишга тиришади. Руҳиятнинг тушунтириш мушкул бўлган қатламларини тадқиқ этиш, ҳиссийётдаги энг мураккаб

Шоирларни бор чигалликлари билан тасвирлашга эътибор ўта
берилган бир шароитда Т. Сулаймон ғоят микёсли, қамровли
шоирларни, гўзал бадий топилдикларни содда йўсинда,
оң таштирмай, мураккаблаштирмай тасвирлаш йўлидан
барорган. Кўпинча, шеърятдаги соддалик жўнликка олиб боради.
Т. Сулаймон ижодида эса, соддалик теранликка хизмат қилган.
Шоирнинг эларо машхур бўлиб кетган шеъри - «Тебратар»нинг
асоси ва мазмунига эътибор қилинг:

Шамол шамолни тебратар.

Шамол булутни тебратар.

Булут ёмғирни тебратар.

Ёмғир майсани тебратар.

Майса бияни тебратар.

Бия кимизни тебратар.

Кимиз йигитни тебратар.

Йигит сулувни тебратар.

Сулув бешикни тебратар.

Бешик болани тебратар.

Болани дунёни тебратар.

Шоир чигал ташбехлар, болохонадор ўхшатишлар, замзамали
сўзлар яратишга атай уринмайди. Қадимий дунё тартиботининг
бир муҳим бўғинлари бўртиқ шеърин манзарасини соддагина
шаралар бағрига жойлай олади. Чинакам шоирлик томчида
халонин, қатим нурда қуёшни, ата-чечак бир ниҳолда
тархтигина эмас, бутун бошли ўрмонни кўра олиш демакдир.
Чук! Кўра олиш кифоя эмас, балки шеърхонга ҳам кўрсата
олинчидир. Кўрсатганда ҳам шунчаки эмас, балки ўқувчининг
инсироти кўзгайдиган, туйғуларини безовта қиладиган тарзда:

Тақа туёкни асрагай,

Туёк тулпорни асрагай,

Тулпор Темурни асрагай,

Темур Туронни асрагай,

Турон Қуръонни асрагай,

Қуръон имонни асрагай,

Имон инсонни асрагай,

Инсон оламни асрагай,

Оламни Ўзи асрагай.

Тақадан бошланган гап оламни асраш билан тугади. Нарса-
омисалар ўртасидаги сабабий боғланишларни, умумдунё
боғқадорлигини бу қадар гўзал ва ўзбекона идрок эта билмоқ
содда йўсинда таъсирчан ифода қилмоқ учун Тўра
Сулаймон истисноди керак.

Асл ижод бузиган мувозанатдир. Дунедаги бирорта шоир рухий мувозанатдан чиқмай туриб, ҳали бирорта тузукрок шеър ёзолган эмас. Мувозанатдан, яъни рисоладаги одамларда бўладиган рухий ҳолатдан Шарқ ҳар бир ижодкорда ўзгача кечади. Лекин деярли барча ижодкорларнинг ҳам қалби ялонғоч, химоясиз, рўй берган ҳодисаки бор унга таъсир кўрсатмай қолмайди. Бир ҳақиқат аёнки, ижодкор бир умр ўз болалигини тасвирлаш билан банд бўлади. Қишлоқда нари борса, ўн етти ёшигача яшаган адиблар бир умр шу ҳақда ёзишади. Негаки, ижодий ҳолат қай бир даражада болаликдир. Адиблар ҳар доим ҳам шоир ёки ёзувчи эмаслар. Улар фақат ижод қилаётганларида, илҳомнинг юлдузли онларидагина адиблардир. Қолган вақтларда ҳаммамиздай одамлар. Шунинг учун ҳам Тўра Сулаймоннинг:

Телбанамо эдим ёшликда

Телбаликнинг ҳали акси бор мисраларини фақат ҳазилкашлик ёки камтарликнинг ифодаси эмас, балки илҳомий ҳолатнинг суврати дейиш мумкин. Ўзига шахсан дахлдор бўлмаган нарсадан кучли таъсирланиш, қаттиқ хурсанд бўлиш ёки қайғуриш, шу ҳолатини қоғозга кўчирмасликнинг иложини тополмаслик рўзгорий мезонлар билан ўлчанганда телбаликнинг ўзгинаси. Лекин шоир маиший ўлчовлар билан эмас, жаҳоний миқёслар билан иш кўради, маънавий тарозилар билан тортади.

Шоир девонафеъл бўлганлиги, дарвешиваши яшаганлиги учун, ахлоқий ва ҳуқуқий қилипларга кўнда риоя қилавермайдиган зот бўлганлиги учун ҳам бизнинг назаримизда анча эркин ҳаёт кечирадиганга ўхшаб кўринади. Чуқурроқ ўйлаб қаралса, унинг эрки қўлнинг эркидан чекланганроқ бўлса борки, ортиқ эмас. Нега? Чунки шоир ижодидан эркин бўлолмайди. Аслан ижод эркинлиги тушунчаси ижодкорнинг эркинлигини эмас, айнан ижоднинг эркинлигини аңлатади. Шоир ўз туйғуларига, ҳиссиётига хўжайин бўлолмайди. Ҳиссиётини бошиқара олган одам ижодкор эмас. У илҳомига ҳам бийлик қилолмайди. Билъакс шоир ўз илҳомининг қулидир. Унда фақат жунбушга бўлган туйғуни, қуйилиб келаётган фикрни гўзал шаклда ифодадай олиш эрки бор ҳолос. Илҳомни зўрлаб бўлмайди. Талантли шоирлар исталган вақтда эмас, кўнгишлари тусагандагина шеър ўқий оладилар. Бундайроқ шоирларга илтимос қилдингиз, бас ўқийверишади. Негаки, биринчи тоифадагилар чинакам истеъдод соҳиблари ва улар илҳом билан иш кўрадилар. Кейингилар эса ижрочилар уларга томошабин бўлса бас. Шу боис илҳомни зўрлаб бўлмайди. Зўрланган илҳом чала насл беради. Шу сабаб Тўра Сулаймон бутун туйғуга, бутун юракка эгаллиги ҳақида фахр билан ёзади:

Менга туташ юлдуз тўла тун керак.
Мен ёртилаб муҳаббатни олмайман,
Мен ёрти дўст хонасида қолмайман

У чала суймайди, чала яшамайди, чала довлашмайди, чала
сўйлашмайди, чала дўстлашмайди. Ўз сўзига, ўз туйғусига эга
бўлганишдан гурурланади. Туйғулар ўзиники бўлгани боис
«жумли». Бировдан туйғу олиб, бировнинг овози билан куйлаб,
бировнинг сўзи-ла тасвишлаб, эътироф қозониш мумкин эмас.
Шоир шунинг учун: «Ўзга сўзни чапчулик қилма» дея илтижо
этади. Т. Сулаймон бутун ижодий умри мобайнида ўз сўзини
чапчишга уриниб келмоқда. Қуйидаги мисраларга эътибор беринг.
Ундан бири шоир бўлган бизникидай юртда ҳам бошқа
бировникига ўхшатиб бўладими уларни?

Бу оламда Ой танҳо, муборак Куёш танҳо,
Бўй қизларнинг ичида бир шу эгма қош танҳо,
Унингдек ҳеч ким менга бўлмаса сирдош танҳо,
Гўрўғли султон бир ён, Тўра Сулаймон бир ён.
Ёки мана бу ташбеҳ бошқа бирор шоирни эсга соладими:
Осмон ўртасинда нозланадир ой.

Бу мисралар кишини беихтиёр шоир тасаввурига мос руҳий
ҳолатга туширади. Сўзнинг қудрати шуда! Тўра Сулаймон сўзнинг
афросини теран ҳис этади. Сўзнинг кўпчилик хогирасидан
қутарилган халқона оҳангдор шаклларини, унут бўлаёзган
қадимий маъноларини топади. Шоир сўз изламайди, балки
ҳолатга ном қидиради. Унинг туйғулари - халқона. Бинобарин,
афода ҳам шунга мос. Ҳолатга ярашиқли сўз топа билиш шоир
учун саодат. «Тўлғаной» достонида: «Уни чечан демаким таъбири
ярашмаса...» дейди шоир ва ўзи имкон борича ярашиқли таъбир
топишга, таъсирли тасвир қилишга уринади.

Ҳар қандай ижодкорнинг асл қиёфасини унинг тили
белгилайди. Шу маънода Тўра Сулаймон тамомила ўзига хос
шоирдир. Тўғри, у ҳам бошқалар фойдаланиб юрган сўзларни
пайлатади. Лекин у бу сўзларни китобдан олмайди. Китобдан
олинган сўз образга ёпишмайди. Бадиий матинда ҳам бегоналиги
бўлиниб туради. Т. Сулаймон сўзга айрича бир эркинлик билан
ёндашади. У ҳар қандай асов сўзни ҳам юввош торттиради.
Сўзни руҳга бўйсундира билади. Ўзи сўзнинг эмас, руҳнинг
стихияси етовида юради. Оқддийгина сўздан фақат Тўра
Сулаймонга хос тасвир услубини вужудга келтира олади.
Қуйидаги тасвирларга эътибор қилинг:

Кўкда сузган булут мөмиқдан ҳам оқ,

Кошкийди бошланса ёмғир ёғалоқ.

Булутни пахтага ўхшатиш кимлардан қолмаган, лекин момикқа ўхшатилиши услубни ўзгартирган. Шеърининг оҳанги миртемирона эди. Аммо устоз булутни «паға», «оқ» дея сифатларди. Чўлда, пахта орасида улгайган Т. Сулаймон унинг момикқа ўхшашлигини кўра билди. «Соғиниш» шеърида: «Яйловларда майса қимтир қўй-қўзи» тарзидаги тасвирда «қимтир» бағоят ўрнида ишлатилган, бу сўздаги маъно нозиклигини ҳаммаям илғайвермайди. Ходисаларни «тўрачаси»га кўриш намунаси: «Тоғлар тўши ёришди, демак тонг отаётир». Қуёш ҳақида бир сўз демай, уни кўрсатиш мумкин экан. ғоят мавхум, моддийлаштириб бўлмайдиган ҳолатни аниқ тасвирлай олиш маҳорати намоён бўлган тасвир: «Келинларнинг лабида Бўсанинг иси қолди».

Шоир шеърларида ҳиссиётини изоҳламайди. Уни шундай бир ифода билан берадики, шу ифода қатида руҳий ҳолатни туғдирган сабабга муносабат ҳам яширинган бўлади: «Кўнлимда армон ётар терскайдаги қор мисол,-» дейди бир шеърида. Қуёшга терс тарафдаги қор узоқ вақт эримай, қирланиб ётганидай, лирик қаҳрамон кўнгидаги армон эриб кетадиган эмас, ўшандоқ бўлса, унга шоирнинг муносабати тайин, албатта, ва у ўз-ўзидан шеърхонга ҳам юқади.

Тўра Сулаймон бадий тажрибалар ўтказишга ўч эмас. У қачонлардир пайдо бўлган тажрибалардан усталик билан фойдаланади. Эски шаклнинг янгича талқинларини топа билади. Шоир сўзнинг бирламчи маъноларига мурожаат этишни хуш кўради: «бўй киз» дейди бўйга етган қиз ҳақида, «бўзалам» дейди биз чимзор деб юрган тушунчани, «узангидош» деб атайди хўп ўзбеки қилиб, хўп таъсирчан қилиб, дўст, тенгдош, жўра, сафдош сингари бир қанча сўзларни исроф қилиб ҳам тўлиқ ифодалаб бўлмайдиган яна бир тушунчани. Тилимизда ҳаммаша бўлган, эндиликда айрим кексаларгина қўллаётган хушёр маъносидagi «соқ» сўзи жойида ишлатилгани боис ифодавийликни неча баробар ошириб юборади. Тўра Сулаймон сўзга авайлаб, қизганиб ёндашади. Уларнинг бемаврид йўқолишига йўл қўймасликка уринади. «Тўлғаной» достонида «тўрлаб садрга тушганда» деган жумла бор. Тоғлик қилчокларда ҳаётдан ёш кетган йигитнинг кийимларини от устига ташлаб, от билан садр тушиш одати бўлган. Юқоридаги жумлада ана шу ҳолат ифодасини топган. Беш яшар отнинг йилкичилар тилида «тўлан» эканини ҳамма ҳам билваермайди. Дикқатга сазовор жиҳати шундаки, у бу ҳилдаги сўзларни, маълумотларни шунчаки экзотика учун, этнографик

лабил сифатида эмас, жуда ўринли ва табиий тасвир воситаси тарзида ишлатади.

Т. Сулаймоннинг сўзга алоҳида бир эҳтиёткорлик билан сиёлашуви, эҳтироми, фикрларини ҳикмат йўсинида ифодалаганида яққолроқ кўринади. Шоир асарлари синчиклаб кўриб чиқилса, Т. Сулаймон томонидан бир қатор мақолу ҳикматлар яратилганига гувоҳ бўлиш мумкин. Жумладан: «Сутсиз сигир сузоғон келар», «Тоқатлига тоғлар эгар бошини», «Кувиб ўлган - мангулик, Қочиб улан - кўмгулик» ва ҳ.к.

Эл орасида: «юздан югурик, мингдан тулпор» деган гап бор. Мушлатимизаро кенг тарқалган ўнлаб кўшиқларнинг, ўз ўқувчиларига эга бўлган ўн тўққиз китобнинг муаллифи Тўра Сулаймон ўзбек бадиий тафаккурининг камёб сиймоларидан бири. У ҳамон қизгин ижодий фаолият билан банд. «Ўлмасликка ишора улганга ошиқлигим,-» дея умидланган шоирга ижодий омадлар ёр бўлади».

ЎҚУВ ТАҲЛИЛИ

РЕЖА:

Ўқув таҳлили, унинг мақсад ва вазифалари.

Дидактик таҳлилга хос асосий хусусиятлар.

Ўқув таҳлилида матн, ёзувчи, ўқувчи ва ўқитувчи муносабатларининг ўзига хослиги.

Ўқувчи ва ўқитувчининг дидактик таҳлилда иштирок этишига хос хусусиятлар.

Ўқув таҳлилида савол ва топшириқларнинг аҳамияти.

Ўқув таҳлилига хос тамойиллар.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Ўқув таҳлили», «таҳлилнинг педагогик мақсадга қўйилганлиги», «дидактик таҳлил қатнашчилари», «таҳлил қатнашчиларининг ўзаро муносабатлари», «ўқув таҳлили - кашфиёт», «дидактик таҳлилнинг вақт, жой ва қатнашчиларнинг тайёргарлик даражасига кўра чекланишлари».

Дидактик таҳлилни уюштиришнинг назарий асосларини баёнлашдан олдин ўқув таҳлилининг илмий таҳлилдан фарқини аниқлаб олиш зарур бўлади. Аслида, дидактик таҳлил ҳам бадиий матннинг сирини кашф этишга, муаллифнинг ниятини англашга, асар жозибасини таъминлайдиган жиҳатларни аниқлашга қаратилган фаолиятдир. Ўқув таҳлили бир қатор қирралари билан филологик таҳлилдан муайян даражада фарқ қилса-да, бу фарқ нарса эмас. Ҳар қандай дидактик таҳлил илмий таҳлил даражасига кўтарилишга интилади ва унга етганда ўқув таҳлилидан кўда тўтилган мақсадга тўлиқ эришилган бўлади.

Айни вақтда, бадий асарни дидактик таҳлил қилиш филологик таҳлил этишдан жиддий фарқ ҳам қилади.

Ўқув таҳлили илмий таҳлил сингари фақат илмий-эстетик фаолият бўлиб қолмай, балки педагогик-психологик жараён ҳамдир. Чунки педагогик мақсадга йўналтирилганлик дидактик таҳлиlining асосий белгисидир. Агар филологик таҳлил, асосан, ёлғиз олимнинг ақлий фаолияти натижаси бўлса, ўқув таҳлили ўқитувчининг талабалар билан бевосита мулоқоти мобайнида амалга ошириладиган тадбирдир. Дидактик таҳлилнинг иштирокчилари кўпроқ бўлишади ва барча ақлий-эстетик операциялар қатнашчиларнинг имкониятлари ва савияларига мослаштирилган ҳолда бажарилади.

Ўқув таҳлилдан мақсад бадий асарни тўғри қабул этиш орқали ўқувчиларда шахслик сифатларини шакллантиришдан иборатдир. Дидактик таҳлилнинг вазифалари бадий асарнинг ўзига хослиги, жозибаси ва таъсир қилиш сабабларини аниқлаш орқали талабаларда таъсирчан қалб, ҳассос туйғулар, соғлом эстетик дид, равон ва ифодали нутқ шакллантиришдан иборатдир. Шунга кўра ўқув таҳлиliga бадий асар матнининг ҳаётий ва бадий мантиғи ҳамда эстетик жозибасини кафш этиш орқали тарбияланувчиларда комил инсонга хос маънавий белгиларни шакллантиришга қаратилган илмий-педагогик фаолият тарзида таъриф бериш мумкин.

Ўқув таҳлили кўпроқ шахслик хусусиятига таянади, чунки у жонли шахслар иштирокида амалга оширилади ва таҳлил қатнашчиларида муайян шахслик фазилатларини дунёга келтиришга йўналтирилади. Бунинг учун дидактик таҳлилда ўқувчиларнинг ҳиссиётлар оламига таъсир кўрсатиш керак бўлади. Ўқувчилар ҳиссиётларига дахл қилмаган ҳар қандай нарсаса лоқайд бўлишади. Талабаларнинг ҳиссиётига таъсир қилингандagina болалар асар ичига «киришади», асар қаҳрамонлари билан бирга «яшай» бошлашади. Ҳиссиётга таяниб қилинган таҳлил туфайли ўқувчилар бадий матнга руҳоний кўз билан қарайдиган бўлишади. Улар оддий ёзув белгилари замирига улкан инсоний таъдирлар, таъсирчан туйғулар, ҳадсиз фожиа ва қувончлар яширинганлигини ҳис этишади, уларни кашф этишади. Кашф этиш эса, ривожланишининг янги босқичлари сари ундайди.

Дидактик таҳлил илмий таҳлилдан фарқ қилиб, мантиқий силлогизмларнинг ўзигагина таяна олмайди. Негаки, ўқув таҳлилида ҳақиқат конкрет ёшдаги, муайян синфдаги ўзига яраша ҳаётий тажриба ва билимга эга бўлган ўқувчилар билан муайян вақт мобайнида иш кўрилади. Илмий таҳлилда эса таҳлилчи бу ҳилдаги чеклашни ҳисобга олмайди. Бунинг устига,

бу таълили вақт жиҳатидан ҳам чекланган бўлади ва таҳлил қилиш бир дарс мобайнида амалга оширилиши лозим эстетик-педагогик операциялардан иборат бўлади. Шу маънода, ўқув таълими педагогик жараёнининг узвий бир бўлаги ҳисобланади. Бадий асарнинг чекланмаган, адоги йўқ гўзаллиги билан иш қилган адабиётчи ўқувчилардаги ақлий ва ҳиссий таъсирлар чекланганлиги, муайян асарни ўрганишга қаратилган вақтнинг чегараланганлиги билан ҳамisha таъсирланишга мажбур бўлади.

Бадий асарни дидактик таҳлил этиш жараёнида ўқитувчи ва таълим фаолияти уч йўналишда уюштирилиши мумкин. Бу ҳолда таҳлилининг уч турини келтириб чиқаради. Биринчи йўналишда адабиёт ўқитувчиси фақат бадий матнга суянади ва унинг ички тартибига даҳл қилмаган, уни ўзгартирмаган ҳолда дарс димнидаги маънони, жозибани ўқувчиларга кўрсата боради. Бу йўналиш текстуал таҳлил дейилади ва бунда ўқитувчи кўпроқ фикрни кўрсатади.

Иккинчи йўналишда ўқитувчининг эътибори асардаги персонажларга қаратилади ва бадий маъно образлар руҳиятини аниқлаб бориш жараёнида табиий равишда келиб чиқади. Таълимнинг санъаткорлик маҳорати ҳам бадий образларнинг образлик жонли ва таъсирчан ишланганлигини идрок қилиш ҳолатида очиб борилади. Бу йўналиш тимсолли таҳлил дейилади ва унда ўқувчиларнинг ҳам фаол иштирок этишларига имконият бўлади.

Учинчи йўналишда эса таҳлил асосан ўқувчилар томонидан очиб борилиши кўзда тутилади. Ўқитувчи талабалари олдига муаммо қўяди ва уларни бу муаммони ечишга йўллайди. Асар таълими жараёнида ўқувчилар фақат олдин ўзлаштирган оғиниларидан фойдаланибгина қолмай, бир қатор янги эстетик-педагогик тушунчаларни ўзлаштириб ҳам оладилар. Негаки, улар умро фикр алмашадилар, баҳслашадилар. Табиийки, бу жараёнда ўқувчиларнинг маънавий оламида ҳам, ақлий дунёсида ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлади. Ўқув таҳлилининг бу йўналиши муаммоли таҳлил дейилади.

Таҳлилининг йўналишлари бир-бирини инкор қилмайди. Адабий таълим амалиётида таҳлиlnинг уч йўналиши деярли ҳамisha аралаш, қоришиқ ҳолда келади. Текстуал таҳлилни образларга таянмай туриб амалга ошириб бўлмайди. Муаммоли таҳлилни ҳам бадий матнга асосланмай бажариш мумкин эмас. Ҳар қандай муаммо матндан келиб Шарқи, ҳар қандай мустақил фикр ҳам матннинг сеҳру жозибасини очишга хизмат қилиши

жоиз. Текстуал таҳлилда матнинг маромини бузмаслик, муаллиф юрган йўлга, у ўрнатган бадий тартибга риоя қилиш устувор бўлади, лекин таҳлилнинг қолган икки турида ҳам бадий матн асосий ўрин тутати. Шу маънода, ҳар қандай таҳлил моҳият эътибори билан текстуал таҳлилдир. Чунки бадий асар юзасидан амалга ошириладиган ҳар қандай фаолият фақат матнга таяниши, матндан келиб Шарқи, матнинг жозибасини очишга хизмат қилиши лозим. Шунинг учун ҳам ҳар қандай йўналишдаги ўқув таҳлилни амалга оширишдан олдин, албатта, ўқувчилар бадий матн билан яхши таниш бўлишлари шарт.

Текстуал таҳлил 5-7- синф ўқувчилари билан олиб бориладиган машғулотларда кўпроқ қўлланилади. Айниқса, кичикроқ ҳажмли насрий асарларни дидактик таҳлил этишда бу йўналиш жуда қўл келади.

Катта ҳажмли эпик асарлар кўпроқ юқори синфларда ўрганилади. Уларни ўргатишда тимсолли таҳлил усулидан фойдаланиш яхши самара беради. Тимсолларнинг ўқувчилар томонидан жонли одамлар, ўз тақдирига, ўзига ҳос инсоний табиатга эга тирик кишилар тарзида қабул этилишига эришиш керак. Шундагина, бу тимсоллар туйган туйғулар ўқувчиларга ҳам юқади, таъсирлантиради, бинобарин, тарбиялайди. Ўқувчиларнинг бадий тимсолларни дарҳол ижобий ва салбий гуруҳларга ажратишларига йўл қўймаслик, ҳар бир бадий тимсолнинг қарама-қарши табиатли киши нуктаи назаридан қандай баҳоланиши мумкинлигига эътибор қаратилиши лозим. Ҳаётдаги одамларни жўнгина яхши ва ёмонга ажратиш нотўғри бўлганидек, бадий тимсолларни ҳам ижобий ва салбийга ажратиб ташлаш тўғри эмаслиги ўқувчиларга сингдирилиши зарур. Ҳаётдаги ҳар бир алоҳида одам ечими топилиши мумкин бўлмаган муаммодир. Бадий адабиёт ана шу алоқсиз муаммонинг қирраларини бутун мураккаблиги, жиҳвалари, соялари ва товланишлари билан тасвир этиш орқали ўқувчини ўзгари ҳис этишга, ўзига бевосита дахли бўлмаган бегона кимсанинг дардини англашга одатлантиради. Ўз табиати йўналиши ва адабий таълим қўйган педагогик вазифанинг характерига қараб, тимсолий таҳлил натижасида ҳар бир ўқувчи руҳиятида муайян сифатлар ҳосил бўлади.

Бадий асар муаммоли таҳлил этилганда, ўқувчилар бадий ва ҳаётий муаммони ўз тушунча ва тажрибаларидан келиб чиқиб ҳал этишга уринишади. Муаммоли таҳлил пухта бўлиши учун ўқувчилар бадий матн билан яхши танишибгина қолмай, уни тўлиқ ҳазм қилган бўлишлари ҳам керак. Чунки ўзлаштирилган фикр фикр уйғотади, сингдирилган ҳиссиёт туйғу қўзғатади.

Мазкур усул билан таҳлил этишда ўқувчиларни шунгаки асари тортиш керак эмас, балки уларнинг бутун кучи бадий асарнинг маъини очишга йўналтирилган бўлиши лозим. Мазкур таҳлил қўйилган самарани бериши учун матнга софисти ўқувчилар ҳаётий тажрибалари ва эгаллаган билимлари асосидан келиб чиқиб эркин ёндаша олишлари зарур. Мисол учун 9-синфда Софоклнинг «Шоҳ Эдип» асарида парча қўйилади. Агар мазкур асар муаммоли йўл билан таҳлил қўйилган бўлса, ўқитувчи болалар олдига: «Эдип гуноҳқорми?» деган савол қўйиши ва ўқувчилардан ўз фикрларини фақат асарни матнга таянган ҳолдагина асослашларини талаб этиши мумкин. Гуноҳ, гуноҳқорлик, айб ва айбдорлик, қисмат, инсон тақдирини сингари тушунчалар атрофида фикр юритиш асосида ўқувчилар Эдип шахсининг улкан фожиасини яқиндан, босқичта, ҳис этадилар.

Индиктив таҳлилга тайёргарлик ва амалга ошириш ҳар бир адабиёт ўқитувчиси учун доим ҳам икки босқичли жараён бўлиб боради. Биринчи босқич ўқитувчининг дарсга тайёрганиш жараёни бўлиб, эртасига синфда ўрганиладиган асарни ўзича таҳлил этидики, буни муаллимнинг индивидуал таҳлили дейиш мумкин. Иккинчи босқичда эса, ўқитувчи синфдаги ўқувчилар фикрларида дарсда муайян асарни таҳлил қиладики, уни ўқувчилар ёрдамида таҳлиллаш дейиш мумкин. Аслида, бу икки босқич бир жараённинг турли шариҳларидаги кўринишлари ва шу боис бир-бирига асло зид эмас. Лекин айни вақтда, бу икки фаолият турини фарқламасликни ҳам тўғри деб бўлмайди. Негаки, ўқитувчи бадий асар билан ёлғиз учрашганда, уни ҳаёлан индуктив таҳлил қилганда, эртанги педагогик вазиятни, ўқувчилар асосининг намоён бўлиш тарзини, ўзининг кайфиятини асосидан тўлиқ билиши мумкин эмас. Бинобарин, коллектив таҳлил жараёнида индивидуал таҳлилнинг айрим қирраларига муайян тахрирлар киритилиши, айрим жиҳатларга кўпроқ эътибор қаратилиши, ўқувчиларда ижобий туйғулар уйғотадиган ўринларга алоҳида берилиши, экспромтлар қилиниши табиийдир. Чунки адабиёт тарси - ижод. Ижодда эса ҳамма нарсани олдиндан тўлиқ режалаштириб бўлмайди. Тўлиқ режага тушган фаолият - ижод бўлиб олмайди. Шу боис адабиёт ўқитувчиси топқир, ҳозиржавоб, ҳар қандай вазиятдан чиқиб кетаоладиган, айни вақтда, бадий асарнинг эстетик маъносини назардан қочирмайдиган шахс бўлиши лозим.

Мактаб адабий таълимидаги энг жиддий қусурлардан бири шундаки, ўқитувчилар синфда ўрганиладиган бадий асарни олдин

индивидуал таҳлил этишга етарли эътибор бермадилар. Натижада, ўқитувчи фронтал (оммавий) таҳлил жараёнида муҳим бадий унсурни номухимдан ажратишга улгуролмай қолади. Ўқувчиларда эса бундай кўникма ҳали шаклланмаганлиги учун асар замиридаги бадий эстетик маъно пайқалмай қолиб кетиши мумкин. Бундай бўлмаслиги учун ўқитувчи индивидуал таҳлилдан эринмаслиги, таҳлил жараёнида талабаларнинг ҳиссиётларини уйғотадиган, уларда эзгу маънавий сифатлар пайдо қилиши мумкин бўлган ҳолатларни туғдириш йўллари олдидан режалаштириши керак.

Дидактик таҳлил ўқувчиларнинг иштирок этишларига кўра индивидуал, гуруҳий ҳамда оммавий сингари турларга ажратилади.

Индивидуал таҳлилда бадий матн билан танишиб чиқилгач, ўқитувчи ҳар бир ўқувчига алоҳида топшириқ беради ва талаба дарсликдан фойдаланган ҳолда ўша топшириқни бажариш учун алоҳида таҳлил билан шуғулланади. Масалан, Чўлпоннинг «Гўзал» шеъри ўрганилаётганда, ўқитувчи болалардан бирига шеърда истиорадан қандай фойдаланилганлигини, бошқасига, ўхшатиш қандай тасарруф этилганлигини, учинчисига эса, муболағанинг қайтарзда ўринли ишлатилганлигини аниқлаш ва шу асосда матнни таҳлил этишни топшириши мумкин. Ҳар бир болага таҳлил учун муайян вақт берилади ва тайёр бўлгач, ўқувчи жавоби тингланади.

Гуруҳларга ажратиб таҳлилга жалб этилган ўқувчиларда мусобақа туйғуси, коллективизм устувор ўрин тутати. Бир синфдаги ўқувчилар қандайдир белгиларга кўра бир неча гуруҳга ажратилади. Сўнг гуруҳларнинг ҳар бирига асар таҳлиliga доир алоҳида топшириқ берилади. Гуруҳларга ажратишда ўтирган ўрни, насабномларнинг ёнма-ён келиши, жинси ва ҳ.к. белгилар асос бўлиши мумкин. Энг муҳими, гуруҳларда ишчанлик руҳи ҳукмрон бўлишига эришиш ва ҳар гуруҳда бошқаларни ўз ортидан эргаштира оладиган ўқувчиларнинг бўлишини таъминлаш керак бўлади. Ҳаётот олами кенг, тафаккури учқур бўлган ўқувчилар бадий матндан, кўпинча, ўқитувчи ҳам пайкамай қолган жиҳатларни топишади. Бир неча кишилик гуруҳ ўқувчиларни бирлаштиради, фикрлар олишувига ўргатади, бирисининг ҳиссиёти ўзгасида ҳам туйғу уйғотади. Шу зайдда бадий матн яхшироқ идрок этилади. Бу ҳилдаги таҳлилда ўқувчилар бошқа гуруҳдагиларга савол беришлари мумкин. Гуруҳ аъзоларининг ҳаммасига бир хил баҳо қўйиш эса жиддий тарбиявий аҳамият касб этади. Чунки жавобни ким қилган бўлса-да, аслида у жамoa

қўйиш мақсадга мувофиқ.

Адабийлик мактабларининг 7-синфда Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романи ўрганилаётганда синф ўқувчиларининг тўрт гуруҳга ажратиш ва матн билан танишиб билиш учинчи соатда бу гуруҳлардан бирига Анвар ва Абдурахмон образларини ўрганиш ҳамда матнга таянилган ҳолда шунинг хос хусусиятлар ҳақида тўхташиш, иккинчисига Раъно образини жасурлик ва ҳиссиётга берилувчанлик сифатларининг образларини асослаш, бошқасига эса, Қобилбой ва унинг қўлига хос сифатлар, Султонанининг инсоний фазилатлари ҳақида қандай кўрсатилганлигини аниқлаш, тўртинчи гуруҳдаги ўқувчиларга эса, Анвар билан мулла Абдурахмон тўқнашуви ҳолатида персонажлар ҳолати уларнинг тилида қанчалик акс этганини аниқлаш топширилади. Топшириқлар бадиий матн билан ўрганилганидан кейин берилгани учун ҳам уни бажариш ҳолатидан кўп вақт талаб қилмайди. Дарслик-мажмуадаги парча билан ана бир танишиш мобайнида ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзларига берилган топшириққа дахлдор жиҳатларни кашф этишади. Бу ҳолатни таҳлил турини бирор адиб ижоди ўрганиб бўлингач, педагогичи машғулот тарзида уюштириш яхши самара беради.

Адабиёт ўқитиш тажрибасида кўпроқ қўлланиладиган таҳлил шакли оммавий (фронтал) таҳлилдир. Бунда кўпроқ ўқитувчи иштироки. Ўқувчилар таҳлил жараёнида ўқитувчи фикрлари билан янги йўқотиб қўймаслик ва қалғиб қолмаслик учун муаллим сўрашларини эътибор билан тинглайдилар. Шунини айтиш керакки, адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг жимгина ўтириб, мириқиб дарс олигани ўқитувчи муваффақиятидан далолат эмас. Ўқитувчи дарсин руҳий мувозанатини бузиши, уни ўйлашга, туйғулар оқибига тушишга мажбур этиши керак. Қанчалик жарагдор, қанчалик силлиқ, раvon ва саводли бўлмасин, ўқитувчи монологи адабиёт дарси олидига қўйилган вазифаларни бажаришга старли бўлиб қолмайди. Адабиёт муаллими ҳамма ва ҳар бир бола билан ишга ўрната билганда, уларнинг фикри ва юрагига чўғ ташлай оладиганига, болалар маънавиятига таъсир кўрсатади. Бунинг учун педагогик диалог зарур. Адабий таълимда диалог монологдан фарқироқдир. Шунинг учун ҳам ўзи кўп ишлаган ўқитувчи эмас, балки ўқувчиларини кўпроқ ишлатишга эришган ўқитувчи мохир педагог ҳисобланади. Монолог дарсининг умри қисқа бўлади, унинг таъсири кўнгирак қалиниши билан тугайди ва ўқувчиларнинг қўлида ҳам, тафаккурида ҳам чуқур из қолдирмайди. Яхши қўлтирилган ўқув таҳлили ана шу ҳолатга барҳам беради.

Монотонни камиди диалогга, имкони бўлса, қисқартириб айлантиради. Дарс кўпчилик фаол иштирок этадиган, маънавий қадриятлар, мантикий силлогизмлар тўқнаш келадиган жараёнга айланади. Тўғри уюштирилган фронтал таҳлил ўқувчиларни бадий матн қатига киришга ундайди.

Яхши ўқув таҳлили асар муаллифининг вақтлар оша олам ва одам билан қилган суҳбатидир. Оммавий таҳлил самарали бўлиши учун адабиёт ўқитувчиси дарслик ҳамда ундаги савол ва топшириқлардан яхши фойдалана олиши керак. Бундан ташқари, ҳар бир ўқитувчи ўқувчиларнинг тайёргарлик ва руҳий актив даражаси ҳисобга олиб тузилган, талабаларни иштирок этиши ундайдиган ҳамда таҳлилга чуқурроқ киришишга қорлайдиган ушбу савол-топшириқлар тизимига эга бўлиши керак. Бу тизим ўқитувчининг ўзи томонидан ишлаб чиқиши ҳам мумкин, шунинг ҳаммасабларнинг захирасидан олиниши ҳам мумкин. Бадий асарни битган ёзувчининг ваколатини олиб иш кўраётган ўқитувчи ижодкор билан ўқувчини учраштирадиган, мулоқотни кириштирадиган инсондир.

Дидактик таҳлилнинг бир қоидаси борки, унга амал қилмаслик адабий таълимни боши берк кўчага киритади. Бу олтин қоида шундан иборатки, қандай жанрда ёзилганлиги, қанча ҳажмда эканлиги ва қайси синфда ўрганилаётганлигидан қатъи назар, ўқитувчи бадий асар мазмунини сўзлаб бериши мумкин эмас. Афсуски, адабий таълим амалиётида ўқув таҳлилининг бадий асар мазмунини сўзлаб бериш тарзида тушуниш жуда кен ёйилган. Холбуки, ўрганилаётган асар мазмунини қатъи ҳикоялашнинг адабий таълим мақсадига мутлақо алоқаси йўқ. Чунки чинакам бадий асар учун ундаги воқеаларнинг ўзи эмас, балки ўша воқеалар рўй бериши мобайнида қаҳрамонлар руҳиятидаги пўртаналар манзарасининг акс эттирилгани муҳимдир. Бунинг устига, кўпчилик асл бадият намуналарида би-кўниккан маънодаги қайта ҳикоялаш мумкин бўлган мазмуннинг ўзи йўқ.

Қайта ҳикоялаш мумкин бўлган жойда санъат бўлмади. Санъатнинг санъатлиги, илоҳийлиги, ижодлиги, такрорланмаслиги ҳам, айнан, уни айтиб бериш мумкин эмаслигидадир. Ким бўлса ҳам, бошқа биров томонидан айтиб беришга уриниш бадий асарни йўққа чиқариш демакдир. Навоий тасвирлаган манзарани ёки Қодирийнинг поэтик ифодаларини улардан бошқа бирор кимни адиблар эришган бадий эффектга эриштирадиган тарзда айтиб бера олмайди. Адабиёт дарсларида ўқитувчиларнинг асосий вазифаси асардаги воқеаларни талабаларига айтиб бериш бўлади.

[illegible]

Индивидуал тахлилдан ўқувчиларнинг индивидуал ҳисобга олиш таъйини муҳим ўрин тутди. Таълимнинг алоҳида шахснинг индивидуал фаолияти ҳисобга олинганда, индивидуал шахснинг индивидуал ҳисобга олишнинг бўлиши бадий асарни синфдаги барча ўқувчиларнинг таълимга, ёнасага етказиш мумкин эмас. Адабий асарнинг алоҳида шахс миёси ва юрагидан ҳосиласи бўлиши таълимнинг юракларга етказиш орқали ўқувчи шахсини таълимнинг мақсад ҳисобланар экан, синфдаги ҳар бир ўқувчининг алоҳида юраги, ўзига ҳос руҳияти, кечинмалар ва таълимнинг хусусиятлари, эстетик таърибаси борлиги таълимнинг кўриш лозим бўлади. Бадий асар дидактик таълимнинг экан, ўқитувчи «умуман ўқувчи»ни эмас, балки таълимнинг кўришга келтирмаса, ижобий натижага эриша олмайди. Таълим таълими қалбига, руҳиятига таъсир кўрсатмоқ учун таълимнинг руҳиятига ҳос сифатлар ҳақида аниқ тасаввур бўлиши лозим. Бу ҳақда аниқ маълумот бўлиши учун ҳар бир таълимнинг руҳияти ўрганилган ва тахлил жараёнида болалар таълимнинг руҳияти ҳослик максимал даражада ҳисобга олинган бўлиши лозим. Шунинг учун ҳам ўқувчи қалби билан, унинг таълимнинг руҳияти кўришга тутинган ўқитувчи конкрет, жонли таълимнинг руҳияти келтирмай туриб, ўқув тахлилини амалга

ҳам фаоллаштириш, мувозанатдан чиқариш, бифарқликдан ҳалос этиш керак. Шундагина талаба таҳлил қилинаётган асарга қизиқади, қизиққан - асар маънавий қадриятларига эргашади, эргашган - юктиради, юктирган - ўз маънавияти устида ишлайди, ишлаган - тарбияланади. Алоҳида шахс сифатида бадий асарларни қабул қила билиш ўқувчини биологик мавжудотликдан қутқариб, уни ижтимоий зотга айлантиради. Одамнинг ҳаётига руҳ, гўзал мазмун беради, уни таъсирчан, нурли қилади. Ўқув таҳлилининг индивидуаллиги тамойилига риоя этиш ўқитувчидан жуда кўп меҳнат, катта ақлий-руҳий зўриқишни талаб этади. Негаки, айни бир вақтда ҳамма билан бирдай ва ҳар бир бола билан алоҳида ишлаш олиш осон эмас.

Дидактик таҳлил бир-биридан тамомила фарқ қилувчи ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти бирикувидан иборат бўлганлиги учун ҳам илмий таҳлилда қўйилмаган зарур бир талабга риоя қилиниши шартдир. Бу талаб ўқитувчи билан ўқувчиларнинг таҳлилга жалб қилинган асар юзасидан бир хил хулосага келиши шарт эмаслигидир. Атрофлича таҳлил қилинган, эстетик жозиба манбалари очилган бадий асар ҳақида синфдаги ўқувчилар ўқитувчи истаганидай фикрлаши, ўқитувчи чиқарган эстетик хулосага келиши мажбурий бўлмаслиги лозим. Негаки, ҳар бир алоҳида шахснинг дунёни идрок этиш, тушуниш, таъсирланиш ва хулоса чиқариш тарзи бор. Бадий асарни тушунишдаги ўзига хосликнинг манбалари жуда кўп ва у ҳақда узоқ сўз юритиш мумкин, лекин энг муҳими, ўқитувчи ўша ўзига хосликни бир хилликка томон зўрлаб йўналтирмаслиги зарур. Барчанинг бир хил ўйлашига эришиш - кўлга киритилиши мумкин бўлган педагогик натижаларнинг энг ёмонидир.

Адабиёт ўқитувчиси учун унинг хулосаларига қўшилмайдиган ўқувчини тарбиялаш энг катта ижобий натижадир. Чунки адабий таълим учун бирор асар таҳлили натижасида ундан чиқарилган хулоса эмас, балки шу хулосага келгунча босиб ўтилган ҳиссий-мантикий йўл муҳимроқдир. Бу йўлда ўқувчи ўйланишга, изланишга, маънавий қадриятларни солиштиришга мажбур бўлади. Агарда ўшандай мантикий-бадий операциялар натижасида бола ўқитувчисининг қарашларидан фарқ қиладиган ва ҳатто зид хулосага келган бўлса ҳам қувонмоқ керак.

Ўқитувчи тарбияланувчисидан фақат бир нарсани: ўз фикрини бадий матнга таянган ҳолда асослашни талаб қилишга ҳақли. Бадий матн эса ҳар бир китобхон томонидан ўзинча талқин этилиши мумкин. Адабиёт дарслари шахслараро муносабат натижасида шахслик сифатларини шакллантиришга қаратилган

қараш ҳамдир. маълумки, ижод қарашлар ва хулосаларнинг хилма-хиллиги таянади.

Дидактик таҳлилда ўқувчи ва адабиёт ўқитувчиси дарсларининг ҳар хил бўлиши мумкинлиги, асло адабий асар таълимида ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлиги таъминлигини инкор қилмайди. Филологик таҳлилдан фарqli тарзда ўқув таҳлили икки баъзилини жараёндр. Унда таҳлил қилувчи: тушунтирувчи-ўқувчи билан, таҳлил қилувчи: тушунувчи-ўқувчи фаолияти боришкан ҳолда намоён бўлади. Бу иккала томондан бири қарашимаса, ўқув таҳлили юзага келмайди. Дидактик таҳлилда таълим фаолияти алоҳида аҳамият касб этади.

Ўқувчининг эстетик фаолиятини активлаштириш, дидини қирини орқали унинг шахсини камолот сари йўналтириш адабий таълимининг пировард мақсади ҳисобланади. Шунинг учун ҳам дидактик таҳлилда ўқувчи-ўқитувчи ҳамкорлигига эришилмаса, эстетик мақсадга эришилмайди. Ўқувчига дидактик таҳлилни таъминлаш ва қабул қилувчи дебгина қараш адабиёт дарсларини таълим чиқарувчи хатодир. Айни вақтда, ўқитувчи ўқувчиларнинг фикрлари, туйғулари билан мутлақо иши бўлмаслиги керак, таълим ўзига маъқул келган ҳар қандай хулосага келса ҳам бу хулосага деб қараш ундан кам бўлмаган хатолликдир. Тўғри, дарсларнинг фикрий ҳурлигига дахл қилмаслик, уларни бир хил хулосалар сари зўрлаб «ҳайдамас»лик зарур, лекин ўқувчиларнинг фикрий фикрлашларига имкон бериш бошқаю, уларнинг ҳиссий таълимий фаолиятларини ўз холига ташлаб қўйиш мутлақо бошқа муаммалардир.

Дидактик таҳлилда юқори даражадаги самарага эришмоқ учун таълим билан ўқитувчи ҳамкор бўлмоғи, бир умумий маррани таъминламоқлари ва унга эришиш сари ҳамкорлик қилмоқлари зарур. Акс ҳолда, адабий таълим олдида турган вазифалар бажарилимай қолади. Чунки айна бир фаолиятни амалга оширувчи икки куч бошқа-бошқа ҳаракат қилса, уларни боғлаб турувчи таълимий ришта бўлмаса, бундай фаолиятнинг қандай самара қириниши маълум. «Ўзига хос баҳо беришга, мустақил равишда хулосалар чиқаришга одатланаётган ўқувчилар муҳокама қилинган масалалар юзасидан ўқитувчи билан таллашиб-боришсалар ҳам, аямай баҳсашсалар ҳам, у билан келиша-олишсалар ва ўзига хос қарорга келган бўлсалар ҳам унинг қириндан боришлари, унга ишонишлари, унинг ижодий иродасини қиринлаб туришлари керак», - деб ёзади адабиёт дарсларида қилувчи-ўқувчи муносабатларининг қирраларини қоят

В. Хазан⁸. Адабиёт ўқитувчиси ўз талабаларининг фикрларини бўлмаганлиги, ўз қарашларини билдиришга йўл қўйиб берганлиги ва бирор хулосага зўрлаб олиб келишга уринмаганлиги учун ҳам ўқувчиларнинг ишончини қозонади ва уларнинг ҳамкорига, бошлар эвристик фаолиятининг шеригига айланади.

Дидактик таҳлил юзига Шарқи учун ўқувчи фақат эшитувчи мақомида бўлиши етарли эмас, у, албатта, таҳлил қилувчи мартабасида бўлиши керак. Адабиёт дасрлари тенг томонлар фаолияти эканлиги, бу фаолият иштирокчиларидан бири бўлмиш ўқитувчи фақат ҳаётий тажрибасининг бойлиги, бадий асарга муносабат малакасини эгаллаганлиги, эстетик мезонларнинг шакллانганлиги билангина ўқувчиларидан ажралиб туриши ёдда тутилиши лозим. Гарчи, ўқувчилар синфда ўрганиладиган асарларни ўқитувчи сингари олдиндан тўлиқ ўқиб чиқмаган бўлсалар-да, ўзларининг ахлоқий мезонларига, маънавий тажрибаларига эгадирлар. Чунки ҳар бир инсон дунёга келган кундан бошлаб, ўзи билиб ёки билмай маънавий тажриба орттираверади. Бинобарин, ўқувчилар ҳам бадий асарни талқини қилиш, унга қадриятлар нуқтаи назаридан баҳо бериш ҳуқуқига эгадирлар. Адабиётнинг мактабда ўрганиладиган ўзга ўқув предметларидан асосий фарқи ҳам шунда. Бу тўғрида машҳур рус адиби Юрий Карякин шундай дейди: «Физика, математика ва б.к. шу каби предмет ўқитувчилари учун ўқувчи, қўполроқ қилиб айтганда, «ёзилмаган қоғоздир», уларнинг дарсадаги ўзаро муносабатлари тенг эмас. Асосий иши инсоннинг маънавий тажрибасини таҳлил қилиш бўлган адабиётда эса аҳвол тамомила бошқача. Бу ерда ўқувчига «тоза қоғоз» деб қараш бутун ишни йўққа чиқаради. Бундан аввал «ёзилганлар»ни ҳисобга олмай туриб «ёзиб» бўлмайди. Ўқувчи (ҳатто биринчи синфдаги болакай ҳам) ўзига яраша улкан маънавий тажрибага эга ва адабиёт ўқитувчиси билан ўқувчи орасидаги муносабат кўп даражада тенгдир. Чунки бу муносабатлар, аввало, тенг одамлар ўртасидаги муносабатлардир: фақат ўқитувчи каттароқ ҳаёт тажрибасига эга ҳолос⁹».

Адабиётдан бошқа предметларни ўқитишда муаллим ўқувчи билмайдиган нарсаларни ўргатади, ўқувчиларнинг ўқитувчи ўргатмоқчи бўлган билимлар мажмуини олдиндан билиши деярли мумкин эмас. Адабиётда эса билим бериш эмас, балки тарбиялаш, баркамол шахснинг маънавий дунёсини шакллантириш мақсад

⁸ Кап-Калик А. В., Хазан В. И. Психолого-педагогические основы преподавания литературы в школе. М.: «Просвещение», 1988. С. 254.

⁹ Карякин Ю. И. И про тебя это история // «Литературное обозрение». 1979. №1. С. 45-48.

...объектини. Демак, ўрганилаётган асарларда ҳам асарларнинг ёхуд муаллифнинг маънавий олами тасвирланади. Бу текширишда ўқувчи ва ўқитувчи баробар, тенг ҳисобланган иштирок қилиши керак. Чунки бола ҳам ўзига яраша асарнинг таърибага, ахлоқий ўлчовларга эгадир.

ИЛМИЙ ТАҲЛИЛДА ШАКЛ ВА МАЗМУН

ИТЛА:

Шакл тушунчасининг фалсафий-эстетик моҳияти.

Мазмун тушунчасининг мантиқий моҳияти.

Таҳлил жараёнида шакл ва мазмун муносабатининг аҳамияти.

Шакл ва мазмун муносабати эстетик муаммо сифатида.

ТАҲЛИЛ ТУШУНЧАЛАР:

«Шакл», «мазмун», «шакл ва мазмун тушунчаларининг ўзаро муносабати», «бадиий таҳлилда мазмуннинг ўрни», «бадиий таҳлилда шакл мавқеи», «шакл ва мазмуннинг фалсафа ҳамда эстетикадаги ўрни».

Бадиий асарни таҳлил қилиш ҳақида гапирганда, мазмун ва шакл бирлиги ҳамда уларнинг ўзаро муносабатлари масаласига ҳаққондан тўхталिश лозим. Ҳақиқат, бадиий таҳлилга тортилган ҳар қандай бадиий шакл (асар)дан бадиий мазмун кутилганидек, ҳар қандай мазмун бирор ифода тарзини топиши шартдир. Бадиий асарлар илмий таҳлил қилинганда мазкур муаммо фақат эстетик планда қўйилади. Ўқув таҳлилига тортилган асарларга мантиқий эса шакл ва мазмун масаласи ҳам эстетик, ҳам ахлоқийлик проблемадир.

Мафкура эстетик тафаккурга ҳам ҳукмронлик қилган замонларда бадиий асарлардаги мазмун ва шакл муносабатига фалсафа илмидагидай қаралди. Яъни бадиий ҳодисанинг ўзига хос тарзини ҳисобга олимай, унга соф илмий феноменга қараб қарагандай муносабатда бўлинди. Шу сабаб адобиётшуносликда бадиий асарнинг мазмуни бирламчи бўлиши, бадиий шакл эса иккинчи даражали мавқеда бўлиши керак деган қараш қарор топди. Санъатда таъсирчан, оригинал, ҳеч қимликка ўхшамаган шакл эмас, балки қай тарзда айтилса-да, мазмун бирламчи аҳамиятга эга деб қараш, бадиий жиҳатдан ҳар бир бўлса-да, очиқчасига коммунистик мафкура талабларига хизмат қиладиган, марксистик гояларни фанатовчи битикларнинг бадиият намунаси тарзида қабул қилинишига қаратилган, адабий сиёсат эди.

Мазмунни бирламчи деб қаровчи адабиётшунослик бадиий асарнинг қандай ёзилганлиги билан эмас, балки унда нима ҳақда сўзланганлиги билан кўпроқ қизиқар ва шу тариқа адабиётда

мавзу ҳукмронлиги вужудга келарди. Расмий социалистик адабиётшунослик шу боисдан ҳам ижодий метод муаммосига ҳаддан ташқари катта аҳамият қаратар ва нима қилиб бўлса ҳам адибларнинг тафаккурида марксизм-ленинизм ўрнашиб қолишига жаҳд қиларди. Шунинг оқибати ўлароқ, партия қарорларини персонажлар ҳаёти мисолида акс эттиришни уддилайдиган косиб қаламкашлар қатлами пайдо бўлди. Улар истиган мавзудаги «асар»ларида партиявийликни, синфийликни, коммунистик гоявийликни меъёрида тасвирлай билишар ва шу боис замонининг энг етук ижодкорлари сифатида қабул этилардилар.

Шакл ва мазмун тушунчаси, аслида, бир-бирига зид бўлмаган ва бири бошқасини тақозо этадиган эстетик категориялардир. Бадий шаклнинг бадийлиги шундаки, у муайян эстетик мазмунни таъйин. Бадий мазмун эса фақат ақлга эмас, балки ҳиссийатга ҳам таъсир этадиган шаклда ифода этилиши билан фалсафий маънодаги мазмун тушунчасидан фарк қилади. Шундан кўринадики, мазмун бирламчиси ёхуд шакли сингари баҳслар атай ўйлаб топилган ва санъатни мафкурага бўйсундиришга қаратилган муаммодир. Бу гўё жон муҳимроқми ёхуд тана деган баҳсга ўхшаб кетадиган, самарасизлиги бошданоқ аён бўлган тортинувдан бошқа нарса эмас. Бадий асарнинг шакли билан мазмуни бир-биридан ажратиб бўлмайдиган, шу боисдан ҳар иккови ҳам бир пайтнинг ўзида бирламчи аҳамиятга эга тушунчалардир. Социалистик адабиётшунослик бадий мазмун билан гоя тушунчасини аралаштириб талқин этишга мойил эди. Ҳолбуки мазмун ўз-ўзича гоя эмас. Мазмунда ҳолислик, объективлик, табиийлик мавжуд бўлса, гояда тенденциозлик, тарафкашлик, субъективлик устувор бўлади.

Бадий таҳлилда шакл ва мазмун муносабатининг ҳал қилувчи аҳамияти бор. Ҳар қандай мазмун бирор шаклни тақозо этгани ва муайян шаклдагина мавжуд бўлганидек, ҳар қандай шакл ҳам муайян мазмунга эга. Шунинг учун ҳам дунё адабиётшунослигида мазмунли шакл (содержательная форма) тушунчаси қўлланилади. Бадий ижодда шаклни мазмунга қарши қўйиш ва уни иккламчи деб қараи мумкин эмас. Бадий асарнинг бадийлиги айнан шаклда намоён бўлади. Шакл ва мазмун муносабати фалсафий, эстетик ва дидактик муаммо сифатида комплекс қаралиши лозим. Уларнинг ҳар бирига ўзига хос ёндашув талаб этилади. Бадий асарда қандай ифодаланиш ҳамини ҳам нимани ифодаланиш билан ёнма-ён келади ва аҳамияти ундан кели эмас. Бадий матнда шакл мазмунни ифодаланиш воситасигина

қилишнинг асосини жозибали, ҳиссий, таъсирли қилиш омили бўлади.

Ҳақиқатда шунга кўпроқ эътибор бериш керак: шаклгами мазмунга? Ўки бадий асардаги шаклдан мазмун сари бориш керакми? Аввало, мазмунни англашдан шаклни талқин қилиш керак. Мазмуннинг маъқулми қабиллидаги саволларга жавоб бериш керак. Шаклнинг, балки амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Агар бадий асарнинг қарашларда мазмун тушунчасига гоёга айланган бўлганда ёндашув ҳукмрон бўлмаганда ва ҳар қандай асарга, ҳар қандайдан гоёни илгари суради тарздаги саволни бериш керак бўлмаганда, шакл ва мазмун сингари айрилмас бутунлик бўлади. Бу тахлит масала қўйиб ўтирилмас эди. Ҳолбуки, ҳозир бадий асардан, аввало, гоё қидирадиган ва шу боис бадий асар бадий асар таҳлилидан: «Адиб мана бундай асарни қабиллида хулоса чиқаришни талаб этадиган филолог бўлган» деган асар анчагина.

Амалда, таҳлилда шаклдан мазмун сари бориш керак. Шаклнинг гўзаллигини кашф этиш имкониятлари чексиздир. Бу боис таҳлилчиларга фаолиятнинг чексиз имкониятлари бўлади. Шаклнинг қирралари кашф этилгани сари ундан бадий асарнинг бадий мазмун теранлашиб, хилма-хиллашиб боради. Асар таҳлили гоё қидиришдан бошланадиган бўлса, ақидани ақидаса, ҳукму хулосасига дуч келади. Ақидда бор жойда асар парвозига ўрин қолмайди. Ҳаёлот парвози тўхтаган асар бадий асар ҳам йўққа чиқади. Айниқса, мўъжизакор лирик асар таҳлилга тортилганда, ўқувчиларни ақидаса етаклаб боради. Уларга бадий либос замиридаги жозибадан ўзгариб бўлиш имконини бериш керак.

Ҳақиқатнинг «Бинафша», «Гўзал», Усмон Носирнинг «Юрак», Абдулло Оғимжоннинг «Ҳолбуки тун», «Ғазал», А. Ориповнинг «Қирғиз муҳаббатим», «Баҳор», «Сароб», Рауф Парфининг «Бир тўғмоқда», «Ёмғир ёғар», «Хато қилдим», Омон Ёлғошнинг «Кўшиқ» сингари ички шеърин асарларининг асосида осон бўй бермаслиги ҳам мукамал бадий шаклга эришган ва чуқур мазмун гўзал шаклнинг сеҳрли қаърига эришганидир. Бу асарларнинг сирли бадий либосга эришгани фақат воқеаларни мантиқий тушунчалар мезони билан «таҳлил»га одатланиб қолган мутахассисларни қийнаб қўяди. Булар баъзан бу эстетик шакллардан қандай бадий мазмун бергани мумкинлигини билишмайди. Бадий асарларни таҳлилда мазмунни англашга тутишадан иш бошлаган мутахассис бу ички асарларнинг бутун жозибасини, ўзига қизиқини назардан кочиради. Мазмун излашга зўр берган киши

ўз-ўзидан бадий матндан узоклашиб бораверади. Бадий матн соҳирлиги эса ўқувчи назаридан четда қолаверади. Шу жиҳатдан, Р. Парфининг «Ёмғир ёғар» шеърини таҳлили характерлидир:

Ёмғир ёғар, шигалаб ёғар,
Томчилар томчилар сочимга,
Ёмғир ёғар, шигалаб ёғар,
Ҳам қайғумга, ҳам қувончимга...

Рауф Парфининг уч тўртликдан иборат мўъжазгина шеъри шу таҳлит бошланади ва унинг тенг ярми - олти мисраси «Ёмғир ёғар, шигалаб ёғар» сатрлари такроридан иборатдир. Филолог - таҳлилчи муштарийларнинг эътиборини мисралар замирига яширилган жозибани топишга қаратишдан иш бошлаши керак. Шигалаб ёғаетган эзгин ёмғир, ёмғир тагида руҳи гоҳ маҳзун, гоҳ хушнуд турган шоир, сочларга томаётган томчилар, ёғаетган ёмғирнинг лирик қаҳрамон қайғусига ҳам, қувончига ҳам барабар томчилаётгани тасвири ўқувчилар руҳий ҳолатида безовталиқ пайдо қилади. Улар ёмғир тагида турган нозиктаб лирик қаҳрамон ҳолатини ҳис қиладилар, унинг кечинмаларини ёғаетган ёмғир сингари моддий нарса тарзида кўз олдиларига келтирадилар.

Шоир ёмғир ёғаетгани ҳақида хабар бермайди, балки ёмғирни шеърхон кўз ўнгиде «ёғдиради». Ўқувчи мисраларга жо қилинган сўзлар орасидан ёмғирнинг беҳудуд шитирини, чаккиллаб томаётган томчиларни «тонади». «Ёмғир ёғар, шигалаб ёғар, Томчилар томчилар сочимга...» мисраларидаги кетма-кет такрорланаётган «ч» товуши чаккиллаб томаётган томчининг оҳангини беради. Айни вақтда, шеърхон томчилар сўзининг ёнма-ён келаётганига эътибор бериш, бир сўзнинг бир мисрада икки бор такрорланишига диққат қилиш жараёнида унинг икки маъно ташишини кашф қилади. Олдин қўлланган «томчилар» от сўзлар туркумига мансуб бўлиб, урғу «и» товушига тушишини, кейинги «томчилар» сўзи эса, феълга мансуб бўлиб, урғу «о» товушига тушишини билиб олади. Бир қарашда тамомила бир хил бўлган икки сўзнинг ёнма-ён қўлланилишидан ўшанча бадий маъно топа билиш кишининг фантазия уфқини кенгайтиради, олам гўзаллигини теранроқ ҳис қилишига йўл очади. Шигалаб ёғаетган ёмғир сеҳрига берилиб ёмғирни унутган, унинг сирли мусиқасига асир бўлган шоирнинг кўнгли ҳам ёмғирга айланади ва шеър сўнгида шундай мисралар қуйилиб келади: «Ёмғир ёғар, шигалаб ёғар, Ёғ бошлар қоғозга кўнгил». Матн таҳлилига тўғри йўналтирилган шеърхонлар асар бадийати шаклга моҳирлик билан жойлаштирилишини топа оладилар ва бу нарса уларнинг нафақат

асарнинг ривожига, балки тафаккур тараккиётига ҳам таъсир кўришни ишбу ҳасасидир. Демак, таҳлилنى шаклни кашф қилишдан бошлаган ундан келтириб чиқариш мумкин бўлган мазмунни йўққа чиқармайди, балки унинг таъсир кучини кўрайдиган хизмат қилади.

Шаклга эътиборсизлик, унга бенисандлик билан қараш асарнинг бутун гўзаллигини йўққа чиқаради. Бадий асар - шакл ва маъно, дахлсиз бутунлик. Тирик одамнинг бирор мучасини бенисандлик билан кўчириш изсиз ўтмаганидек, чин бадий асарга асарнинг ҳам тегиниб бўлмайди. Яхлитлигига дахл қилинган асар асарнинг шиддан айрилади. Э. Воҳидовнинг «Ихлос» деб аталадиган асари бор. Шеърдаги тўрт мисра оддий мантиқ талабига мувофиқ грамматик қоидаларга мос тарзда ўзгартирилганда, асар асарлигини йўққа чиқади:

Чини қайтди орзулари ёшдек тўкилиб,

Қароод бўлди қалбидаги буюк эҳтирос.

Ўз одифий бир ҳолатнинг қурбони бўлиб,

Сўнди у кун пок юракдан буюк бир ихлос.

Бу тўғрилиқнинг бирорта ҳам сўзини ўзгартирмаган ҳолда грамматик қоидаларга мувофиқ тарзда жойлаштириш мумкин: Чини орзулари ёшдек тўкилиб қайтди. Қалбидаги буюк эҳтирос қароод бўлди. Буюк бир ихлос тасодифий бир ҳолатнинг қурбони бўлиб у кун пок юракдан сўнди». Шеърда ифодаланган мазмунга асарнинг ҳам дахл қилинмади. Мантикий-грамматик жиҳатдан асарнинг гапларни жуда тўғри жойлаштирилди. Аммо мантикий-эстетик жиҳатдан фирт нотўғри йўл тутилди ва шаклга дахл қилинган учун гўзал бадий ҳодиса йўққа чиқарилди. Қарадигани, бадийят учун, шакл ҳам устувор аҳамият касб этар экан. Лекин бадий асарларда сўз эмас, балки бирор товуш ёки бадий ўзгартириб юборилиши ҳам катта эстетик талофатларга собаб бўлади. Хуллас, бадий таҳлилда ўқувчига бадий шаклни кўрсатиш, унинг аҳамиятини англаш йўллари ўргатилса, асардан бадий йўсинда келиб чиқадиغان бадий маънони тўлиқ илғаб олишга муваффақ бўлинади.

Шаклнинг устувор мақоми, бадий ижодда унинг тутган ҳолати рутбаси, айни вақтда, шаклнинг мазмундан ажратиб қаралиши мумкин эмаслиги ҳазрати Навоий томонидан «Хайрат асарор» асарида гўзал йўсинда тасвир этилган:

Сўз аро ялғон киби йўқ нописанд,

Асар анинг назмини доно писанд.

Унда тишлар дури манзум эрур,

Чун сочилар қиймати маълум эрур.

Варду шажар шохид эрур боғ аро,
Лек ўтин силкидадур тоғ аро.

Мунда паришонлиғи нохуш қилиб,
Анда мураттаблиғи дилкаш қилиб

Дафтари назмида чу шерозадур,
Гул варағи гулшан аро тозадур.

Узди чу шерозани дафтари,
Ел учурур ҳар варағин бир сари.

Назм анга гулшанда очилмоғлиғи.
Наср қаро ерга сочилмоғлиғи.

Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди тенгри каломида назм.

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсин анинг сурати ҳар не дурур.

Назмки маъни анга марғуб эмас.
Аҳли маоний қошида ҳўб эмас.

Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Ёраб, ани халқ дилафрўзи эт,
Хаста Навойға дағи рўзи эт.

Кўринадики, бадий таҳлил асносида шакл ва мазмун муносабатининг эстетик меъёри топилган ҳамда унга амал қилинган ҳолдагина чуқур бадий таҳлил қилиш мумкин.

БАДИЙ ТАҲЛИЛДА ОБЪЕКТ ВА СУБЪЕКТ МУНОСАБАТИ

РЕЖА:

Объект тушунчаси ва унинг моҳияти.

Субъект тушунчаси ва унинг асар бадий маъносини тайин этишдаги мавқеи.

Объект ва субъект муносабатининг бадий таҳлилдаги ўрни.

«субъект» ҳақиқатлари, ижтимоий ондаги янгиликларининг баъзи субъект муносабатлари характерига таъсири.

ТАҲЛИЛ ТУШУНЧАЛАР:

«Объект», «субъект», «объект ва субъект муносабатлари», «объектнинг бадий матни», «субъектдаги эврилишлар», «объектнинг ҳолатлари».

Таҳлил қиладиган кишининг ҳошия-иродасига боглиқ ҳолати ҳолда мавжуд бўлган ва ўз ҳолича ўқувчиларга эстетик таъсир кўрсатишига қобил бўлган бадий воқелик «объект» деб аталади. Объект, яъни бадий асарга хос жиҳатларни тадқиқ қилиш ва кашф этган эстетик маънолар билан бошқа объектиларни ҳам ошно қилишига тутинган шахс – «субъект» аталади. Бадий асарни таҳлил қилишда таҳлилчи – субъект объект, яъни бадий матн ўртасида тўғри муносабатнинг таъсирини таҳлил сифати учун гоаят муҳимдир. Ижрочи асарни яшайётган бадий матнга алоҳида қизиқиш, эҳтирос билан қараётгандагина унинг жозибасини, яширин ички қиёматларини топиши мумкин. Агар субъект объектга лоқайд қараётган бўлса, ундаги кўзга яққол ташланиб турмайдиган жиҳатларни пайқамай қолаверади. Ҳолбуки, илмда айнан объектнинг совуққонлик ҳулосаларнинг ҳаққонийлигини сезиш мумкин. Бадий таҳлилда эса, совуққонлик, холислик, объектни бадий матннинг жозибасини сезмай қолишига олиб келиди.

Шахснинг ҳам диққатга моликки, бадий матн, яъни объект асарни таҳлилларда идрок этилганда, ўқувчига турлича таъсир кўрсатиши мумкин ва бу ҳол табиийдир. Бадий матн туйғу ва ҳолатнинг биргаликдаги фаолияти маҳсули бўлганлиги учун ҳам объект асар таҳлилчининг ҳиссий ҳолати қандайлигидан ҳамда таҳлилчи қай йўналишда таркиб топганидан келиб чиқиб, унга таъсир таъсир қиладди. Шунинг учун ҳам бадий таҳлил таъсирини таҳлилчи – субъект объектга хос хусусиятларни таҳлил амалга оширилайётган вазиятдаги манфаатидан келиб чиққан ҳолда кўриши ва кўрсатиши мумкин. Таҳлилнинг мутлақ ҳолатида бўлмаслиги таъминли ҳам бу ҳолни бир қадар таъминлади. Айни бир матн бир даврда яшайётган турли ўқувчилар томонидан ҳам турлича қабул этилиши ва уларнинг таъсирини ўз қарашларини матндан келтирилган далиллар билан таъсирини олишлари мумкин. Илмнинг бошқа соҳаларида эса бу ҳолатни ҳар хилликка ўрин бўлмайди. Аммо бадий таҳлилда таъсир – субъектнинг холис эмаслигини жўн тушунмаслик керак бўлади. Негаки, таҳлилчининг ҳар қандай фикри унинг шахсий ҳолатидан бўлса ҳам, лекин субъект бу ҳулосага фақат шахсий

хоҳиш-истаги туфайли эмас, балки муайян аниқлиқнинг эстетик операциялар ҳамда қандайдир бадий қарашлар тизимига таяниб етиб келади. Ана шу жараён бадий таҳлилнинг илмийлигини таъминлайдиган жиҳатдир. Лекин бу хил хулоса ва қарашлар тизими қандайдир ўзгармас ва қатъий илмий қоидалар тарзида эмас, балки бадий матни англашдан келиб чиқадиган адабий мулоҳазалар тарзида моддийлашади. Бадий таҳлил сўзнинг объектив мавжудлиги ҳам, таҳлилчининг субъектив-руҳий қарашлари ҳам эмас, балки интерсубъектив бадий реалик тарзида намоён бўлса, илмий йўл тутилган бўлади.

Бадий таҳлилда субъектнинг билим даражаси, шахсий сифатлари, маънавий дунёси каби жиҳатлар таҳлилнинг тўлаллиги, чуқурлиги ва аниқлигини таъминлайдиган омиллардир. Бадий таҳлилнинг тўлаллиги бадий матнга яхлит тартибли бутунлик тарзида ёндашишни англатади. Ана шу яхлит тартибли бутунлиكنинг катта қийматга эгаллигини, улкан мақсадга эришишга қаратилганлигини англаш йўлидаги изланишлар таҳлилнинг чуқурлигини билдиради. Бадий матндаги шахсга ва ижтимоий қатламларга хос индивидуал ҳамда универсал жиҳатларнинг аниқлаб олинганлиги, адабий сўзда шахсий тақдорланмас ва қонуний универсал жиҳатларнинг чамбарчас алоқасини кўрсатиш борасидаги илмий тадқиқотлар таҳлилнинг аниқлигини кўрсатади.

БАДИЙ МАТНИ ТЕКШИРИШДАГИ ИЛМЙ МАКТАБЛАР

РЕЖА:

Таҳлил тарихи, унинг кўринишлари.

Типологик таҳлил белгилари.

Қиёсий таҳлил сифатлари

Функционал таҳлилга хос хусусиятлар.

Социологик талқин белгилари.

Формал таҳлил.

Структурал таҳлилга хос жиҳатлар.

Матн интерпретацияси ва ҳерменевтика.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Типологик таҳлил», «қиёсий таҳлил», «функционал таҳлил», «социологик таҳлил», «формал таҳлил», «структурал таҳлил», «матн интерпретацияси», «ҳерменевтика», «таҳлил ва ҳерменевтика муносабати».

Агар дастлабки бадий асар ҳазрати Одам томонидан яратилган бўлса, ўша замонлардан буён бадий матни ўрганиш,

тушунтиришга уриниб келинмокда. Чунончи, одамиятга нозил бўлган барча мукаддас китоблар ҳам инсониятнинг энг буюк ақл ва эркин томонидан тафсир қилиб келинган. Маълумки, бу китоблар бир даражада бадий асарлар саналарди. Ғарб эстетикасида мукаддас китобларнинг тафсирига «эксегез» - таълиқ, тушунтириш деб қаралган. Бадий матнни ўқиш, тарбия ва изохлашга қаратилган илмий-эстетик фаолиятнинг асосий тарихи мобайнида таҳлилнинг: типологик, киёсий, функционал, социологик, формал, структурал сингари турлари белгиланган. Бадий асарни текширишнинг юқорида саналган турлари ё матн интерпретацияси ва ёки ҳерменевтикаси асосида амалга оширилган.

Бадий матнга таҳлилчи ўз мақсади, фалсафий қарашлар асосида эстетик тайёргарлик даражаси, илмий ва бадий савияси ва бошқалардан келиб чиққан ҳолда ёндашади. Бадий асарнинг амалга оширишда турли миллатлар ва минтақаларда турли муносабатлар тизими қарор топган. Шарқ ва Ғарб адабиётларида бадий матнга тамомил турлича муносабатда бўлиб келинган. Шарқ, хусусан, Туркистонда бадий асардан, бироқни навбатда, санъат талаб этилган. Бадий матннинг тафсири, ўзига хос, бетакрор, нафис ва қутилмаган бўлишига эстетик қаратилган. Ғарбда эса бадий матндан кўпроқ ижтимоий ҳаётни кидирилган, бу ҳол социологик, функционал таҳлил ёки бадий асар айтиганда интерпретацияни келтириб чиқарган. Шунинг асосида алабиётшунослик илмида ҳар қандай бадий асар ўз-ўзидан эстетик, тарбиявий ва ижтимоий-маърифий функцияларни бажармаёйига бажаради деб ҳисоблаб келинган. Таҳлил асосида муайян бадий асарда айни шу функциялар қайтарзда қандайлик даражада адо этилишини аниқлашга уринилган.

Бадий асар интерпретация қилинганда, унинг нафис санъат асари эканлигига унчалик эътибор қилинмай, диққат асосан матнни талқин этишга, яъни тушунтиришга, унда нима ҳақда айтилаётганлигини очишга қаратилади. Интерпретация айтирилаётган матнга ўша давр талабидан келиб чиқиб айтилишини тақозо этади. Ҳерменевтика эса бадий асарга таълиқий ёндашувни талаб қилади. Таҳлилчи бадий матннинг келтирилгандаги яширин маъноларни текширишга интилади. Унинг айтилишини таъминлаган тасвирий унсурларнинг ўрнини аниқлаш, асарнинг ижтимоий салмоғини кашф этишдан кам қилинмаёйди. Таҳлил хулослари фақат бир даврга эмас, балки даврларга ярали бўлади.

Бадий матнни тарихий-типологик ўрганиш бадий асарни асосий филологик-эстетик бутунлик сифатида эмас, балки

ижтимоий-тарихий жараёнинг табиий оқибати тарзида изоҳлайди. Бунга кўра инсоният тарихи бир хил қонуният асосида ривожланиди, буюбарин, халқ яратадиган бадий обидалар ҳам аynи ижтимоий-иқтисодий тараққиёт босқичига мувофиқ тарзда вужудга келади. Совет фолклористикаси тарихий-типологик назария асосида юзага келиб, ривожланди. Афсуски, ҳанузгача ҳам ўзбек адабиётшунослигида ана шу назарияга таяниб фикрлашга майл кучлилик қилмоқда. Шу боис «Алломши» деярли барча турк халқларида ҳатто дунёдаги туркий бўлмаган айрим халқлар оғзаки ижодида ҳам ўз мувозийларига, вариантларига, ўхшашликларига эга деган қараш мавжуд. Бу қарашга кўра ижодий даҳо маҳсули бўлмиш бадий матн шунчаки тарихий жараён ривожининг табиий ва гайрихитий натижаси, маҳсулидир.

Совет олимлари тарихий-стадиал факторга таяниб, тарихий-типологик назария асосида турли халқлар фолклоридagi умумий жиҳатларни, халқ оғзаки ижоди жанрлари тараққиётининг сабабларини ижтимоий ҳаётдаги ўхшашлик билан изоҳлашга ҳаракат қилишadi. Эстетик ҳодисанинг ўзига хос ривожланиш қонуниятлари бўлиши мумкинлигини ҳисобга олмайдиган ушбу қараш, таълимот фолклор тараққиёти қонуниятларини тўғри изоҳлашга қодир эмасдир. Ҳозирга келиб, миллий адабиётшунослигимизда таҳлилнинг бу йўналиши барҳам топиб бормоқда.

Бадий таҳлил тарихида бадий асарга қиёсий-тарихий ёндашув ҳам муҳим ўрин тутган. Бадий адабиётни компаративистик ўрганиш 19 аср бошларида пайдо бўлган. Гёте: «Умумий дунё адабиёти» ишорини ўртага ташилади. У бадий адабиётни дунё халқлари учун бир-бирини руҳан бойитувчи, давлат чегараларини тан олмай, улардан ўта оладиган эстетик ҳодиса деб билди. Қиёсий-тарихий адабиётшунослик ёки компаративизм таҳлилнинг бир йўналиши сифатида биринчи жаҳон урушидан кейин тўлиқ шаклланди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, 1949 йил АҚШда «Компаратив адабиёт» журнали чиқди. Бу хилдаги нашрлар Франция, ГФР, Россия ва бошқа қатор мамлакатларда ҳам пайдо бўлди. Ўзбекистонда 1997 йилда «Жаҳон адабиёти» журнали дунёга келди. У ўзбек адабиётини дунё бадияти контекстида ўрганиш имконини берди. Компаративистика халқаро адабий алоқаларни ўрганишга ва адабий таъсирлар замиридаги қонуниятни очишга қаратилган илмдир. Компаративистика жаҳон адабий ҳодисалари орасидаги ўхшашликларни икки сабаб билан изоҳлайди:

а) халқлар тараққиётидagi тарихий ўхшашлик;

таъсирини адабий-ижодий алоқа ва таъсирлар.

Шундан келиб чиққан ҳолда адабий алоқаларни қуйидаги саволларга ўргатади:

адабий ҳосил йўналиши;

адабий таъсир йўналиши.

Тарихий тараққийёт ўҳшашлиги ҳам бир қадар тарихий-адабий муносилиқни келтириб чиқариши мумкин. Энос, тарихий асари адабиётдаги ўҳшашлиқларнинг илдизи турли муносилиқ билиқдир. Адабий таъсир масаласи ҳам жуда мураккаб ҳодисадир. Чунки буюк адабий обидалар фақат ўзларининг тарихи эмас, кейинги авлодларга ҳам, маконларда, ўзга маконларда яшаётган бошқа халқларга ҳам таъсир қилишаркан. «Минг бир кеча», «Қалила ва Димна», «Фарҳод ва Ширин», «Алломий», Навоий, Шекспир, Толстой, Достоевский, Чехов, Чулпон, Кафка ва ҳқларнинг таъсири айти шу хилдаги ҳодисадир.

Адабий адабиётни тарихий-функционал ўрганиш таҳлилдаги адабий ҳосил йўналиш бўлиб, бадиий матнининг китобхон онгида тарихий адабий асарнинг ўқувчи онгидаги «вариантлар» билиқлиги, адабларнинг омма тасаввурдаги мартабаси тарихини тарихий асари билан шуғулланади. Маълумки, ҳар бир тарихий давр тарихий асарнинг эга бўлади. Гарчи, ҳар қандай даврда ҳам турли йўналишдаги китобхонлар мавжуд бўлса-да, ўқийдиган омманинг тарихий асарни учун ҳос бўлган сифатларнинг мавжудлиги ҳам тарихий асар. 40-60-йилларда ўзбек халқ достонлари тарихий асарлардаги шахару қишлоқда оммавий равишда ўқилган. 60-йилларда «Шоҳидамас баргида» қиссаси машҳур эди, ўша даврда «Тирик сатрлар» антологияси яширинча ўқилар эди. 80-йилларда «Ўлмас қоялар» романи қўлма-қўл бўлди. Вақтида Фарҳодов, Р. Бобожон, Н. Сафаров асарлари машҳур бўлди. Ҳатто бу асарлар вақт синовидан ўтмади. XX асрнинг 70-80-йилларида Р. Парфи тушунарсиз, инжиқ шоир ҳисобланар эди. 90-йилларда илмий тафаккуримиз ривожда у ўзига ҳос босқич асарини маълум бўлди. Бир вақтлар Соҳиб Жамол асарлари, «Бозор» романи, «Қасос» қиссаси оммавий эди. Энциликда тарихий асарли ҳеч ким ўҳмайли. Чулпон, Кодирий, Фитрат ва «Алломий» бир замонлар рад этилди. Кейин яна қабул қилинди. Бу ҳолатнинг ижтимоий, руҳий, эстетик ва функционал асарлари бор. Тарихий-функционал таҳлил айти шу саволарга асар беришга ҳаракат қилади.

Даврнинг ўзариши ижтимоий онни янгилайди. Ижтимоий тафаккурдаги янгилашнилар даврни ўзгартиришга олиб келади. Ҳатто асар муаллифи дунёқарашини диди, унинг битганлари ўз

замондошларига кўрсатган таъсири, миллат аҳлининг кейинги бугини матни қандай қабул қилгани ва бунинг сабаби нимада эканлигини текширишга ҳаракат қилади. «Синчалак», «Шоҳи сўзана», «Умид», «Гирдоб», «Давр менинг тақдиримда» ва бошқа ўнлаб асарлар бугун ёзилган вақтидагидан бошқача қабул қилинаётгани, «Ўғри», «Бемор» ҳикоялари ўтган асрнинг 90-йилларигача ўтмиш манзараси дебгина тушунилган бўлса, бугунга келиб уларнинг ҳозирги ҳам ифодалаганлиги англашди. Бадий асарнинг функцияси тарихий даврга муносабат тарзда ўзгариб бораётганлиги таҳлилда ҳисобга олинади.

Н. Эшонқул, О. Мухтор, Х. Дўстмуҳаммад, С. Вафо сингари адиблар насри XX асрнинг 80-90-йилларида яхши қабул қилинмади. Ҳозирда уларнинг экспериментларига китобхонлар ўрганиб боришяпти. «Баҳор қайтмайди», «Муқаддас», «Умид», «Машъат» сингари бир замонлар кўлдан қўймай ўқилган асарлар бугун кўпчилик назаридан қолган. Тарихий-функционал таҳлил рус адабиётшунослигида 19 аср сўнггида пайдо бўлди. Александр Веселовский Данте ижодида шу ёндашувни татбиқ этди. Сўнг Ф. Ф. Зелинский Цицерон, И. Н. Розанов Пушкин ва Тютчев, В. М. Жирмунский Гёте, М. Алексеев Шекспир ижодини тарихий-функционал жиҳатдан текширди. М. Бахтин ҳам бу ёндашувдан фойдаланди. XX асрнинг 60-70 йилларида М. Б. Храпченко тарихий-функционал адабиётшунослик атамасини илмга қатъий тарзда киритди. Бадий матн структур бутунлик сифатида ўзгармагани ҳолда унинг қабул этилишида давр қилаётган таъсирини англаш илмий ва эстетик жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Жаҳон адабиётшунослиги тараққиётида, бадий матни илмий тадқиқ этишда маданий-тарихий мактаб деб аталган оқимнинг ҳам ўрни катта бўлган. Оврўпода адабиёт илми баланд рутбага кўтарилмаган, бадий матнга баҳо бериш тамойиллари тўлиқ шаклланмаган бир шароитда маданий-тарихий мактаб дунёга келди. Маданий-тарихий мактаб 19-асрнинг ўрталарида шаклланди. Унга француз теологи, файласуф ва эстети Ипполит Тэн асос солди. Тэн ўзининг «Санъат фалсафаси» асарида бадий феноменга тушунарсиз ва сирли ҳодиса эмас, балки худди табиий фанларда бўлгани каби сабаб-оқибат алоқадорлиги (детерменизм)га эга, тарихий шароит етилгач, пайдо бўлиши табиий бир ҳодиса сифатида ёндашди.

Тэнга қадар худди Шарқда бўлгани сингари Ғарбда ҳам бирор асарнинг юзага келиши муаллиф талантининг намоён бўлиш даражасигагина боғлиқ деб қараларди. И. Тэн илк бор

Бадий асар муаллиф таланти маҳсули део ҳисобламади. У баъзи вақтлар бундир, бадий асарни халқ руҳи, миллат тарихи, унинг ҳаётини тараққиётининг даражаси билан боғлаб изоҳлаш мумкин бўлади. «Санъат асарлари ўзлари боғлиқ бўлган фикр ва ҳаёт билан бирга пайдо бўлади ва бирга йўқ бўлади», - деб айтиш олим. Тэн адабиётшунослик ижоднинг қонуниятларини баъзи вақтлар беришга йўналтирилиши лозим деган фикрни ёқлади. Бундан қарашларида уч хусусият сезилади: Биринчидан, табиат ҳодисаларини изоҳлаш мумкин бўлгани сингари бадий асарларнинг дунёга келиши ва табиатини детерминистик ҳодиса бўлиши мумкин. Иккинчидан, адабий фактларни изоҳлаш, баъзи вақтлар табиат ва қонуниятларни белгилашни адабиёт ҳодисалардаги ҳодиса бўлиб бермайдиган жиҳатларга қарши қўйиш керак. Учинчидан, ирқ ёки миллий темперамент: ижтимоий-иқтисодий ва табиатий муҳит; татбиқ этилаётган вақт, ёки эришилган маданий ҳодиса ҳамда бадий анъаналар бадий ҳодисанинг юзага келишини тушунтириб, унинг қонуниятларини тайин этадиган ҳодисалардир.

Маданий-тарихий мактаб вакиллари биология, социолунослик илми методларини адабиётга татбиқ этдилар. Улар адабиёт тарихи билан жамият тарихини тенг қилиб кўришар. Бадий асар мустақил қадрият, алоҳида эстетик қадрият эмас, балки даврнинг, тарихининг қиёфаси, ҳайкали деб кўришар. Адабиётнинг жамиятга, тарих ривожига таъсиридан кўз кўришар. Г. Лансон, Ф. Буюнетьер (Франция), Ч. Брандес (Дания), Н. Шклер, Г. Генер (Олмония), А. Пупин, А. Тихонравов (Россия) сингари олимлар маданий-тарихий мактаб ривожига ҳисса қўшдилар.

Социологик талқин ҳам бадий таҳлил тарихида муҳим ўрин эгалар. Бу усулга кўра бадий адабиёт ижтимоий асосланган ҳодисадир. Бадий адабиёт ижтимоий ҳаёт билан жуда кўп алоқадордир, алоқадордир ва шу боис бадий асар яратилганда ижтимоий қонуниятлар ҳисобга олинган ҳолда иш кўрилади лозим. Бундай ёндашув адабий социология ҳам айтилади. 19-асрнинг иккинчи ярмида К. Маркс, Ф. Энгельс сингари адабиётга тўлиғича социологик ёндашиш асосларини қўйиб Шарқди. Улар адабиётни мафкуранинг таркибий қисми, мафкура курашини, жамият тараққиёти тамойилларини ўзида акс эттирувчи ижтимоий онг шакли тарзида қарашни қарор қилишарди. Ф. Меринг, П. Лафарг, Г. Плеханов сингари олимлар адабиётнинг ўзига хос ҳодиса эканлигини ҳисобга олган ҳолда соф ижтимоий феномен тарзидагина ёндашдилар. Бу

ҳол бадий сўзни ижтимоий ҳаётнинг иловасига, мафқураининг югурдагига айлантириб қўйди. Адабий социология, айниқса, В. Лениннинг қарашларида кучайди. У ҳар бир миллий маданиятда икки маданият мавжудлиги ҳақида таълимотни яратди. Бунга кўра адабиёт синфий манфаатларга хизмат қиладиган ҳодиса деган қараш назарий ишлаб чиқилди. В. И. Ленин Л. Толстой, Пушкин сингари улкан сўз санъаткорларининг битикларини бадийят ўлчовлари билан эмас, балки ижтимоий мезонлари билан баҳолади, изоҳлади ва тушунтиришга уринди. Унинг «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» мақоласи (1905) бадийятга синфий позициядан ёндашишни болшевикларнинг мафқуравий доктринаси даражасига кўтарди. Бундай қараш бадий адабиётни жўнлаштирди, унинг эстетик жиҳатларига эътибор камайтирилиб, мавзу жиҳати муҳим саналишига олиб келди. Шўролар даврида бадий адабиёт, фақат ижтимоий назар билан ўрганилди ва баҳоланди. Бу ҳол ижодий метод деб аталмиш омилни бадийятнинг муҳим ўлчагичига айлантирди.

Социалистик рсализм методи ана шу ўлчагич ўлароқ дунёга келди. Вулгар социологизм ҳамиша бадий адабиётга ижтимоий ёндашув натижаси сифатида пайдо бўлади ва бадий сўзнинг эстетик жозибасини ҳисобга олмаслиги билан ажралиб туради. Тўғри, бадий асар ҳам ижтимоий турмуш муаммоларини акс эттиришидан кўз юмиб бўлмайди, лекин бу функция бадий сўз учун мақсад эмас. Балки кўнгилни англаш, руҳиятни туош йўлидаги восита эканлиги социологик методда назардан қочирилади.

Адабиётшуносликда шаклга устувор рутба берадиган оқим формализм (шаклчилик) дейилади. Шўро адабиётшунослигида формал ёндашувга салбий муносабатида бўлиб келинган. Расмий ўзбек адабиётшунослиги фалсафий ва эстетик маънодаги шакл ҳамда мазмун муносабати орасидаги фарққа эътибор қилмаганлиги учун ҳам, формализм мазмунни тан олмайди, уни инкор қилиш ҳисобига шаклга эътиборни кучайтиради деб ҳисоблаган. Ҳолбуки, формалистик ёндашувда ҳам мазмунли шакл (содержательная форма) муҳим ҳисобланган. Ҳамма гап нимаши мазмун деб ҳисоблашда экани тан олинган. Формалистлар учун бадий асарда инсон кайфиятининг кай йўсинда ифодаланганлигини аниқлаш муҳим саналган. Улар кайфиятнинг ўзини, унинг берилиш йўсинини мазмун ҳисоблашган.

Формализмда турли шаклий жимжималарга учиб, сўзлар ялтироклигига маҳлиё бўлиб, унинг мазмунини назардан қочириш ҳоллари ҳам бўлган, албатта. Аммо формалистик ёндашувнинг

сюрреализм, авангардизм, футуризм, конструктивизм, дадаизм, абстракционизм, имажанизм, шонизм ва бқ кўринишлари тузуккина баъзан оқшунлар берган. Бадий адабиёт моҳиятан ҳар халликка, ҳар кулрангикка штилишидир. Формализм ана шу йўлдаги сюрреалистик жанлари изларнишлардир.

Формализм адабий оқим сифатида Фарбда 19- аср охири ва 20- аср бошларида пайдо бўлди. Унинг намояндалари мазмунли сўзларни жонбали, дилни қувонтирадиган, кўзга ташланадиган сўзларни алабдор қаратганлар. Фарбдаги формалистлардан биринчиси Грестон (1896-1966) «Сюрреализм манифести» асарида: «Ташна ташакда туш ва ўнг сингари» бир – биридан тубдан фарқ қилинган. Икки ҳолат қўшилиб ва мутлоқ реалликка, яъни сюрреалистикка айланиб кетишига ишонаман,- деб ёзади. Шарқ, асосан ўзбек адабиёти бу хилдаги изланишлар билан ҳаминша алоқаланиб келган тарафайн, мусалсал, муаммо, мувашшах, сирасон, чистон, топишмоқ сингари жанрлар шаклий изланишга қаратилган. Бу борадаги тажрибаларнинг айримлари сюрреалистик, баъзилари ночор бўлган.

Формализм бир таркибли ҳодиса эмас. Унда жангари сюрреалистик ҳам, қутылмаган шаклий-мундарижавий кашфиёт ҳам, ондй бадий тажриба ҳам мавжуд. Италиялик футуристлар, айниқса, уларнинг доҳийси Филиппо Маринетти (1874-1944) «Футуризмнинг биринчи манифести» асарида: «Чингиз уруш – фақат унгина дунёни тозалашга қодир!»- деб ёзади. Бунинг баҳоси ўзи билан, албатта. Футуристтик ашънашлар XX асрнинг 20-30- йиллари ўзбек шеърлятида ҳам сўзлади (Эминжон Аббос ижоди). XX аср адоғидаги ўзбек ақшонида ҳам бу хилдаги изланишлар бўлган. Б. Рўзимухаммад, Фахриср, И. Отамурод, Гўзал Бегим шеърлари, О. Мухтор, Ушаруло, Наби Жаолiddин, Асад Дилмурод, Арслон Нёмат, Аббаси Абдиев каби адибларнинг ҳикоя, қисса ва романлари шу шундай изланиш самараларидир. Хуллас, формализмга бир қанчали ҳодиса деб қарамаслик мақсадга мувофиқдир.

Адабиётшунослик илмида формал метод деб номланадиган таъририй концепция ҳам борки, уни жиддий тадқиқ этиш, моҳиятини аёнлаштириш поэтик таҳлил учун гоаят муҳимдир. Формал методга кўра, шакл адабиётнинг моҳиятини акс эттириб, шаклллашиш ҳамда ривожланиш хусусиятига эга. Формализм ашънашлари формал метод ҳам 19-20 асрлар ушлашган вақтда дунёга келди. 1910 – йиллардан бошлаб, аввал тасвирий санъат ва санъатшуносликда, сўнг адабиёт ва адабиётшуносликда ривожланди.

В. Дибелиуснинг «роман морфологияси» қараишлари уни шу назариянинг адабиётшуносликдаги дастлабки намоён бўлиш тарзи эди. шаклий методда бадий асарнинг бутун морфологияси, таркибий қисмлари гоаят синчиклаб ўрганилади. матн пухта ўқиб чиқилади, лекин шаклга бевосита дахлдор бўлмаган мавзу, мундарижа, гоаят каби жиҳатларга эътибор қаратилмайдди. Лингвист Бодуэн де Куртенэнинг тилнинг функционал тизим – муайян вазифа бажарадиган система эканлиги борасидаги таълимотига таяниб, формал метод тарафдорлари мазмун ва шакл яхлитлигига эътибор қаратдилар. Формал метод Россияда ўзининг кўп тарафдорлари ва йирик тадқиқотчиларига эга эди. В. Виноградов нутқнинг услубий шукллари, В. Жирмунский шеърда қофия, вазн, композиция, Ю. Тиньянов шеър қурилиши ва семантика, В. Василевский шеър қурилиши, В. Пропп эртаклар баёнидаги тизимлилик, Р. Якобсон шеърни фонологик ўрганиш тамойили ва стилистик семантика сингари бадий матннинг илгарилари ўрганилмаган бадий қирраларини тадқиқ этдилар.

XX асрнинг 20- йилларида, аввал, россиялик олимлар томонидан структур поэтика, бадий семиотика, машина тилмочлиги каби илмий гоаялар ўртага ташланди. Формал метод тарафдорлари «функционал поэтика» тушунчасини қабул қилдилар ва бадий матн поэтикаси учун синхрон ўрганиш камлик қилади, адабий ҳодисага диахрон ёндашилгандагина уни тўлиқроқ изоҳлаш мумкин бўлади деган тўхтамга келдилар. Формал метод тарафдорлари бадий матн таркибини синчиклаб ўрганишга уринадилар, бу ҳол матндаги барча жиҳатларни кашф этиш имкониятини беради.

XX асрнинг ўрталарига келиб бадий матн таҳлилида структурал ёндашув тарзи қарор топди. Структура французча «қурилиш», «жойлашиш» сўзларидан олинган. У бадий матннинг ўзига хос таркибга эгаллигини, алоҳида қурилишини, унинг унсурлари бирининг ўзгариши бошқаларининг ҳам ўзгаришига олиб келадиган тарзда жойлашувини кўзда тутди. Бадий асарни структура тарзида тушуниш антик даврдаёқ шаклланганди. Унда адабий матн қисмларининг ўзаро мувофиқлиги, уйғунлиги, ритмига алоҳида эътибор қилинади. 20 асрда структура дейилганда, асарнинг композицияси образлар, гоаявий-тематик қатламлар, сюжет, тил жиҳатлари фабула, шеър тузилиши сингари қирралар тушуниладиган бўлди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг структурализм алоҳида оқим сифатида шаклланди ва Ғарб эстетик тафаккурида муайян мавқе касб этди. Структурализмга мувофиқ

асоси эстетик белгиларнинг ўзаро бирлиги, алоҳида белгиларга алоҳида оширилган баён тарзида тушунилади.

Асарнинг маъносини бўлган тилининг структураси билан бадий асарнинг структураси тамомила ўзига хос ҳодисалардир. Асарнинг маъноси оғурут, ёмгир, олов, сув, тулки, бўри ва ҳк. асарнинг маъносига нарсалар эмас, балки уларнинг рамзий, образлиқлиги маъноси муҳимдир. Бу сўзларнинг асл қийматини асарнинг қўшилган қўшимча маънолар белгилайди. Структура асарнинг ҳақиқат вазифа (функция) тушунчаси билан бирга, асарни тарғиб қиладиган ҳолат келади. Чунки ҳар қандай структура асарнинг вазифани бажаради ва муайян структурадаги ҳар қандай асарнинг маъносини функцияни ўринлайди.

Информатика ва информатика назарияси структурани уч қисмга бўлиб: а) оддий; б) мураккаб; в) ўта мураккаб.

Оддий структурадаги барча унсурлар ўзаро сабаб-оқибат алоқасида бўлади, бири-биридан келиб чиқади.

Мураккаб структурада сабаб-оқибат муносабати структуранинг ичидан қўшилиб келади.

Ўта мураккаб структурада структурадан ташқари асарнинг бўлиши мумкинлиги ҳам кўзда тутилади.

Асарнинг асар структура (тузилиши) миқёслари ҳақида ҳар қандай фикр юради. Матннинг образлар тизимида туроқ, персонаж, ҳодиса, портрет, пейзаж, детал ва ҳк. структурага киради.

Структурализм бадий асар асосида ётган, уни ташкил қиладиган фикрнинг таркибини аниқлаш, аниқлаш ва ифодаланиши асарнинг маъносига қаратилган илмий фаолиятдир. Структурализм асарнинг илк бор XX аср 40- йилларининг иккинчи ярмида бошланган этнолог К. Леви-Строс асарларида ишлатила бошланди. У Америка тубжой аҳолисининг мифларини ўрганиб, асарнинг бир инвариант структура асосида турли ўзга структураларга айлантирилиб, эртак, қўшиқ, ривоят, урф-одат ва ҳк. шакллarga айлانганлигини кузатади. У мифни коллектив-онгсиз инвариант конструкт тарзида қабул қиладди ва бошқа асарлардаги яратилган (матн)лар ўша конструктнинг вариантлари деб ҳисоблайди. Леви-Строснинг «Хом ва қайнатилган» («Сырое и вареное») асарининг марказий боби «Мавзу ва вариациялар» («Тема и вариации») деб аталади. Унда миф – мавзу, унинг асарда адабий жанрларда моддийлашуви – вариация деб талқин қилинади.

Структурал тадқиқотда трансформацион таҳлил муҳим ҳисобланади. Бунда инвариантдан вариантга, бир вариантдан инвариантга ўтишнинг қоидалари тизими ишлаб чиқиладди. Структурализмнинг пировард мақсади бадий матн ёқи эстетик

структуранинг яратилиши механизмини топиш, тайин этиш, тадқиқ қилишидир.

Структурал таҳлилда қарама-қарши жуфтлик (бинариал оппозиция) муҳим ўрин тутади. Леви-Строс мифологияда онгсиз бажарилган мантикий операцияларнинг мураккаб тизими мавжудлигини кўрсатди. Унингча, бу жараёнда қуйидаги усуллардан фойдаланилган: 1) бриколаж (тегмай айланиб ўтиш), яъни айрим исмларни айтиш мумкин эмас; 2) метафоризация айтиб бўлмайдиган исм ва тушунчаларни нима биландир алмаштириш, бунда рамзга, маъжозга таяниш; 3) медиация (ўсиб борувчи воситачилик) қарама-қарши жуфтликдаги ихтилофни енгиллаштирувчи унсур ёки тушунчаларни юмшоқроғи билан, уни эса олдингисидан-да юмшоғи билан алмаштириш. Чунончи, ҳаёт ёки ўлим ўрнига хушёрлик ёки уйқу ва бқ. Структурализм аслида XX аср бошларида швецариялик тилишунос Фердинанд де Соссюр ва поляк тилишуноси И. Бодуэн де Куртенэнинг структур лингвистикасидан ўсиб, адабиётга ўтган. Узоқ вақтлар мобайнида тарихий ёндашув тилишунослик ва эстетикага доир масалаларни ҳал этишининг ягона йўли деб ҳисоблаб келинди. Аммо ҳаёт тарихий детерминизм тил ва адабиётдаги ҳамма ҳодисаларни ҳам изоҳлай олмаслигини кўрсатди. Шундай вазиятда тил ҳодисаларини, бадий матн ҳам тил факти бўлганлиги учун бадий структурага доир яратиларни изоҳлаида, унинг табиатини англатишда структурал-семиотик ёндашув фойдалироқ, мақсадга мувофиқроқ деган хулосага келинди.

Ана шу зарурият туфайли француз семиотиги А. Ж. Греймас томонидан универсал структур модел ишлаб чиқилди. Бошқа бир француз – адабиётшунос ва эстет Ролан Барт бу моделни филологик нуқтаи назардан изоҳлаб берди. Универсал структурал модел қуйидаги кўринишига эга:

Берувчи объект Олувчи
Ёрдамчи субъект Мухолиф

Бу моделда бирор матнда иштирок этадиган шахслар қарама-қарши жуфтлик (бинарная оппозиция) нуқтаи назаридан кўрсатилган.

Р. Барт талқинига кўра катта-кичиклигига қарамай, ҳар қандай матн охир-оқибатда жумладир. Битта жумлада тил қондалари қандай намоён бўлса, бутун бошли бир асарда ҳам ана шу қондалар амал қилади. Чунки ҳикоя улкан жумла бўлгани каби, жумла ҳам кичик ҳикоядир. Ҳар қандай матндаги сингари бадий матнда ҳам субъект – объект ҳамда ёрдамчи – мухолиф муносабатлари мавжуд. Ҳикоячи матнни беради, тингловчи

қандайдир образ субъектга ёрдам беради, бошқаси эса қандайдир таъсирга. Шунингдек, матндаги ифодаланаётган, ифодаланган ҳамда асл нарса ўртасидаги муносабат ҳам муҳим аспектлардир.

Ифодаланаётган – ифодаланувчи

(оғма ҳақида тушунча)

ифодаланувчи

нарса

(оғма: фонетик сўзи)

(референт)

олманинг ўзи

Ифодаланувчи – ҳар қандай белгининг зарур унсури, нарса, нарсани ёрдамчи, ифодаловчи – восита. Шундай ифодаланувчилар борки, уларда референт бўлиши мумкин эмас. Масалан, «иблис», «фаршита», «иблис», «муҳаббат», «қабохат» ва бқ.

Семиотика грекча *sema* сўзидан олинган бўлиб, «белги» маъноси билатаъдиди. Семиотика – белги ва белгининг муносабати ҳақидаги фан. Семиотика тилларни қуйидагича қараштиради: 1) табиий (миллий) тиллар; 2) сунъий тиллар; 3) адабий тиллар – буларга табиий ва сунъий тилларни ёзиб олиш маъноси учун яратилган илмий тиллар киради; 4) қўшимча маъноли тиллар (вторичнўе) тиллар – буларга миф, ритуал, санъат тиллари, таъқиқлар, одатлар ва ҳқ. тиллари киради. Семиотик қарашга кўра бирор тил, бирор матн, бирор маданият ўз ҳолича, дунёдаги бошқа тил, матн ва маданиятга узишган ҳолда мавжуд бўлолмайди. Тилнинг кўп қанчалар белгининг кўп каналлилиги унинг мавжудлик шартларидандир.

Структурал поэтиканинг методологик асоси бадий матнга таъсир қилган мустақил ҳосила, бутун, яхлит ҳодиса, алоҳида белгиларнинг мумкин бўлган тушунча тарзида ёндашишдан иборат. Бадий матнни структурал ўрганиш тарихий, лингвистик, сиёсий, фалсафий, биографик, руҳий ва ўзга аспектлардаги ёндашувлардан мутлақо холи туришини фақат поэтиканинг ўзини алоҳида эстетик бутунлик тарзида текиширишни билан таъминлади. Структурал таҳлилда «ички таҳлил» билан таъминланади, тадқиқотчи матннинг бадий унсурлари ва уларнинг ўзаро алоқадорлигини текиширади. Шу тариқа матн таркибдаги ҳар бир жузв, муча айни шу таркибдаги бошқа мучалар билан муносабатда ўрганилади ва унинг таркибдаги алоҳида ҳамда вазифаси тайин этилади.

Структурал таҳлил қуйидаги операцияларни ўз ичига олади:

1) умумий матндан муайян бўлакни ажратиб олиш;

2) «бўлак»ни ёндаш ёҳуд ундан олдинги ёки кейинги алоқадордан ажратиб текишириш;

таркиб (матн)ни иерархик (юқоридан қушига еки муайян интизом асосида) тарзда таҳлил этиши.

Структурал таҳлилда бадиий асар унсурлар тизими тарзида ўрганилади. Ҳар бир бадиий унсурнинг чинакам қиймати муайян бутунликни ташкил этган ўзга унсурларга нисбатдагина намоён бўлади.

Структурал таҳлил анъанавий-таълиқий ёндашувдан фарқли қилароқ бадиий асардан такрорланмас-индивидуал жиҳатларни эмас, балки адабий матннинг яратилишига сабаб олиб келадиган умумий қонуниятларни қидиришига йўналтирилади. Айни ҳолат бу ёндашувнинг энг ожиз томонидир. Негаки, бундай ҳолда бадиий матннинг ўзига хослиги эмас, балки умумий қирраларигина текиширилади. Матннинг бадиийлигини таъминлаган, ижодкорнинг эстетик қиёфасини белгиллаган томонлар назардан қочирилади. Структурал таҳлил методлари структурал лингвистиканинг методологик изланишлари билан боғлиқ равишда пайдо бўлади. Структурал лингвистика тилга белгилар тизими тарзида ёндашади. Тилдаги тургун такрорланувчи белгилар тизими бадиий матнда ҳам намоён бўлади ва унинг сифатини белгилаб беради. Чунончи, фонетика, ургу, ритм, морфема, оҳангдошлик, сўз таркиби, сўзларнинг бирикиши тартиби, тинишлар ва ҳоказо. Айни хил ёндашув структурал таҳлилда ҳам қўлланилади.

Структурализмнинг объекти – фикр баён этишининг адабий матн деб аталмиш ўзига хос туридир. Структурал поэтика айнан бадиий матнни тилнинг ўзга кўринишларидан фарқлаб турувчи адабий жиҳат нимадан иборатлигини, қайси унсурлар адабий таркибни вужудга келтирганлигини аниқлаш билан шуғулланади. Бунда муайян бадиий асар, адабий матн шу хилдаги бадиий матнлар тизимининг бир кўриниши, универсал «модел»нинг реаллашган, амалга ошган нусхаси тарзида қаралади. Бундай ёндашувнинг адабиёт назарияси жиҳатидан диққатга молик томонлари билан биргаликда, ожиз қирралари ҳам бор. Структурал таҳлил мутлоқлаштирилса, бадиий матн таровати, унинг такрорланмаслиги йўқолиб, таркибнинг схемасигина қолиши мумкин.

Структурализм асосини ташкил этадиган методологик тамойиллар бир хил эмас. Чунончи, француз структуралисти П. Тодоров «Наср поэтикаси» (1971) китобида биографик ёндашувни мутлақо инкор этиб, адабиётни ўрганишига икки хил ёндашиш мумкин деб кўрсатади:

III. Структурал таҳил тизими тушунчалари

Унсур (элемент) - тадқиқотнинг предметини таъкил этиб, бошқа бўлакларга ажратилмайдиган бутунлик.

Тизим (система) - бир-бирлари билан муайян тарзда бириккан унсурлар мажмуи.

Муносабат - унсурлар ўртасидаги алоқа. Бунда унсурлардан бирининг ўзгариши бошқаларини ҳам ўзгартиради.

Структура (таркиб) - тизимнинг бутун ички муносабатлари мажмуи.

Даража - бир тартибдаги унсурлар ёки муносабатларнинг аҳамиятига кўра жойлашуви.

Иерархиявийлик - унсурлар ёки муносабатлар тизимининг даражасига мувофиқ ички таъкилланиши.

Вазият - структура унсурлари ёки муносабатларининг ўришлашуви (типология).

Мухолифат - қарама-қарши унсурларнинг бинар (қарама-қарши жуфтлик) вазияти.

Модел - таҳил этилган асарнинг назарий эквиваленти (нусхаси).

БАДИЙ ТАҲЛИЛДА АДАБИЙ ТУРГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

РЕЖА:

Бадиий таҳлилда адабий турга хос хусусиятларни ҳисобга олишнинг зарурлиги.

Лирик турдаги асарларни таҳил қилиш йўллари.

Эпик турдаги асарларни таҳил қилишга хос хусусиятлар.

Драматик турдаги асарларни таҳил қилишнинг ўзига хос жиҳатлари.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Адабий тур», «лирик асар таҳлили», «ичкилик», «туйғуни тасвирлаш», «субъективлик», «эпик асар таҳлили», «тафсилот», «инсон табиати ва воқелик тасвири», «драматик асар таҳлили», «драма назарияси»

Бадиий таҳил муваффақиятли Шарқи учун текширилаётган асарнинг қайси адабий турга мансублигини ҳисобга олиш муҳим. Адабий тур тушунчасининг моҳиятида таҳилнинг калити ётади. Негаки, адабий тур ва жанр хусусиятлари бадиий асар табиатини белгилайди. Турли жанрлардаги адабий асарлар текширилганда, таҳил усуллари мутлақо ўзгариб кетмайди, албатта, лекин таҳилчининг асарга ёндашиши, муносабат тарзи ўзгаради. Ҳар бир бадиий асар тақдорланмас ва тамомила ўзига хос эстетик

асарини, айни вақтда у ўз турдошларини хос умумини ҳисобларга эсалиги учун ҳам таҳлилда адабий турга хос асарнинг ҳисобга олиш зарурдир. Чунки лирик асарни таҳлил қилиш ҳуд билан романи ўрганиш мумкин эмас. Шунинддек, романи ўрганишда қўл келган таҳлил усули драмани текширишда ҳам қармай қолиши мумкин ва ҳ.к. Ҳар бир адабий тур асарининг ўзига хослик бу турга мансуб асарни таҳлил этишда асосий асосий жиҳатдан келиб Шарқни талаб қилади.

Маълумки, биздаги адабий тур атамаси русларда «род» - «род» ҳуд билан берилади. Лекин ҳар икки тилда ҳам бир асарни кўзда тутилади. Бадий асар қандай мақсадда (куйлаш, қаролиш ёки ўқиш учун) яратилишига ва нимани (туйғу, воқеа, ҳолат, ҳаёт) ифодалашига қараб турларга бўлинар экан, таҳлил қилишда ҳам бадий матннинг мақсади ва ифода имконияти ҳисобга олиб иш кўрилса, кутилган самарага эришиш мумкин бўлади. Асарнинг тил қурилиши ва бадий билишнинг объектга, объектига ёхуд бадий ифода актининг ўзига йўналтирилганлиги асосий турни тайин этади. Чунончи, сўз ё моддий оламни тасвир қилиш сўзловчининг ҳолатини акс эттиради, ёхуд сўзлашиш қаролишнинг ўзини қайта тиклайди. Сўзнинг шу уч ҳолати уч асарни турни келтириб чиқаради. Айрим мутахассислар адабий турларнинг учга бўлиниши билан тилшунослик илмидаги шахс-ноша ва асосий категориялари орасида муайян аналогия, айнанлик қаролиши. Яъни лирика – «мен» ва «ҳозир», эпос – «у» ва «улар», драма – «сен» ва «қалажак». Бадий асарларнинг турга бўлиниш ҳисоблари уларнинг санъатнинг бошқа турларидан қаролишга яқинлигида ҳам акс этади. Чунончи, эпик асарлар қаролиш ва рангтавсирга осонроқ кўчади. Лирик асарлар эса қаролишга тез мувофиқлашади. Драматик асарлар театрда қаролиш бўлиб, пантомимага ёвуқроқ туради.

Асосда одам воқеа-ҳодиса ичида кўмилиб, унинг оқимида қаролиш драмада инсон воқеа устидан ҳукмронлик қилиб, унинг қаролиш турланиб кўринади; лирикада инсон ўз ҳолича қолади (Ҳасан Камол¹⁰).

Таҳлил жараёнида айни шу жиҳатлар ҳисобга олиб иш қилиниши жоиз. Акс ҳолда бадий таҳлил амалга ошмай қолиши қаролиш. Эпик асарлар таҳлилда бу хил асарларнинг моёсида қаролиш тафсилот бўлишини кўзда тутиш лозим. Демак, эпик асар таҳлилини амалга оширишда бадий тимсол билан қаролишнинг қанчалик мувофиқлиги ёки номувофиқлиги ёхуд қаролиш тасвири берган эстетик натижа қидирилиши озим

¹⁰ Ҳасан Камол. 2- жилд. –Т.: «Фан», 1979. –Б. 239.

бўлади. «Алпомиш» достони таҳлил этилаётганда Ҳакимбекки энчи сифатида берилган бия, ундан туғилган ярғоқ тойчоқ, Барчиндан хабар келган кунн шу тойнинг сағриси тошиб, ўзинин кўярга жой тополмай қолганлиги, Алпомишнинг от сўриб Култойга бориши, Култойнинг унга от бермаслиги ва боз устиги калтаклаши, ўз молига эғалик қилолмаган ношуд йигитнинг қуруқ қайтиши ва Қалдирғочойим иддаолари сингари кўпгини тафсилотларга эътибор қаратилмаса, эстетик таҳлил юзани келмайди. Чунки тимсолнинг асл моҳияти айни шулар замирини жойланган.

Лирик турдаги асарларнинг асосий белгиси яширинган субъектнинг руҳий ҳолати, сезимлари, ҳиссий олами, туйғулар тизими экан, бу турдаги матнни текширишда айни ўша жиҳатларга эътибор қаратиш, эмоциянинг самимийлиги, ифоданинг ҳиссийлиги, юқумлилиги сингари лириканинг савиясини юксалтирадиган омилларни топишга, уларнинг ўз ўрнида қўлланганлигини ўрганишга эътибор қаратиш жоиз. Лирик асар таҳлилида сўзларнинг таъсирчанлиги, маънонинг тигизлиги, ифоданинг серқатламлигига алоҳида диққат қилиниши зарурдир.

Драматик асарни таҳлил қилишда, гарчи бадий адабиётнинг бу тури ҳам сўз воситасида яратилса-да, сахнага мўлжалланганлиги, томоша кўрсатиш мақсадида дунёга келтирилганлиги, унда муаллифнинг иштирок этмаслиги, тимсолларнинг хатти-ҳаракатларига бирор даражада ҳам муносабат билдириш имкони йўқлиги кўзда тутиб таҳлил қилиш лозим бўлади. Шундагина бу турдаги асарларнинг ҳаётий ва бадий моҳияти ҳамда эстетик жозибасини бир даражада намоён этиш мумкин бўлади. Драматик асарлар таҳлилида Ғарб эстетикаси йўриқларидан фойдаланиш самара беради. Негаки, бу тур Шарқда чуқур илдизга эга бўлмаганлиги учун ҳам уни текшириш борасида ҳам илмий мустаҳкам тамойиллар ишлаб чиқилмаган.

Адабий турларга хос хусусиятларни ҳисобга олишнинг ўзи ҳам таҳлилнинг тўқислиги учун етарли эмас. Негаки, адабий турлар ўз навбатида жанрларга бўлинади ва улар ҳам бир қатор жиддий ўзига хосликларга эгадир. Таҳлилга тортилган муайян асарнинг жанр жиҳатлари ҳам кўзда тутилгандагина самарага эришиш мумкин. Чунончи, лирик турнинг ғазал жанрини таҳлил қилиш бошқаю, туюқ, мувашшах ёхуд чистонни тадқиқ этиш бошқа. Шунинг учун ҳам адабий жанрларга хос жиҳатларни ҳам кўзда тутиб иш кўришгана таҳлилчига нисбатан тўлиқ ва самарали таҳлил қилиш имконини беради.

ТАҲЛИЛ

Лирик асарларга хос хусусиятлар.

Лирик асар сўз ва ифода.

Лирик асар характер тасвири.

Лирик асарларда ҳиссийлик тасвири.

ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ:

«Лирик ҳаёт», «лирик характер», «лирик ифода», «лирик характер», «газали», «мухаммас», «рубий», «туюқ», «лирик», «модерн лирика», «халқ лирикаси».

Лирик асарлар асосан руҳият манзараларини акс эттиргани ва асосан келган ҳиссийёт ифодаси сифатида юзага келгани учун асосан асарларда сезимлар, туйғулар тизими тасвирига асосан аҳамият берилиши лозим. Лирикада воқеалар баёни, асарларда кўлами эмас, балки кечинмалар замнамаси асосан берилишини тадқиқ этиш ва бу борада асосли асослар қилиш муҳимдир. Лирикада сўз ҳам кайфият асосан берилиш, ҳам ҳолат тасвирини чизиш, ҳам таассурот асосан кўрсатиш воситаси бўлганлиги учун лирик асарни асосан келган баъдий сўздаги етакчи оҳангни илғаб олиш, асар асосан тайин этган омилларни топишга алоҳида аҳамият берилиши лозимдир. Лирик асарда кайфият қай даражада тасвир асосан унинг эстетик қийматини тайин этувчи асосий асос. Бу турдаги асарлар текширилганда нимани тасвирлаш асосан қандай тасвирланганлигини аниқлаш муҳимроқдир.

Мислий адабиётимиз тарихида лирик турдаги асарлар салмоқ асосан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам катта ўрин тутди. Лирик асарлар учун асосий нарса туйғу ва ҳиссийётга йўрилган асосан ҳикмат ифодасини беришдир. Лирикада воқеалар тасвири, асар мантиси эмас, руҳий ҳолат тасвири, ҳиссийёт ифодаси, асар самимияти муҳимдир. Чинакам лирик шеър тингловчи ё асар фақат завқ берибгина қолмай, унинг эмоционал-ахлоқий асосларини уйғотилади, фаолиятга ундайди. Самимий лирик сўз асосан воқелик ҳодисаларига қараганда ҳам инсон руҳиятига асосан таъсир кўрсатиши мумкинлиги психология илми асосларидан маълум. Шу боисдан ҳам лирик асар таҳлили асосан фақат эстетик-маънавий жиҳатдан, балки функционал-асосан ҳам камолотга етказишга хизмат қилади. Инсон асосан асосан туйғулар билан ҳайвонот дунёсидан фарқ асосан.

Лирик асарни таҳлил қилишда ундан мантикий хулоса асосан асосан асосан, асосан бундай хулосани умуман

изламасинки керак. Лирик асар таҳлили ушундан башланади. Шеър тасвирга шеърхон ҳиссиёт оламидаги реакция, муносабатдир. Шеър чуқур таҳлил туфайли ўқувчилар томонидан тўлиқ қабул этилса, юракка етиб борган, уни безовта қилган омиллар нимадир эканлиги англаб етилса, шунинг ўзи умумлашма хулосадир. Лирик қаҳрамон ёки шоир ҳолатини бевосита ҳис этишга одатлантириш йўли билан шеърхонни ўзгаларнинг руҳиятни илғайдиган, бировнинг қайғусига дардкаш, қувончига шерик бўла оладиган маънавияти юксак, баркамол шахс сифатида шакллантириш мумкин. Шеърхонни лирик асарлардаги шеърый санъатларни, нозик ишораларни, кўздан яширин бадий тасвир воситаларини пайқашга ўргатиш уни бадий сўз жозибасини туйишга одатлантиради. Сўз сеҳридан завқлана билиш кишининг ҳиссий сезимлари, нутқ бойлиги, фикрлаш малакасини орттиради. Лирик асар таҳлиliga шеърхонларнинг қалб кўзини очиш, уларда атрофдаги гўзалликларга фаол муносабат уйғотиш воситаси тарзида қараш таҳлилнинг чуқурлашишига олиб келади, унинг ижтимоий аҳамиятни оширади.

Миллий лирикамининг йирик вакилларидаан айримлари мисолида лирик асарлар таҳлили қандай амалга оширилишини кўриш мумкин. Чўлпон шеъриятида руҳият манзаралари, инсон ҳиссиётининг зумлик тўлғонишлари акс эттирилади. Жумладан, "Гўзал" шеърда шоир табиатнинг жуда дилбар манзарасини яратган. Лекин у табиатдан нусха кўчирмаган, ўзига чиройли туюлган лавҳасини шу ҳолича тасвир этмаган. Чўлпон табиатнинг тасвирига ҳамisha инсон руҳини сингдиради, инсоний ҳиссиёт табиат гўзаллигига жон бағишлайди. Уни дард билан, одамий ишқ билан мунаввар қилади. Шоир излаётгани гўзални, даставвал, "Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб, Энг ёруғ юлдуздан..." сўрайди. Таҳлилнинг ибтидосиданок, шеърхон шоир ҳиссиёти оламига яқинлаштирилиши даркор. Нега лирик қаҳрамон гўзални "қоронғу кечада" излай бошлади? Нима сабаб маъшуқасини "энг ёруғ юлдуздан" сўради? Таҳлилчи шеър матнидаан шу саволларга жавоб топишга урингани сайин асарнинг жозиба кучини туйиб бораверади. Ишққа мубтало бўлган қалб эгасига уйқу бегона. Ҳазрати Навоий айтганларидек, "Бенишқ улусқа ком уйқу, Ишқ аҳлиғадир ҳаром уйқу". Шу боис "Гўзал"нинг лирик қаҳрамони - бедорлик бандаси. Бедор одам, қалбига ишқ ошён қурган дардманд ўзига дардкаш излаши табиий. Лекин ишқдай маҳрам туйғуни бўлак одам билан ўртоқлашиб бўлмайди. Шунинг учун лирик қаҳрамон уйқусиз тундаги ҳамроҳлари: осмон жисмларига, энг ёруғ, энг яқин юлдузга мурожаат қилади ва бу ҳолат -

...сўроқлаб қилиб нотабий йўл тутмайди. Энди юлдузнинг тушида эмас, "тушда кўр"гани сабаби ҳақида ўйлаб кўриш керак. Ушбу гўзали қарбнинг тункзар соҳибжамолларидан бўлиб, тасвир пайдо бўладиган мавжудотларнинг кўзи тушса, бу гўзалининг таърифини эшитиши, эшитганлари туфайли таърифидан кўриши мумкин. Шу важдан "энг ёруғ юлдуз" тушида фақат тушида кўргани табиий ҳол! Юлдузнинг эътирофи тушида эмас: "Тушимда кўрамен: шунчалар гўзал, Биздан-да кўрамен: ойдан-да гўзал!" Шеърдаги ҳар бир сўзга эътибор бериш керак. Шерик қахрамон маъшуқасини битта "энг ёруғ юлдуздан" кўрамен. Лекин у юлдуздан: "Биздан-да гўзалдир..." деган сўз билан эътибор берибди. Нима учун? Негаки, битта юлдуз қанчалар кўрамен, ҳақмасин осмон кўрки бўла олмайди. Кўкнинг безаги - юлдузлар. Гўзал саноксиз юлдузлардир. Уларнинг гўзаллиги: кўплиги саноксиз тартибида! Бунинг "энг ёруғ юлдуз" яхши билади. Шерик шеърдаги жуда майда деталларгача ғоят катта эътибор берганлигини кўрсатади.

Юлдузнинг қониқарли жавоб ололмаган лирик қахрамон шунинг "ой чикқан ёққа" олишга ва маъшуқасини сўроқлашга эътибор. Ой унга: "...бир қизил яноққа, Учрадим тушимда кўрамен ёққа", - деб жавоб айлайди. Ойнинг тушидаги малак не бўлиб, оққа кўмилганини осон изоҳлаш мумкин: гўзални кўрмоқ керак, назар ташлаган Ойдан майин, сундай нимтатир оқ нур оқибатини. Таралади-ю, ердаги малакка ҳам тушиб уни оқ оғушига қўлади. Бундан ташқари, Шарқ эстетикасида оқ - эзгуликни афсонавий ранг. Гўзал, гарчи уни ой ўнгида кўрмаган бўлса-да, оқ билан оқ кийинган бўлиши керак. Оқ юзли малакнинг оппоқ либосини Ойнинг ойдин нури билан қўшилиб тенгсиз маликани қўлига оққа чулғайди. Бу жуда табиий. Шеърда "қизил яноқ" афсонавий ҳам ишлатилган. Шарқ одами учун қизил яноқ - асосий ҳам гўзаллик белгиси. Шунинг учун ҳам ойнинг қизил намоён бўлган малак қизил яноқли. Бунинг устига, оқнинг қизил яноғи тасвири шеърнинг кейинги бандида оқнинг ёндирувчи қизилишини асословчи мантикий-ҳиссий бўлиб келибди.

Сирли гўзални сўроқлаб тонг оттирган ошиқ ёрини "эрта осмон намолидан" суриштирмай иложи йўқ. Тонг насими тенгсиз осмон тушида эмас, ўнгида кўрган. Лекин бу бахтиёр висол оқиш "бир" мартагина насиб этган. Унинг саросар кезмоғи, қўлига телбавор ошиқ бўлмоғи учун ўша биргина йўлиқиш сифати: "...бир кўриб, йўлимдан озиб, Тоғу тошлар ичра истаб

сабабини энди анча осон изохласа булади: узоекнинг дилдор қизлари сахархез бўлишади. Нечоғлик эҳтиёт бўлмасин, сирли малак бирор марта тонг насимининг нигоҳидан қутулолмай қолиши бўлиши мумкин.

Ниҳоят ишқ оташида куйиб қоронғу кечадан кундузга қадар бедор юрган ошиқ оламни мунаввар этган Кун - куёшга мурожият айтайди: "Ул-да ўз ўтидан бекиниб, қочиб, Айтадир: бир кўриш тушдамас, ўнгда. Мен ўнгда кўрганда шунчалар гўзал, Ойдан да гўзалдир, кундан-да гўзал!" Астойдил излаган тоғдан деганларидек, Кун ҳам ул малакни биргина бор кўришга мурасар бўлган. Лекин ўша биргина учрашув унинг ошиқ бўлиши, ўзини унутар даражага келиши учун етарли. Мазкур бандда: "Ул-да ўз ўтидан бекиниб, қочиб..." мисрасига яширинган маъно эътибордан асло четда қолмаслиги керак. Шеърний организмдаги энг кичик ўзгачаликларни пайқай олиш уни тушуниш сари олиб борадиган энг тўғри йўлдир. Куёшга тик қараб, уни кўриб бўлмаслиги ҳаммага маълум. Буни шоирона истеъдодгина: "...ўз ўтидан бекиниб, қочиб" тарзида ифода қила олиши мумкин. Кун фалакда сузиб юрибди. Унга тик қарашингиз билан кўринмай қолади. Чунки кўзингизни олади. Шу боис куёш ўз ўтидан бекиниб қочибгина мулоқотга киришади.

Юлдуз, ой, шамол, кун тимсоллари ёрдамида лирик қаҳрамон қалбидаги ишқ ўти алангаси нечоғлик баландлиги, ҳижрон азобининг қанчалар оғирлиги очилади. Чарх уриб, фарёд чекиб оламдаги энг муқаддас нарсасини - дардини, ишқини излаётган ошиқ ноласи ўқувчи қалбида ҳам акс-садо беради. Шеърнинг сўнгги банди тўлиғича лирик қаҳрамон рухий ҳолатининг кечинма-ю кайфиятининг ифодасидан иборат. Ҳажр йўлида ўртанаётган ошиқ гўзалдан ёзғирмайди. Чунки асл туйғу миннатдан йироқ бўлади. У висол таъмасини ҳам ҳаёл этмайди. Ошиқ ишқнинг ўзидан масрур, дард чекиш бахтидан мағрур. Шу боис, "бошини зўр ишга бериб" қўйганидан пушаймон эмас. Мислсиз муҳаббати ва ўртанишлари эвазига ҳеч нарса қутмайдиган чин ошиқ рухий дунёсининг нурли тўлғанишлари акс этган "Гўзал" шеърини шу тарика таҳлил қилиш унинг жозибасини тўлароқ, таъсирлироқ англаш имконини беради.

Шоира Зулфиянинг "Ойдинда" деб аталувчи нозик ишораларга, ингичка ифодаларга бой ичкин бир шеъри бор. Бу шеър соф табиат лирикасининг намунасидир. Шеърда охир кўклам ёмғиридан кейинги тунларнинг бирида саноксиз юлдузлар чарақлаган осмон, оламни оқликка ўраган ой, ҳаёл каби тўзғиган

Асарларнинг ишидан ҳаяжонга тушган шахс кечинмалари, шеърлари акс эттирилган. Бу шеърда бўртиб турган ижтимоий ҳаётнинг тарқали қалб изтироблари ҳам йўқ. Унда беқиёс ҳаётнинг ва шу гўзалликдан ҳайратланаётган масрур қалб ҳаётининг бор ҳолюс.

Ташаббуси ташаббуси бўлиб ой,

Айни ҳаётдай енгил,

Айни шохорда қулун той,

Айни ҳаётининг-шиғил...

Ашқорнинг ишидан бўлиб ой, суви тип-тиник, шу боис ҳаётининг Ой қулундай югурик. Ёмғир туфайли тоза ҳаётининг медаларининг ҳар бирида биттадан бўлиб Ой ҳаётининг, шу боис "гилосда шиғил-шиғил". Ҳовуз тиник ҳаётининг у оқмайди, шу боис кўкдаги ой бир ҳовуз "яхлит ҳаётининг бўлиб" ёйилган, ҳовуздаги ойни яхшироқ кўрмоқ ҳаётининг лирик қаҳрамон бошқа бир ойга - ўзига ўхшашади. Чунки у ҳам - ойдай гўзал. Шоира шохона ҳаётининг янглиғ "минг-минг юлдузни сидирғасига чайқаб" ҳаётининг бўлмади: тиник осмоннинг ҳовуздаги аксида ҳаётининг юлдузлар лирик қаҳрамоннинг кийимларига тикилган ҳаётининг бўлиб туюлади. Шеърхонлар мовий кўкни кийим қилиб, ҳаётининг юлдузлардан безак тақиб кетаётган соҳибжамолни кўз ҳаётининг келтиришлари мумкин.

Таҳлилда шеърдаги гўзал ўхшатишлар, қутилмаган образли ҳаётининг кўришга, тушунишга эътибор қилинса, шеърхон ҳаётининг гўзаллигининг ҳадсиз дунёси очилади. Таҳлил "Сел унутган ҳаётининг Мисли ойнинг сингани" мисраларидаги чиройли ҳаётининг пайқашдан ташқари "сел унутган кўлмак", "синган ҳаётининг образли ифодалар ҳақида ўйга толдириши, бу ҳаётининг тағига етишга ундаши керак. Таҳлил шу тарзда ҳаётининг гўллар ифодасидан ҳайратга туша оладиган, чинакам ҳаётининг сатрлар бағридаги сеҳрни ҳис қилишга қодир ҳаётининг маънавий оламини шакллантиришга хизмат қилади.

ЎШК АСАРЛАРНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

ЎШК:

Ўшк асарларга ҳос ҳусусиятлар.

Ўшк асарлар таҳлилда тафсилотнинг ўрни.

Ўшк асарларни таҳлиллашда тимсоллардан фойдаланиш ҳаётининг.

Ўшк асарларни таҳлил қилишда бадий лавҳадан фойланиш.

Ўшк тасвир ва бадий таҳлил тадриждаги янгилинишлар.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Эпик кўлам», «тафсилот», «тафсилот ва инсон характери муносабати», «тимсолларни гуруҳлаштириш», «тимсолли таҳлил», «бадий лавҳа – эпизод», «таҳлилда лавҳадан фойдаланиш ўрни».

Ҳаётий кўламнинг кенглиги, мураккаб инсоний тақдирлар, қаҳрамонлар руҳиятидаги саноксиз товланишлар воқеалар асносида идрок этилиши лозим бўлган эпик асарларда таҳлил ҳам ўзига хос тарзда амалга оширилади. Эпик асарларда кечинмаларнинг ўзини, кайфиятларнинг ифодасини беришдан кўра, туйғуларнинг пайдо бўлиш жараёни, уларнинг илдизлари кўрсатилишига эътибор қаратилади. Эпик асарларда бадий таҳлил ҳам кўламдор, кўп босқичли бўлади. Эпикликнинг энг асосий белгиси: воқеабандлик ва тасвирда тафсилот мавжудлигидир. Қайси жанрда бўлишига қарамай, эпик турга мансуб асарларда персонажлар оздир-кўңдир воқеалар қўйнида тасвирланади ва уларнинг табиатлари ҳодисалар тасвири асносида намоён бўла боради.

Эпик асарда драмадаги сингари макон ва замонда содир бўлган воқеалар акс эттирилади. Эпик асарнинг ўзига хослигини таъминлайдиган асосий жиҳат унда баённинг ташкилий ўрни муҳимлигидан иборатдир. Нутқ эгаси, сўзловчи ёки баёнчи гўё олдин бўлиб ўтган воқеани ҳикоя қилиб бераётгандай бўлади ва айтиш вақтида йўл-йўлакай турли ҳолатларни, персонажлар қиёфасини тасвирлайди, баъзан изоҳлайди.

Эпик асарларнинг, одатда, ҳажман йириклиги, кўпинча, лирик асарлар сингари бир зарб билан ўқиб чиқиб бўлмаслиги, унинг таъсир кўрсатиши ҳам серқатлам эканлиги таҳлилда эътиборга олинishi лозим. Бу хил асарда туйғулар оқими бир тарафга йўналган бўлмайди. Унда тўқнашувлар, ҳис-ҳаяжонлар, олқишу қарғишлар, маъқуллашу инкорлар ғоят сертармоқ, кўп фарватерли бўладикки, таҳлилчи ана шу бадий оқимлар орасида тадқиқининг калавасини йўқотиб қўйиши мумкин. Эпик асарларни таҳлил қилишнинг ўзига хослигини келтириб чиқарган омиллар айтиш шу ҳажм ва кўламдир. Лирик асарларда муаллиф ҳиссиётини яшириб ўтирмайди, бутун асар фақат туйғулар жунбушига қурилади, кечинмалар қанчалик кучли ва уларнинг ифодаси қанчалик ёрқин бўлса, лирик асарлардан чиқадиган бадий маъно ҳам шунчалик салмоқли бўлади.

Эпик асарларда эса, муаллиф туйғуси ҳам, лирик асарларда мутлақо бўлмайдиган персонажлар кечинмалари ҳам, кўпинча, очик ҳолда келмайди. Бу хил асарларда ҳиссиёт воқеалар қаърига беркитилган бўлади. Қаҳрамонларни воқеалар оғушида кўрсатиш

Бунинг асарларда инсоний кечинмаларни тафсилотлар билан таъбирига жойлаш имконини беради ва ўқувчидан бу асарни илғаб олиш талаб қилинади. Таҳлилчи ўз таҳлилларида айни шу малакани - эпик асар замиридаги инсониятни илғай олиш ва мантиқий хулосага кела билишни асарнинг иштирокида, энг муҳими, асарнинг ҳаётий ва инсониятчилигини кашф эта олиши керак.

Бунинг катъий ҳукм тарзида таъкидлаб айтиш керакки, асарнинг асар қанчалик йирик, воқеалар тасвири қанчалар қанчалар персонажлар сони нечоғлик кўп бўлмасин, таҳлил қилинган асарларнинг мазмунини сўзлаб бериш мумкин эмас. Бунинг икки сабаби бор. Биринчидан, таҳлилчи қанчалик қанчалар бўлмасин, бадий асарни адибнинг ўзидай айтиб бериши ва бунинг зарурияти ҳам йўқ. Чунки матн билан асарнинг асар уни билишади. Асарни ўқимаганларга матннинг асарнинг бир қадар йўқотиб ҳикоя қилиб беришнинг фойдаси йўқ. Иккинчи, бунда асарнинг ўзи эмас, унинг суяклари, скелети асарнинг ҳалос. Таҳлилчи нечоғлик уринмасин, у айни асарни асар сўзчи бўлолмайди. Айни асарни ёруғ оламда айни шу асарнинг асар олади. Таҳлилчи асар мазмунини ҳикоя қилиши асар асарни қизиқарли воқеаларни бериши мумкиндир, аммо асарнинг асарларни, кечинмаларни, ҳиссиётларни, уларни асарнинг очик-яширин сабабларни асар асарларни асар асарнинг асар мазмунини сўзлаб бериш мумкин асарнинг иккинчи сабаби матн таҳлил қилинмай, асарнинг асар асарлари бадий элакдан ўтказилмай туриб, унинг асарнинг асар маъно номаълумлигича қолаверади.

Бунинг асарларни таҳлил қилишда унинг ҳажми, тасвирнинг асарнинг даражаси ҳисобга олинган ҳолда иш кўрилади. Ҳажм асарнинг асар, асарни бадий таҳлилнинг аввал айтилган уч асарнинг бирини ёки барини қўллаган ҳолда текшириш зарур. Бунинг таҳлилланадиган асар жуда йирик бўлса, таҳлилчи, асарнинг асар қизиқарли, муҳим бир қатор интеллектуал асарнинг операциялар амалга оширилмаса, англаш мушкул бўлган асарнинг текшириши лозим. Бунинг учун асарнинг умумий тирик асарнинг дахл этилмаган ҳолда у бадий маъноли қисмларга асарнинг олиниши лозим. Бунда ўқувчи диққатини ўзига беихтиёр асарнинг, персонажлар табиати ёрқин намоён бўладиган, асарнинг маҳорати кўзга балқиб ташланадиган, қаҳрамонлар асарнинг асар бўртик акс этган ўринлар назардан қочирилмаслиги

Бадий таҳлилда матидаги муҳим жиҳатни номуҳимдан ажратиш, асар персонажларига жонли одам тарзида муносабатда бўлиш керак. Шундай муносабатда бўлингандагина тимсолнинг ўзига хослиги, адабнинг санъаткорлиги намоён бўлади. Кўпинча, тадқиқотчилар эпик асарлардаги қаҳрамонлардан, аввал бошданок ғоя қидиришга тутинишади ва шу боис турли асарлардаги мутлақо бошқа-бошқа персонажлар икки томчи сувдай бир хил баҳо олади, бирдай талқин этилади. Чунки ғоялар ўхшаш бўлади, бир хил ғоялар ҳам кўп, лекин чексиз оламда бир-бирига тўлиқ ўхшаш бўлган икки киши йўқ. Бадий асар ва ундаги қаҳрамонлар тасвири эса, аynи шу ўхшамасликнинг, ўзига хосликнинг бадий ифодаси сифатида пайдо бўлган ҳодисалардир. Шунинг учун ҳам адабиётшунослик амалиётида Йўлчи ва Ғофир, Жамила ва Гулнор, Саида ва Зайнаб, Отабек ва Анвар, Кумуш ва Раъно тимсолларига узок вақт мобайнида бир хил баҳо бериб келинган. Бунга сабаб адабиётшунослар бу қаҳрамонларга индивидуал қиёфага эга жонли одам сифатида ёндашмаганлар ва улардан фақат ғоя қидирилиб, ижтимоий ҳулоса чиқаришга уринилганлигидир.

Эпик асарларни таҳлил этишнинг усуллари жуда кўп ва текшириладиган эпик асар қанча бўлса, таҳлил ҳам ўшанча ўзига хосликларга эга бўлаверади. Адабий таҳлилда бирор қуёшқонни ясаб олиб, ҳар доим шундан фойдаланаман деган мутахассис хато қилади.

Эпик асар ўрганиладиганда персонажлар хатти-ҳаракатлари унинг характер мантиғига мувофиқ келиши ёки келмаслиги муаммоси таҳлилнинг марказида туриши керак. Яъни эпик асар таҳлил қилинадиганда, образларнинг гап-сўзлари, қилиқлари, фикрлари уларнинг саъжияларига мувофиқлиги, руҳий жиҳатдан асосланганлигига эътибор қилиниши ва асарнинг асл қиймати ана шулардан келтириб чиқарилиши лозим. Эпик асар таҳлили фақат мантиқий операцияга айланиб қолмаслиги, балки ҳамиша асардан гўзаллик топишга илтипати диққат марказида туриши жоиз. Насрий тил жозибасини, турли-туман бадий воситалар тўғрисида туғилган эстетик мўъжизаларни пайқайдиган ва шундан лаззатланадиган, ҳамда шу лаззатнинг манбаини тушуниб ва тушунтириб бериш киши маънавий юксалишида беқийс аҳамият касб этади. Эпик асарлар таҳлилда бадий шартлилик, образлилик, оламни ўзгача эстетик назар билан кўриш мумкинлиги ҳамиша кўзда тутилиши, муштарийларни хилма-хил ижодий йўналишдаги, турли жанрлардаги бадий ҳодисаларни

...асарларини суяқ оммадон
бониклардан ажрата олишга ўргатади.

Антилган фикрларни таҳлиlining амалиётига доир бирор
шошсон билан мустаҳкамлаш мақсадга мувофиқдир. Чунончи, Адиб
Абдулға Қаҳҳорнинг XX асрнинг 30- йилларидан буён
ёзилган, таҳлил этилиб келаётган "Ўғри" ҳикояси мисолида
асарнинг фикрларнинг амалий исботини кўрсатиш маъқул бўлади.
Бундан текстуал таҳлил қилиш кўпроқ самара беради. Негаки,
асарнинг мўъжаз бу ҳикояда бадиий мақсадга хизмат қилмайдиган,
парсонажлар табиатини очинга қаратишмаган биронта сўз ҳам
сирламайди. Бинобарин, асарда номўҳим, иккинчи даражали бадиий
асарнинг ўзи йўқ. Шу боис, худди лирик асарларни таҳлил
қилишдек, мазкур ҳикояни ҳам текстуал усулда ўрганиш
самарали бўлади.

Таҳлилни кампирнинг тонг қоронгусида туриши ва ҳўкизидан
хўшар олиши сабабларини аниқлашдан бошлаган маъқул.
Кампирнинг барча ўзбек аёллари, айниқса, қишлоқда яшайдиган
самма кайвонилар сингари саҳарлаб туриши ўз ҳолича ҳеч
самнинг эътиборини мутлақо тортмаслиги мумкин. Лекин ёзувчи
кампирнинг саҳархезлигини шунчаки одат тарзида эмас, балки
кўрсатаят тақозоси сифатида ҳам кўрсатади: у хамир қориши
керек. Ҳикоя матнидан маълумки, кампирнинг дастёри йўқ.
Лекин, кундалик юмушлар кўпаймай, қуёш жуда қизиб кетмай
туриш, нон ёпишга улгуриши керак. Бунинг устига, чоли
ташхўшпага иссиқ нон еса яна ҳам яхши бўлади. Эҳтимол,
ахиринчига уларда нондан бўлак ейдиган нарсанинг ўзи йўқдир.
Анди эътибор "...хамир қилгани" турган кампирнинг не боис
ушундан хабар олганлигига қаратилиши жоиз. Маълумки, ҳар ким
ушунга учун қимматбаҳо ҳисобланган нарсадан бот-бот хабардор
бўлиб туради. Фарзандли она ҳамиша болаларидан хабардор
бўлишга, бадавлат одам давлатидан огоҳ туришга интилади.
Чоли кампирнинг уйида бир-бирлари учун ўзларидан кейинги
қимматбаҳо нарса – ҳўкиз. Шу боис кампирнинг ўрнидан турибоқ
ушундан хабар олиши тасвири ҳам мушунарли, ҳам ишонарли.

Ўқувчилар диққати ҳикояда биргина товушдан иборат "О!..."
шунга ташийдиган серқирра маънога, ифодалайдиган ҳолатлар
эстетикасига қаратилиши лозим. Бу товуш - гап замирида
кампирнинг қандай кечинмалари борикин? Китобхонлар
кампирнинг аини пайтдаги ҳолатини тўлиқ ҳис қилишса, унинг
эстетикаю сезимларини илғаб олишса, эстетик мақсадга мувофиқ
бўлади. Сўнг ҳикматга ўхшаб кетадиган: "Дехқоннинг уйи куйса
сўнгини, ҳўкизи йўқолмасин" жумласига муштарийлар эътибори
тартиқлангани маъқул. Камбағал одамда юксак орзулар бўлмайди.

тулки боиси оғир бўлган эригини, орзуларданлардан маҳрум этади. Ҳавас - имкониятнинг тугиладиган ҳосила. Шу боис деҳқоннинг уйи меъморчилик обидаси ёки йўқолса кишининг жони ачийдиган қозиона эмас, шунчаки "...бир қоп сомон, ўн-ўн бешта ҳода, бир арава қамиш" билан тикланадиган кулба. Бинобарин, унинг куйиб кетиши ун эгаси учун жуда катта йўқотиш эмас. Янгисини тиклаб олиш мумкин. Камбағалда уйи куйганда ёниб кетадиган бойлик унм йўқки, унга ачинса.

Тахлилчи сюжет ривожигаги ҳар бир нуқтага кампирнинг реакцияси қандайлигига диққат қилиши керак: ҳукизининг йўқолганини билган кампир энг аввал нима қилди? Ҳамма аёлларнинг қуроллини ишга солди, яъни додлади. Бошқача бўлиши мумкинмиди? Унинг ўрнида Қобил бобо нима қилган бўларди? Бу ҳақда жиддий ўйлаб кўриш керак. Ҳикоянинг кейинги жумласи янада ғалати ва бир қарашда асосий тасвирга дахли йўққа ўхшаб туюлади: "Одамлар дод овозига ўрганиб қолган: бировни эри уради, бировнинг уйи хатга тушади..." "Одамлар дод овозига ўрганиб қолган..." бўлса, демак, бу ҳолат тез-тез такролланиб туради. Ахир ўзбеклар андишали, овозини баландлатишдан ийманадиган халқ-ку?! Бунинг устига, асар воқеалари инқилоб деб аталмиш тўнтаридан олдин содир бўлган. Бинобарин, ҳозирги аёлларни дод солишга мажбур этадиган асосий сабаб - ичкилик у замонлар ҳали йўқ эди. Шунга билиш керакки, мустамлака халқ ҳеч қачон фаровон турмуш кечира олмайди. Яъни халқимиз Россия қўли остида гоёят фақир яшаган. Камбағалликнинг азобини эса, энг аввал, аёллар тартади. Чунки рўзгорни улар юритади, уйда нима бору нима йўқлигини аёллар яхши билишади. Устига устак, улар оналардир. Фарзандларининг эҳтиёжларини қондириш таъини аввал оналарга тушади. Айниқса, ўзбек оилаларида болалар ўз дардларини, асосан, оналарига айтишади. Шу боис хотин киши мустамлака юртнинг эркагини ҳар кун "у йўқ, бу йўқ" деб "эговлайди". Эркак ҳам рўзгорнинг тўқис эмаслигини яхши билади, аммо тўқис қилишининг йўлини билмайди. Хотин эса, уйда ниманингдир йўқлигини эслатаверишдан чарчамайди. Айтгани бўлавермагач, кемтиклик бутланавермагач, эридан норози бўлади, унга тик гапирди. Ўзбекнинг эркаги қандайлигидан қатъи назар хотиндан гап эшитишга ўрганмагани боис камбағалликни тугдирган сабабни бартараф этишининг эмас, балки норози бўлавериб, эрининг ҳамиятига теккан аёлининг исёнини бир ёқлик қилиш йўлини излайди. Ва топади: уни калтаклайди. Ўзбекнинг аёли эрининг ҳамма калтагига ҳам дод сола бермайди. Агар ўзининг

...хотини каттақ еса, ҳеч кимга билдирмайди. Дод солиши у ёқда ҳам қўлини тикиб бировга "тиш ёрмайди". Аммо жанжал бўлганда экинчи туфайли келиб чиқса-ю, мушт билан оғинадан таланибсан бўлса, энди бизнинг аёлларни маъзур тутиб ўқиб ўқитишнинг камбағаллигини, ношудлигини етти маҳаллага айтаман. Ўша дод овози пайдо бўлиш сабабларининг иккинчи томони кўриб чиқайлик: "...бировнинг уйи хатга тушади." Бундан ақсачи дастлаб бу жумла замиридаги ҳақиқатни ўқиб олиш аниқ. Шунинг учун унга ойдинлик киритилади: "Бир одам бир бало қилиб тирикчилик ўтказиш, оиласи ва бола-болаларини таълим-тарбия бергани учун йўқсулнинг энг қийин ҳолатини ишга солади. Яъни бадавлатроқ одамдан қарз олиш Андиқки, қарз қачондир тўлангани керак. Вақтинча қарз олган қарз эвазига қарздорнинг пичоққа илингудек мулк ва ҳаётини яширади, гаровга қўйилади. Камбағалда қандай мулк бўлиши мумкин? Бола-бақраси билан яшаб турган ва "бир қоп чучуқ бир арава қамишдан" бино бўлган уйда! Ёмон бўлса-да, камбағалдан ажралган одамнинг аҳли аёли дод солиши табиий. Одам додлашлар тез-тез рўй бериб тургани учун ҳам, камбағалнинг қўлоғи ўрганиб қолган. Хикояда: "Аммо кампирнинг қўли одам тез тўнланди",- деб таъкидланади. Ўйлаб кўриш керак: Нега? Чунки бу уйдан шу пайтгача дод овози чиқмаган, унда чолу кампир бир-бирларини тушуниб қолишган, уй-ериники, хўкивлари ҳам бор эди. Ҳеч кутилмаганда, кампирнинг дод солиши, одатдиги овозларга "бегона" товзушининг овозининг атрофдагиларни бефарқ қолдирмаслиги аниқ. Кампирнинг шу жиҳатлари илгаб олинса, ундан кутилидагиларнинг самарадорлик ортиб бориверади.

яшовчи аҳолининг аксари қисми учун "яктакчан" дегани яктаксиз демакдир. Қолган минтақалардаги кишилар учун эса фақат яктакда мазмунини англатади. Адиб қайси ҳолатни кўзда тутишганини бадий вазиятни англаб етишига қараб ҳар бир ўқувчи ўзи ҳал этади. Қарияларимиз ҳозир ҳам бош яланг юришини одобсизлик деб билинади. У пайтларда-ку яланг бошлик бориб турган шаккоклик ҳисоблангандир. Ҳикоядаги бобо эса яланг бош, яланг оёқ экани камлик қилгандай, эл кўзига яктаксиз кўринганини қандай изоҳлаш мумкин? Бу саволларга жавоб топиш учун эътибор қаҳрамонларнинг ташқи ҳолатини тафтиш қилишдан ички дунёсини текширишига йўналтирилиши керак. Чолнинг тиззалари "букилиб-букилиб" кетишига сабаб нима? Бу сўзнинг икки марта ёзилганлигига диққат қилиш керак. Чол нега "даг-даг" титрайди? Ҳавонинг совуқлигиданми, яктаксизлигиданми ёки бошқа ички сабаб борми? Адибнинг: "...ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди" тарзидаги таъкидини қандай тушуномқ керак? Бобонинг кўзлари хирами ёки қутилмаган бахтсизлик унинг кўз олдини қоронгулаштирдими? Ўзи аслида, чолнинг кўзи хираландими ёки ақли?

Таҳлил қамровига элликбошини ҳам олиш лозим. Бурунсизлиги, овозининг панглиги туфайли бошиданок ёқимсиз бўлган элликбошининг дабдурустдан бобони сенсираб: "Ҳўкизинг ҳеч қайёққа кетмайди, топилади!"- дея қаромат қилиши кишидаги ноҳуш таассуротни янада кучайтиради. Агар эстетик нишон тўғри олинса, асарда жуда назик ишоралар борлигини кўриш, уларнинг таъига ҳам етиши мумкин. Элликбошининг ўғри тешиган ерни нима сабабдан икки бор тафтиш қилгани, қайта-қайта синчиклаб текширгани, ҳатто устунни ҳам қимирлатиб кўрганини изоҳлаш зарур. Сал эътибор қилган кишига бу ҳаракатлар таъидаги гараз кўриниб турибди. Элликбоши ўзини ўғрини топишга астойдил уринаётган киши қилиб кўрсатмоқчи, чолнинг ишончини қозониб, ундан бирор нарса ундирмоқчи. Лекин Қобил бобо бу гаразни сезмайди. Чунки қутилмаган бахтсизлик унинг кекса ақлини янада хиралаштириб қўйди. Шу вақтга қадар қарахт бўлиб йиғламай турган Қобил бобонинг элликбоши ҳўкиз топилишини ишонч билан айтгандан кейин йиглаб юборганлиги сабабини англатиш керак. Бу ҳақда бош қотириш кишида бошқа инсонни туйиш, ўзгани тушунини малакаларини шакллантиради. Элликбошининг кейинги ҳаракатлари унинг қандай шахс эканлигини янада яққол кўрсатади: "Йиғлама, йиғлама дейман! Ҳўкизинг оқрошино қўл остидан чиқиб кетмаган бўлса топилади". Элликбошининг кекса одамга, бунинг устига, қўлфатга йўлиққан ён қўшинисига нега бунчалик дағдаға қилиётгани ҳақда ўйлаб

Биринчи мас, балки ундан бирор нарса ундириб қолишни имконда. Ёгери сатни тўғрилиқча айтса, аввало, нимадир қилиш имконда, иккинчидан, пора олиш мумкин бўлмай қолади. Бунининг муноси яқинроқ қилиш ва чолни ҳўкизи топилишига имкониятини учун эса уни сенсирайади.

Масфатга қўл бўлган одам имондан айрилади. Киши ўз имонининг югурдагига айланиб қолади. Босган, ҳатто босган қадимидан ҳам фойда чиқаришга уринаверади. Бу йўлда масфат масфат сингари туйгулардан айрылади. Шу боис: Масфат оқ пошшо қўл остидан чиқиб кетмаган бўлса бўларди, деб чолни масхаралаган элликбоши ҳеч нарса қилмай эриш пора олишдан тортинмайди. Таҳлил қилувчи масфатнинг сўзлари замиридаги масхараомуз маънога эътибор бергани шарт. Акс ҳолда, элликбошининг қиёфаси тўлиқ масфатнинг қолиши мумкин. "...Оқ пошшонинг қўл остидан чиқиб кетмади" топиладиган ҳўкизни излаш элликбошининг хаёлига ҳам масфатнинг синчков ўқувчи таҳлил марҳумидан сезиб олиши имкон. Ёгери ҳўкизни гўё чет элга олиб кетиши мумкиндай, Афгон сўради, то Хитой мулкигача бўлган бепоеън ҳудудда бўлса, масфат дейиш, қарияни масхаралайдан бошқа нарса эмаслиги масфатнинг зарур. Бу ҳол элликбоши маънавиятининг қанчалар масфатлигини кўрсатувчи далилдор.

Ушш китобхонлар диққати олинган пора эвазига элликбоши масфатни тадбирнинг нечоғлик бемаъни ва нокерак эканлигига масфат зарур. Чолдан оладиганини олган элликбоши ҳўкизнинг масфатни ҳақида: "бетўхтов аминга хабар қиламан",- деб, ваъда масфат. Анчагина пул ҳисобига қилмоқчи бўлган иши масфатни олдиндан аён тадбир бўлса-да, у ҳатто шуни ҳам масфатди. Хўш у ҳолда элликбоши аминни тилга масфатнинг сабаби нимада? Бунинг сабаби шундаки, амин ҳам масфат санжирининг муҳим ҳалқаларидан бўлиб, бошига иш масфат ҳамоясиз бечоралар уни ҳам боқишлари даркор эди.

Аминни ҳўкизи йўқолганидан ўзи хабардор қилиш ва ундан: "бетўхтов приставга хабар қиламан",- деган ғоят "қимматли" масфат олиш учун Қобил бобо аминга ҳам пора беради. Бунининг шундаки, охир оқибатда приставга ҳам бобонинг ўзи масфат сўзади ва жабрланганлигини айтиб ёрдам сўрашнинг ўзи масфат ҳам ўрислардан чиққан катта амалдорга, ҳам унинг масфатники" бўлган тилмочига пора беришга мажбур бўлади. Бунининг кўрган чораси эса, элликбоши ва аминниқидан ҳам масфатроқ, яъни "аминга бор",- дейишдангина иборат. Инсон масфат топилган, шаъни, ҳуқуқи оёқ ости қилинган ҳолатнинг

шафқатини ҳаққини қилмасди. Қимир-қимир
тўлдиради. Нега бу одамлар бу қадар юзсиз? Порасиз-ку қимир
этмас экан, жилла курса, пора олишгач, ҳаракатга қилишни эн
кўришмайди. Ҳеч қандай иш қилмай туриб, бировдан таъма
қилишдан хижолат бўлмаслиги сабаби нимада? Бадий таҳлил
натижасида кишини шу хилдаги ўйлар безовта қилса, қолиш
шахсни шакллантириш жараёни бошланган бўлади. Ўқувчиларда
оғиз, қаршилиқ кўрсата олмайдиган, ҳаққини ҳимоя қила
билмайдиган одамларни инсон қаторида кўрмайдиган ноинсоф
кимсаларга нисбатан нафрат уйғониши, бечораларнинг ҳолатини
тушуниш хислатининг пайдо бўлиши бадий таҳлил учун юксак
натижадир.

Амин билан Қобил бобо орасидаги муносабат атрофлича
таҳлил қилиниши керак. Арзга келган чолни кўрибоқ "огзини
очмай кекирган, сўнг бақбақасини селкиллашиб кулган", ҳўкизни
атай сизир деб чолни масхаралаган, "йўқолмасдан олдин
бормиди", "Биров олиб кетса қайтиб кела бер, деб қўйилмаган
экан-да!"- дея қария устидан очиқчасига кулган, Қобил бобо
олдида "чинчалогини иккинчи бўғинигача бурнига" тикқан, сўнг
ўша "чинчалогини этигининг тагига арт"ган, ҳеч тортишмай
бободан пора таъма қилган амин қиёфасидаги белгиларни бутун
даҳшати, бор хунуклиги, бутун мураккаблиги билан ҳис этган
кишигина Қобил бобо фожиасини чуқур англайди. Ўйлаб кўриш
зарур: амин ҳамиша ҳам ўзини шундай тутармикин? Аминнинг ўз
чиркин қиёфасини бу қадар яширмаётганлигига сабаб нимада?
Ўқтимол, жазосизликдандир? Бобони амин одам ўрнида
кўрмаганлиги учун унга бир ҳайвон янглиг муносабатда бўлади.
Қариядан уялишни ҳам лозим топмайди. Уни уялишга арзимайди
деб ҳисоблайди. Шу боис чинчалогини бурнига тикади, қологини
этигининг тагига артади. Қанчалик бефаросат ва тарбиясиз
бўлмасин, амин бошқа кишининг олдида шу жирканч қилиқларни
қилмаган бўларди. Қобил бобо олдида эса бемалол қилавериш
мумкин. Чунки унингча, бобо инсон эмас. Инсон бўлмаган
махлукдан эса уялиб ўтирилмайди. Қадимги Юнонистонда
азамат ва девқомат гладиаторлар бекаларини ҳаммомга олиб
кириб ювинтириб қўйишган. Соҳибжамол бекалар қўллардан
уялишни ҳаёлларига ҳам келтирмаганлар. Чунки уялиш инсонга
хос бўлганидек, фақат инсондан уялинади! Қўл эса одам эмас!
Аминнинг Қобил бобога муносабатида ана шу ҳолат белги
беради.

Амин нечоғлик юзсиз бўлмасин унда барибир қандайдир
ўзбеклик унсурлари сақланиб қолган. Қобил бобо иложсизликдан,
хўрлиги келганидан, масхара бўлаётганидан илам қилиб йиғласа,

... ва мана ося олмайю, лекин "йигламанг" дегиси ҳам келмайди. Шу боис "йигланмасин" дея вазиятдан чиқади. Ҳикоянавис табиатидаги энг майда ҳолатларни ҳам беҳато илғай олиши ва маҳорат билан акс эттира билади. Эликбоши Қобил бошқа таъсирини ўтказиш, ёлғонига ишонтириш учун олдин унга қайтармо гапирди. Оладиганини олиб бўлгач эса, доимгидай исмию муомала қилаверди.

Эпик асарларнинг шу йўсинда амалга оширилган таҳлили асосан замиридаги ҳаётий, бадиий мантқиқни тўлароқ очиш ва асарнинг эстетик жозибасини туйиш имконини беради. Бу эса асариндошларимиз маънавиятини эзгу хислатлар билан бахитлининг энг самарали воситасидир.

ДРАМАТИК АСАРЛАРНИ ТАҲЛИЛ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

ЎРҶА:

Драматик асарларнинг асосий белгилари.

Драматик асарлар театр ва адабиётга хос хусусиятларнинг таъсирини ҳисобга олиш зарурияти.

Драматик асарларни таҳлиллашда сўзнинг алоҳида ўрнини ҳисобга тутиш.

Драма асарлари таҳлилида саҳнавийликни ҳисобга олиш.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Драма ва ҳаракат», «адабиёт ва театр муносабати», «саҳнавий сўз», «саҳнабон ҳолат», «драма ва драматизм», «драмада муаллиф ишгиروي», «драма назарияси», «саҳнавий бадиийликнинг драма таҳлилида зарурлиги».

Аслида драматик асарлар таҳлили ҳам худди эпик ва лирик турдаги асарларни таҳлил қилишга жуда ҳам ўхшаб кетади. Аммо драматик турдаги асарлар фақат ўқиш учун эмас, балки асосан кўрсатиш, намойиш этиш учун ҳам ёзилганлиги сабаб театрда хос хусусиятлар ҳисобга олиниши, яъни яратилаётган спектаклдаёқ асарнинг спектаклга айланиши кўзда тутилиши жоиз. Драматик асарлар таҳлили ўзгача синчковликни талаб этади. Аслида сўз ва театр санъатларининг омухтаси бўлиши драмани эътибордан чиқариб, идрок этиш ҳамда таҳлиллаш учун муайян даражада қўшимча зўриқиш лозим бўлади. Қаҳрамонлар ва уларнинг тунувлари, инсоний сифатлари ҳақида муаллифнинг характеристикаси бўлмаган шароитда асар қаҳрамонлари ҳолати, руҳияти ва шахсияти борасида фикр юритиш, муайян ҳужжатлар чиқариш катта ақлий қувват тақозо этади.

Драма асарлари таҳлилида асосий эътиборни қаҳрамоннинг шахсиятини очишга қаратиш лозим. Негаки, ҳар бир драматик қаҳрамон табиати юзасидан уларнинг ўз сўзлари, хатти-ҳаракатлари орқалигина фикр юритиш мумкин, бу ишда бошқа

адаби турлардан сценарий муаллиф турдаги асарларни асарларни тўлақонли таҳлил этиш учун театр санъати қоидаларидан ҳам хабардор бўлиш зарур.

Драматик асарни таҳлилга жалб этишда тадқиқотчи бир қатор қийинчиликларга дуч келади. Аввало, драматик асарнинг ўқилиши бошқа турдаги асарлардан тубдан фарқ қилади на муайян назарий тайёргарликни талаб этади. Шу хилдан тайёргарлик йўқлиги учун ҳам кишилар кўпинча драматик асарларни ўқимайдилар. Борди-ю, сахна асари ўқилган тақдирда ҳам уни идрок этиш, унинг замиридаги бадий маънони топиш осон кечмайди. Чунки драма асарида муаллиф мутлақо иштирок этмайди, унинг позицияси бирор йўл билан баён қилинмайди ва асарда рўй бераётган тўқнашувларни маънавий жиҳатдан баҳолаш ҳамда ундан эстетик хулоса чиқариш китобхоннинг ҳаёт тажрибасига, интеллектуал даражасига, маънавий сифатларига боғлиқ бўлиб қолади. Мураккаблик яна шундаки, драма асарларида воқеа ҳам, туйғу ҳам етакчи бўлмайди. Бу хил асарларда характер асосий ўрин тутати. Драматик асарни характерлар тўқнашуви тутиб туради. Чунки драматик турдаги асарлар қандай жанрда бўлишидан қатъи назар драматизмга руҳий хавотир шиддати тасвирига қурилган бўлади. Драматик асарда қаҳрамон учун ҳаёт-мамот аҳамиятига эга бўлган қандайдир бир нарсанинг қўлдан берилиши ёки амалга ошмай қолиши хавфи тасвирланган бўлиши керак. Ана шундагина драматик асар юзага чиқади. Таҳлилда ушбу назарий талабга алоҳида аҳамият бериш лозим бўлади.

Драматик турдаги асарда қаҳрамон нутқи ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Негаки, муаллиф баён қилишга ҳам, муносабат билдиришга ҳам, тасвирлашга ҳам ҳақли бўлмаган ушбу адабий турда нутқ деярли барча вазифани ўз зиммасига олади. Монолог шакли билан томошабинларга, диалог тарзида сахнадош шерикларга мурожаат қилишнинг, воқеалар ривожининг, характерлар очилишининг воситаси бўлади. Шунинг учун ҳам драмада нутқ алоҳида бир бадий қувватга эга бўлади. Таҳлил мобайнида шу ҳолат ҳисобга олиниши лозим. Драматик нутққа доир яна бир жиҳат шундаки, драматик асар тили, адбатта, бир қадар кўтаринки, айтилиши жарангли, эшитилиши аниқ бўлиши лозим. Чунки у сахнада қўйилиши зарурлиги, томошахонанинг турли бурчакларида ўтирганларга эшитилиши учун шундай хусусиятларга эга бўлиши жоиз. Дунёдаги барча драматик қаҳрамонларнинг бир қадар сунъийроқ тилда сўзлаши ва Л. Толстой томонидан танқид қилинганлиги сабаби шунда. Драма

кахрамонлари куюқ туйғулар, ҳиссиётлар бўрони оғушида боғишлар, кучли тўқнашувларни бошдан кечирадилар, кескин ва оғирроқлигида сўзлашадилар, ҳар қандай воқеа-ҳодисага кескин баҳо беришган муносабат билидиришга мойил бўладилар. Худди шунинг жиҳатларни билган ва ҳисобга олган таҳлилчигина драматик турдаги асарларнинг маъзини чақа оладилар.

Чунки бир муҳим жиҳат шундаки, драматик асарни таҳлил қилиш бошқа-ю, шу асосда ўйналган спектаклни таҳлил қилиш бошқача бўлади. Чунки сўз санъати намунаси бўлмиш драматик спектаклга айланган театр санъати намунасига эврилади ва театр санъатининг қоидаларига мувофиқ яшай бошлайди. Режиссура, режиссёрлик, актёрлар маҳорати драма муаллифининг бадиий асосининг тамомилла ўзгартириб юбориши мумкин. Чунинчи, Б. П. Понсов режиссёрлигида қўйилган «Отелло» спектаклида Афзал Сафиев ўйнаган Яго роли бош қахрамонга ва спектаклнинг ўзи драматургиянинг изтироблари ва қийналишлари намоишига айланиб қолган. Ижро мобайнида драма матнидаги барча нозикликлар ўқувчи кетиши мумкин бўлганидек, кучли ижро туфайли ўқувчига бир асар томошабинда юксак таассурот қолдириши ҳақиқат мумкин.

Агар драматик турдаги асарларнинг шу жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда иш юритилса, жуда таъсирчан таҳлил қилишга қўлинилади. Фақат, бизнинг назаримизда, драма матни билан таништиришдан олдин драматик асарга хос сахна, парда, кўриниш, сценарий, диалог, лукма, ремарка, пролог, эпилог сингари сахнавий элементлар тўғрисида тўлиқ назарий маълумотга эга бўлиш керак. Чунки, шу ҳилдаги назарий маълумотсиз сахна асарини тушуниб олиш таҳлил қилиб ҳам бўлмайди.

Драматик асарнинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, драма баъзи ҳодиса ҳаёт ҳодисасига айланган, кишининг сезги асосларига бевосита таъсир этиш қудратига эга бўлган ягона санъат турдир. Драмада қахрамонлар характери воқелик тарзида, воқеачиликнинг кўз олдида намоён бўлади ва кучли таъсир қилади. Шунинг учун ҳам драма асарларини таҳлил қилиш бошқача мураккаб юмушдир. Кучли инсоний характерлар, ҳисланувларидан ўт чакнайдиган ҳаётий зиддиятларнинг асосини қилиб, пьеса қахрамонлари руҳий тўлғоклари билан таништириш ҳолда кишида инсоний позиция ва маънавий қадриятлар тизими шакллантирилади.

Кишидан маълум даражада ҳаётий ва маданий тажриба қилини, интеллектуал тайёргарлик талаб қиладиган драматик асарлар билан ёшлар қанча эрта танишсалар ва улардан тезроқ

баҳраманд бўлишса, уларнинг маънавиятини шакллантириш жараёни шунчалик муваффакият билан боради. Айримлар гоят мураккаб туйғулар, чигал инсоний тақдирлар тасвирланган «Шоҳ Эдип», «Киро Лир», «Мирзо Улуғбек», «Абулфайзхон» сингари асарларни идрок этиш мушкул, улардаги бадий маънони, одамзотнинг улкан дардларини, изтиробларини тушуниш қийин дейишади. Бу хилдаги «меҳрибонлик» одамини нафақат ақлан, балки маънан ҳам ялқов, танбал қилиб қўяди. Агар одам ўз вақтида ҳиссий тарбия кўрмаса, туйғулари камол топтирилмаса, ўн тўрт ёшида ҳам, қирқ тўрт ёшида ҳам инсоний туйғулардан, мураккаб кечинмалардан беҳабар яшаб ўтавериши мумкин. Фикр қилиш, ҳис этиш, туйиш ҳам бошқа ҳар қандай инсоний кўникма ва малакалар сингари ёшлиқдан шакллантирилиши лозим.

Фикримизни «Шоҳ Эдип» фожиаси таҳлили мисолида равшанлаштиришга уриниб кўрамиз. "Шоҳ Эдип" трагедияси воқеалар трагедияси эмас, инсоний характерлар фожиасидир. Муаллиф асарда нима бўлади дегандан кўра, қандай бўлади деган саволга жавоб беришга кўпроқ эътибор берган. Трагедия бошдан-оёқ қисматнинг қудратини, тақдирнинг инсон устидан чексиз ҳукмронлигини намоиш этувчи воқеалар асосига қурилган бўлса-да, Софоклнинг бемисл маҳорати туфайли асарда қатнашган ҳар бир қаҳрамон пьеса давомида ўзининг чинакам қиёфасини тўлиқ кўрсата олади. Жаҳон адабиётида Эдип сингари изтироблар қийноғини тортган, ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда гуноҳлар ботқоғига ботган ва шу боис кечирган азобларининг даражаси янада баланд бўлган бошқа қаҳрамонни учратиш қийин. Фожиадаги изтироблар силсиласининг даҳшатли томони шундаки, асардаги қаҳрамонлар билиб қилган гуноҳлари учун эмас, балки қисматлари шундоқлиги учун азобларга гирифтор этиладилар. Софокл учун гуноҳнинг ким томонидан, нима учун ва қандай амалга оширилгани эмас, балки қилинган гуноҳ ва унга яраша ажр масаласи муҳимдир. Драматург инсон ва қисмат муносабатларини кўрсатиш жараёнида ҳар бир алоҳида инсоннинг ўз тақдири билан ўзига хос тарзда, маънавий дунёсига лойиқ даражада учрашганини ҳаққоний акс эттира билган. Билиб-билмай гуноҳга ботилдими, ундан тозаланиш учун ҳаракат қилиш жараёнида ҳар бир қаҳрамон ўзига хос йўл тутди ва шу тарзда ўзининг инсоний сифатларини намоён этади.

Трагедия марказида турган Эдип — азалдан безовта ва ғамгусор қалб соҳиби. У ҳеч қачон шаънига доғ туширадиган иш қилмаган ва шу боис: "Менинг дилимдаги мудом тилимда", дейишга ҳақли. Ўзга юртдан келиб, тақдирнинг хоҳиши ва

...қадиркорнинг туфайли оу юртга хукмдор булган Эдип
шох Лай ўлимида ўзининг интироқи бўлиши
...ининини хаёлига ҳам келтирмайди. Шунинг учун ҳам
...ам Лай томонидан номаълум қотилга қарши: "Майли ўзим
...хуштаб ўғли",- дейди. Шундай одамга авлиё Тиресийнинг:
"Юрда бу офатни келтирган - сенсан", деган даъвоси даҳшатли
...лиги бўлиб туюлиши табиий, албатта.

Софокл бадий тасвир тарихида биринчи марта перипетия
...таъувчи усулдан фойдаланади ва юксак бадий натижага
...ади. Бадий асар қаҳрамонлари ҳаракатларининг улар
...та мутлақо зид натижа бериши тасвири усули перипетиядир.
... Лайнинг ҳалокатига чиндан ҳам алоқаси йўқлигини
...таш, ўзига нисбатан айримларда пайдо бўлган шубҳани
...таш учун қилган ҳар бир ҳаракати, аксинча, ўзининг ҳам
...таш катталаштириб, қотиллигини аёнлаштириб бораверади.
...таш тилидан Лайнинг чорраҳада ўлдирилганини эшитганда,
...таш кўнглига шубҳа уруғи тушади. Воқеаларнинг бундан кейинги
...таш мазкур шубҳа уруғининг тез кўкариб, мевалар беришига
...таш яратади. Қутилмаганда, ўзининг Лай қотили эканини
...таш аёвсиз изтироб исканжасида қолган Эдип бошига тоғдан
...таш фалокат ёғилади: у ўз отасини ўлдирган падаркуш, ўз
...таш уйланган зинокор ва ундан фарзандлар кўрган бадбахт
...таш экан!

Айни Эдипнинг, бир замонлар Фивани балолардан ҳалос
...таш шохнинг гуноҳлари туфайли юртга офат ёғилиши ва
...таш сабабчисини излаётган кишининг ўзи сабабчи бўлиб
...таш тасвири асносида Эдип шахсиятига хос ёрқин ва гўзал
...таш инкишоф этилади. Чўпон билан суҳбат жараёнида
...ташнинг оғирлашаётганини, ҳақиқатнинг ойдинлашуви унинг
...ташга хизмат қилишини билса-да, Эдип чўпонга: "Эвоҳ, сен
...ташнинг, мен тинглашим шарт",- дейди. Бу ўринда Эдип тақдир
...ташда ожиз, лекин инсоф ва адолатга содиқ кучли шахс
...ташда гавдаланади. Унинг ҳар бир гапи қанчалик
...ташгаётганини ёрқин кўрсатади. Шохнинг ҳаёт йўлларига
...таш ҳар бир аниқлик унинг юрагига қадалган ханжар каби
...таш этиши ва унинг даҳшатли оғриғи жуда ишонарли
...ташланган.

Эдип - ўзини аяйдиган киши эмас. У - ўзликни енгган,
...ташдан устун тура биладиган буюк инсон. Айни вақтда,
...таш тирик одам. Оддий банда. Шу боис кўрқади, иккиланади.
...таш Иокастага қарата: "Шубҳам борки, авлиё кўр эмас",
...таш

каман, ортиқча гапирвордим", - дея қилган икrorларида унинг шу хислатлари намоён бўлади. Эдип шахсиятига хос етакчи фазилатлар: ҳалоллик ва виждонлилик. Табиатидаги боникка сифатлар унинг шу фазилатларига тобе. Шунинг учун Эдип шиддат билан ўзини фош этувчи ҳақиқатнинг тағига етади. Бу ҳақиқат - ўлимдан-да оғир, шармандаликдан-да кир. Эдипдан инсон шу ҳолат билан келишишга мажбур. Буюк саналувчи инсоннинг нақадар ожиз экани мазкур ҳолат тасвирида бутун аянчли жиҳатлари билан намоён бўлади:

Тамом, бари аён! О, ёруғ жаҳон,

Сўнгги бор кўрмоқда кўзларим сени.

Ҳаёт - ҳаром, нафас - ҳаром, никоҳ - ҳаром менга,

Қонга булғанганман, жирканчман, жирканч!

Ҳақиқат онларинининг бутун даҳшати ўзининг ниҳоясигача зилвори ва чексиз кўлами билан кишини босади. Эдип - йирик шахс. Шу боис ҳам ўзини гуноҳига яраша жазолай олади. Қисмат туфайли қилинган гуноҳ учун ўз ихтиёри билан ажр беради: кўзларини кўр қилад! Жазонинг салмоғи ҳам гуноҳнинг кўламига яраша. Эдип тушган шароитда ўлиш - кутулиш, яшаш - жазо демак. Азоб инсонни ғуссага олиб келади, ғусса чекиш покланиш йўлининг бошланишидир. Эдип адоқсиз покланиш сари йўл олади. Эдипнинг ўзига берган жазоси лаҳзалик қарор натижаси эмас. Ҳалол ва виждонли одам ақли ва туйғуларининг ҳукмидир:

У дунёда отам-онам юзига

Қандай бокдим - кўзларимни ўймасам?

Бадбахт онам мендан туққан болларга

Қандай бокдим - кўзларимни ўймасам?

...Юртга қонли доғ туширган қотилни

Йўқ қилишга ўзим фармон берганман.

Энди эса фуқаронинг кўзига

Қандай бокдим - кўзларимни ўймасам?

Йўқ! Бу ҳам кам. Кўлим бўлса бақувват...

Қулоғимнинг пардаларин йиртардим...

Эдип қийноқлардан зорланмайди, енгиллик бўлишини хаёл ҳам қилмайди. У - сўнгги дамгача юрт қайғуси билан яшай оладиган инсон. Шу сабаб охирги дамда:

Мен бадбахт бошимни олиб кетаман,

Токи худоларнинг қахру ғазаби

Ўртимга ёғилмасин,- дея фиваликларни офатлардан ҳалос этишга уринади.

Агардаги бошқа қаҳрамонлар ҳам фожианавис томонидан ба ҳушона ишланган. Хусусан, Иокаста, Креонт, Тиресий сингари бадиий баркамоллиги туфайли ҳанузгача ҳам эстетик баҳолини йўқотмай келмоқда. Иокаста — аввало аёл. Онага, ҳатто хотинга хос барча хусусиятлар унга ҳам бегона эмас. Иокаста ҳам ҳамма аёллар сингари, аввало, рўзгорининг тинч, ҳавсарининг беташвиш бўлишини истайди. Унинг учун олий эҳтишомга етишдан кўра, оила бутунлигини сақлаб қолиш афзалроқ. Элчи билан Эдипнинг суҳбатидан эрининг аслида ким экани эркаклардан олдинроқ сезиб қолган фаросатли Иокаста: "Сени сир эмасми? Мунча ёнмасанг...",- дея илтижо қилади. Креонт қарата: "Билмаганинг яхши зотингни, шўрлик!"- деб қарашда ҳам, бутун ҳақиқатни билгач, сир бермай, Эдип ва қизларини кетиб қолганида ҳам чинакам аёл, оиласи тинчини қўқабасан меҳрибон хотин сифатида намоён бўлади. Ўз ўғлига қилинган булганини, боласидан фарзандлар туққанини билган Иокаста бир аёл қилиши мумкин бўлган иини қилади: ўзини "аёл" Иокаста шахсияти Эдип шахсияти сингари кўламдор эмас. Шу боис ҳам у Эдип сингари чора кўриши ёки сўнгги дамда эҳтишомлигини ўйлаши мумкин эмасди. Софокл бу ҳолни буюк инсонкорлик билан ифода эта билган.

Драматург қаҳрамонлари руҳиятини энг нозик ҳолатларигача беҳато кўради ва ёрқин тасвирлай билади. Сир билгач, Иокастани излаётган Эдипнинг фожиона ҳолати сингари даҳшати шундай берилади:

Тиз сўраб кимнидир суриштирди у,
Кани хотиним, деб айта олмасди,
Анг олмас эди, қани онам деб...

Эдипнинг Креонтга қарата: "Уни... Уйдагини... ўзинг дафн қил... Ўзинг бил... бу сенинг қондошлик бурчинг",— дея қилган сўзларида қаҳрамон руҳиятидаги адоқсиз ғам, чексиз хижолат ҳаётини, нозик тасвирланганки, бу сатрларнинг йигирма беш сатрларни битилганига одам ишонмайди. Айни бир ҳолатдан бир-бирига икки икки маъно чиқариш, бир вазиятдан қарама-қарши ҳолатларга кела билиш "Шоҳ Эдип" асарида юксак санъат ҳолатида ҳал этилган. Эдипнинг қизлари билан хайрлашуви сингари бу жиҳатдан ақлни лол қолдиради:

Кайдасиз, қизларим, яқинроқ келинг...
Шук бора ака бўлиб... қўл чўзай сизга,
Ўзингизда турган шу бадбахт ота
Кўрмасдан, билмасдан... сизни оламга
Келтириб қўйди-ку... ўз онасидан...
Онангиз - падарқул, онангиз эса -

Сизни ўз ўғлидан туққан қабоҳат.

Ўз қизларига ака бўлиб қўл узатишга, онасидан фарзанд кўришга мажбур бўлган одам қисматининг даҳшати ўқувчилар вужудини ларзага солади.

Софокл мазкур трагедия орқали одамларга насиҳат қилмайди, йўл кўрсатмайди. У асаридан хулоса чиқаришга ҳам ҳеч кимни ундамайди. Лекин бадий ҳақиқатнинг даҳшатли қудрати ўқувчини ўйга толдиради. Софокл ҳаётнинг мураккаблиги, инсон тақдирининг чигаллигини бутун шафқатсизлиги, гўзал ва жирканч тарафлари билан кўрсатиб берган. Ўзини дунёнинг хўжаси деб ҳисобловчи одам, аслида, ўз қисматига ҳам хўжайин бўлолмаслиги ҳаққоний аке этирилган. "Шоҳ Эдип" фожиасининг моҳияти инсон умрининг, у эришган мартабаларнинг ўтқинчи эканлиги, одам умри имтиҳон учун берилганини англатишда намоён бўлади. Бу асар кишини ўзи, ўзгалар, одам, олам ҳақида ўйлашга ундайди. Эдипни қандай баҳолаш керак? Қандай одам ўзи? Фожа китобхонни таъсирлантириш, туйғуларини жунбушга келтириш орқали ўйлашга мажбур этади. Ўйлаш эса буюк неъматдир. Камолот йўлидаги биринчи бекатдир.

БАДИЙ ТАҲЛИЛДА УСЛУБ

РЕЖА:

Бадий таҳлил ва таҳлилчи шахсияти ўртасидаги боғлиқлик.

Таҳлил жараёнида таҳлилчи таянган фалсафий-методологик қарашларнинг аҳамияти.

Таҳлилчи қарашлари теранлиги ва таҳлил ҳолиселиги.

Таҳлилчи табиати ва таҳлил йўналишлари.

ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР:

«Таҳлил ва таҳлилчи шахсияти боғлиқлиги», «таҳлилчи табиати ва таҳлил йўналиши», «таҳлилчи қарашлари ва таҳлил йўналиши», «фалсафий-методологик асос ва бадий таҳлил теранлиги алоқаси», «таҳлил услуги».

Бадий ижод учун услуб қанчалик аҳамият касб этса, бадий таҳлилда ҳам ўшанчалик муҳим. Услуб ҳамиша ижрочи – субъект бўлиши шахсга хос хусусиятнинг аке этиради. Шу жиҳатдан олганда бадий таҳлил мобайнида таҳлил қилувчининг индивидуал жиҳатлари у амалга оширган таҳлилда намоён бўлади. Бадий таҳлилчи амалга оширишда ҳар бир таҳлилчи ўзига хос тарзи ифодага, масалани қўйиш ва ҳал қилишнинг ўзига махсус йўсинига эга бўлиши лозим ва бу табиий ҳол. Айрим таҳлилчилар аввал саволлар қўйиб, унга жавоб топишга интилсалар, бошқалари ўз фикрини олдин ўтган мутафаккирларнинг қарашларига таянган ҳолда исботлашга

таълим соҳилларида, қисқаси орқали бирор хулоса чиқаришни имкон қўйишдади.

Бизнинг савияси баланд, қарашлари теран, хулосалари ғарроранмас ва яншича бўлиши учун таҳлилчи ўзига хос ғаррорлардан ўтган бўлиши лозим. Ўзига хос ҳозирлик кўрмай, ғаррор оригинал бадий таҳлилни амалга ошириш мумкин эмас.

Ўзига хос тайёргарлик дейилганда нима кўзда тутилади? Таҳлилчи ўзининг таълимийликдаги асосий йўналишлар, бадий матн таълимига қаратадиган ва ҳерменевтикасига дахлдор барча қарашлар билан таниш бўлиши, улардаги етакчи фикрларни ўзлаштириши ва ҳар бир муайян асар юзасидан ўзига хос қарашга, хулосага етишга бўлиши зарур. Бундай мустақил қараш эгаси бўлиш учун таълимчи таҳлилга қўл урган мутахассис атрофлича билим олган бўлиши лозим. Бунинг учун филолог ҳам Ғарбга мансуб филологий-эстетик мактаблардаги асосий оқимлардан, ҳам Шарқда ғаррор таянган қарашлар тизимидан яхши хабардор бўлиши ва ғаррор таянган ёки уларни инкор этган ҳолда ўз илмий қарашлар тизимида эга бўлиши жоиз.

Кейинги вақтда ўзбек адабиётшунослигида фикр эркинлиги, таълим матнига ёндашув, таҳлил ва хулоса бериш ҳурлиги ҳолати назарга олиниб бормоқда. Ҳозирги вақтда бадий адабиёт давлат иши бўлмагани каби бадий таҳлил ҳам сиёсий машғулотга, мафкурага айланиб қилиш йўлига айлантирилгани йўқ. Бу ҳол қарашларнинг таълимий ва асосланганлигини таъминламоқда. Шунинг учун ҳам таълимий адабиётшуносликда соф анъанавий эстетик ҳодисалар билан биргаликда шаклий ва мундарижавий жиҳатдан тамомила таълимий бўлган эстетик тажрибалар ҳам пайдо бўлмоқда. Эстетик ва таълимий плюрализм шароитида бу хил ҳодисаларни тушуниш ва ўзлаштириш имкони пайдо бўлди. Чунки эндиликда аввал ҳурчмаган бадий тажрибага душманлик билан ёндашиш, уни қўлга қабул қилмаслик ёки муҳолифат деб эълон қилиш таълимий тарзида баҳоланадиган бўлди. Шунинг учун ҳам анъанавий романлар, шеърлар, драматик асарларга бағишланган таълимий таъқидий ва таҳлилий Шарқлар билан биргаликда модерн адабиётдаги адабий тажрибаларнинг маҳсули бўлмиш бадий таълимининг таъқиқига бағишланган жиддий илмий Шарқлар ҳам келди. Унда эстетик ҳодисалар таҳлилчининг нуқтаи назарига таянган ҳолда баҳоланади ва уларнинг миллий бадийтаълим ҳиссаси тайин этилади.

Айрим таҳлилчилар ўз хулосаларини типологик ёндашуларга олиниб чиқараётирлар. Улар бунда ўзбек адабиётидан

янгиликларни миллий ёки қўшни адабиётларда мавжуд бўлган ҳодисаларга солиштирган ҳолда ўқшаш ва фарқли жиҳатларини кўрсатиш йўли билан баҳолашга уринмоқдалар. Иккинчи бир гуруҳ таҳлилчилар эса бирор ижтимоий қарашни мақсад сифатида белгилаб олиб, текширилаётган бадий матннинг ана шу мақсадга қанчалик хизмат қилгани ёки қилмаганлигини аниқлаш орқали бадий асарга баҳо беришга уринмоқдалар. Яна шундай бир гуруҳ адабиётшунослар ҳам борки, улар бадий матннинг ўзигагина таянган ҳолда асарнинг бадий-эстетик қимматини очишга, шу орқали унинг миллий тафаккур тараққиётига қўшган ҳиссасини аниқлашга уринмоқдалар. Хуллас, бадий таҳлилда услуб, таҳлилчининг шахсиятига чамбарчас боғлиқдир. Ҳар бир таҳлилчи ўз шахсиятидан баланд бўлолмайди. Ўз шахсияти, эътиқоди, эстетик имкониятлари, ўқимишлилик даражаси, шахсий жасорати доирасида бадий таҳлилни амалга оширадигани, шунга қараб туриб, таҳлилчининг шахси бадий таҳлилнинг сифати ва ҳалоллигини белгилайдиган ягона омил деб бемалол айтиш мумкин. Яна бир жиҳат — билимдонлик деган тушунча ҳам борки, бу ҳолат ҳам ўзбек адабиётидаги ҳодисаларга дахлдор қарашларнинг ҳолислигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади.

Айни бир даврда яшаган, бир хил эътиқодга амал қилган ҳолда истеъдоди миқёси ва таланти даражаси ҳар хил бўлган таҳлилчилар айни бир бадий ҳодиса тўғрисида тамомил қарама-қарши фикрларга келиши мумкин ва буни табиий ҳол деб ҳисоблаш лозим. Негаки, бадий матн индивидул тарзда қабул этилади ва айнан ана шундай таъсир қилади. Бинобарин, унга берилган илмий баҳо ҳам субъектив қараш мақомида бўлади.

А Д А Б И Ё Т Ъ Р

- Адабиёт назарияси. 1 т. –Т.: «Фан», 1978. –416 б.
- Адабиёт назарияси. 2 т. –Т.: «Фан», 1979. –448 б.
- Аристотель. Поэтика. –Т.: Ф. Фулом номидаги нашр., 1978. –112 б.
- Бахтин М. Эстетика словесного творчества. –М.: «Художественный мир», 1990. –502 с.
- Бобылев Б. Г. Теоретические основы филологического анализа художественного текста в национальном педвузе. Дисс. канд. пед. наук. –М.: 1991. –296 с..
- Галамет Г. Г. Актуальность прекрасного. –М.: «Искусство», 1991.
- Гегель Г. В. Ф. Эстетика. Т.4. –М.: «Искусство», 1973. –676 с.
- Жермене де Сталь. О литературе, рассмотренной в связи с общественными установлениями. –М.: «Искусство», 1989.
- Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Эстетика. –Ленинград: «Наука», 1977. –408 с.
- Ќудощев К. Адабиёт ўқитушининг илмий-назарий асослари. –Т.: «Ўқитувчи», 1997. –152 б.
- Ќудощев К. Ўқитувчи китоби. –Т.: «Ўқитувчи», 1997. –242 б.
- Ќудощев К. Ўқитувчи китоби. –Т.: «Ўқитувчи», 2001. –160 б.
- Кожинюв В. В. Как пишут стихи. –М.: «Просвещение», 1970.
- Комлектив. Называть вещи своими именами. –М.: «Прогресс», 1986. –640 с.
- Конрад Н. И. Избранные труды. –М.: «Наука», 1978. –464 с.
- Литературный энциклопедический словарь. –М.: «Советская энциклопедия», 1987.
- Лотман Ю. О поэтах и поэзии. –М.: 1998. –569 с.
- Ортега-й-Гассет. Дегуманизация искусства. –М.: «Радуга», 1991. –278 с.
- Рикёр Поль. Конфликт интерпретаций. –М.: «Модимум», 1995. –111 с.
- Самосознание европейской культуры XX века: –М.: Политиздат», 1991. –366 с.
- Уоллес Р., Уоррен О. Теория литературы. –М.: «Наука», 1993.
- Юнг К. Г. Психология бессознательного. –М.: «Канон», 1994.
- Хайдеггер М. Бытие и время. –М.: «Мысль», 2001. –242 с.
- Хоншеников В. Е. Стихование и поэзия. –Ленинград: «Ланитет», 1991. –256 с.
- Ҳасанов Ж. Кайноқ қалб сурури.Т.,А.Навойи номидаги Ҳаттиё қутубхона нашриёти, 2006.

“Бадиий таҳлил асослари” фанидан намунавий ўқув дастури.....	3
«Бадиий таҳлил асослари» фанидан ишчи дастур.....	15
«Бадиий таҳлил асослари» фанидан назорат саволлари.....	24
«Бадиий таҳлил асослари» фанидан тест саволлари.....	30
«Бадиий таҳлил асослари» фан сифатида.....	55
Бадиий таҳлилда фалсафий ва миллий асоснинг ўрни.....	60
Бадиий таҳлил турлари.....	65
Бадиий таҳлил босқичлари ва унинг бадиий тасвир босқичларига мувофиқлиги.....	73
Бадиий таҳлилнинг йўналишлари.....	76
Бадиий таҳлилнинг асосий тамойиллари.....	78
Илмий таҳлил	85
Ўқув таҳлили.....	94
Бадиий таҳлилда шакл ва мазмун.....	106
Бадиий таҳлилда объект ва субъект муносабати.....	112
Бадиий матнни текширишдаги илмий мактаблар.....	114
Бадиий таҳлилда адабий турга хос хусусиятларни ҳисобга олиш.....	127
Лирик асарларни таҳлил қилиш йўллари.....	130
Эпик асарларни таҳлил этиш йўллари.....	134
Драматик асарларни таҳлил этиш йўллари.....	143
Бадиий таҳлилда услуб.....	150
А д а б и ё т л а р.....	154

**Қозоқбой Йўлдошев
Жумабой ЮСУПОВ**

**Бадий таҳлил асослари
(ўқув-услубий мажмуа ва қўлланма)**

**Урганч Давлат университети
ноширлик бўлими
Урганч-2008**

**Техник муҳаррир: К.Назаров
Оператор: И.Юнусов
Компьютер муҳандиси: Ғ.Жуманазаров
Мусахҳих: Р.Йўлдошев**

**Босишга рухсат этилди: 11.01.2008
Бичими: 84x108 $\frac{1}{32}$ Таймс гарнитураси**

Босма табағи: 10 Буюртма № 7

**Адади 100
Баҳоси келишилган нархда
УрДУ босмахонаси ризографида чоп этилди**

**Манзил: Урганч шаҳри, Ҳ.Олимжон кўчаси, 14-уй,
Тел: 22-4-27-58**